

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Osmanlı Bankası Baskını

Armen Garo'nun Anıları

2. BASKI

yayınları

yaşam & anılar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://www.kitapy.org>

Karekin Partırmacıyan (Armen Garo), 1872 yılında Erzurum'da doğdu. Babası Harutyun Pastırmacıyan, dedesi ise Khaçadur Efendi'ydi. 1894 yılında Fransa'daki Nancy Üniversitesi'nde Ziraat Mühendisliği bölümünde okudu. O sıra Ermeni Devrimci Federasyonu'na katıldı. 1895 yılında Zeytun Ermeni isyanlarına katılmak için Osmanlı Devleti'ne geri döndü. O dönemde kendine gerilla adı olarak Armen Garo adını aldı. 1896 yılında Hayk Tirakiyan'la birlikte Osmanlı Bankası Baskını'nı planladı. Baskın sırasında Papken Süni ölünce baskının liderliğini üstlendi. Rusya ve Fransa'nın arabuluculuğuyla baskın sona erdi ve yargılanmadan serbest bırakılarak eylemci arkadaşlarıyla birlikte Marsilya'ya getirildi. Fransa Hükümeti bu kişilerin Fransa'da kalmalarına izin vermeyince İsviçre'ye gitti. 1900 yılında Cenevre Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı ve Tiflis'e gitti.

24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Erzurum'daki Taşnaklı Ermeniler Pastırmacıyan'a telgraf çekerek yeni kurulan 1908-1912 Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda Erzurum'u temsil etmesini istediler. Dört yıl İstanbul'da bu görevi yaptıktan sonra tekrar Doğu Anadolu'ya geri döndü. 1914 yılının Ağustos ayında Erzurum'da toplanan Ermeni Kongresi'ne katıldı. I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine diğer Taşnaklı arkadaşlarıyla birlikte Rusya'nın yanında Osmanlı Devleti'ne karşı Ermeni Gönüllü Tugayları'nı örgütledi. 1915 yazında Van Ermeni İsyanı'na katıldı.

Karekin Pastırmacıyan 1918 yılında yeni kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin ABD elçisi tayin edildi. 1923 yılında Cenevre'deyken kalp hastalığından öldü.

BELGE YAYINLARI: 599

Yaşam ve Anılar Dizisi

BANK OTTOMAN,

**Memoirs of Armen Garo the Armenian Ambassador to
Armenia from the Independent Republic of Armenia**

Armen Topouzian, *Publisher* (1990)

OSMANLI BANKASI

*Ermenistan Bağımsız Cumhuriyeti'nin Amerika Büyükelçisi
Armen Garo'nun Anıları*

Sayfa Düzeni | Aristan

Kapak Tasarım | Hatice Yılmaz

Düzeltili | Ahmet Batmaz

Birinci Baskı | Ocak 2009

İkinci Baskı | Temmuz 2015

İç/Kapak Baskı-Cilt | Berdan Matbaacılık

Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi C Blok, No: 239

Topkapı - Zeytinburnu / İstanbul 0 (212) 613 12 11

Sertifika No: 12491

©

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK

Cemal Nadir Sokak, Büyük Milas Han, No: 26-28

D. 121-130, 34112 Cağaloğlu-Fatih / İstanbul

Tel: 0 (212) 517 44 53

E-mail: belgeyayinlari@gmail.com

www.belgeyayinlari.com.tr

Sertifika No: 11206

ARMEN GARO

OSMANLI BANKASI BASKINI

Armen Garo'nun Anıları

Türkçesi

Attila Tuygan

**belge
yayınları**

İ Ç İ N D E K İ L E R

Önsöz / <i>Ragıp Zarakolu</i>	7
İngilizce Baskıya Not / <i>Arpena Mesrobyan</i>	15
Giriş / <i>Simon Vratziyan</i>	17
Yazarın Önsözü	39
Bölüm 1: Çingene Kızı Fal Bakıyor	41
Bölüm 11: Sarah ve Mehmet Ağpar	44
Bölüm 111: Kürt Kirvelerimiz	46
Bölüm 111: Aslan	51
Bölüm 111: Ermeni Adımı Nasıl Yitirmedim	58
Bölüm 111: Sanasaryan Varjaran	62
Bölüm 111: Gogo'm Tanrı'ya İsyan Ediyor	66
Bölüm 111: Babamın Ahlaki Profili	69
Bölüm 111: Giritli Sandalcı	75
Bölüm 111: Garabed Ağa	79
Bölüm 111: Osmanlı Bankası Arifesi	93
Bölüm 111: Osmanlı Bankası	98
Bölüm 111: Osmanlı Bankası'nın İçi	115
Bölüm 111: Avrupa'ya Çıkış	137
Bölüm 111: 1905 Boyunca Kafkasya	154
Bölüm 111: Kalust ve Petro	168
Bölüm 111: Sarkis Usta	171
Bölüm 111: Talat Paşa'yla Son Görüşmemiz	175
Bölüm 111: Vartenis'in Yalnız Leyleği	185
Bölüm 111: Ermeniler Mücadele Etmeselerdi	189
Ekler	191

ÖNSÖZ

Armen Garo kod adlı Karekin Pastırmacıyan, 1896'nın sıcak bir gününde, 14 Ağustos'ta Galata'daki ünlü Osmanlı Bankası'nı ateşli silahlar ve bombalarla birlikte bastığında, bütün İstanbul hiç alışılmamış bir eylemle çalkalanacaktı. Bugünün Bankalar Caddesi, banka, bomba ve silah sesleri ile birbirine girecek, bankayı ele geçirenlerle, kuşatan güçler arasındaki çatışma gün boyu sürecek, iki taraf da kayıplar verecekti. Rus Çarlığı bu dönemde Bulgaristan'dan ağzı yandığı için, asla başına yeni bir bela almak istememektedir. Öte yandan kendi topraklarındaki Ermeni devrimcilerinin faaliyetlerinden de son derece rahatsızdır. Bu eylem, sanki radikal Avrupa solunun ya da Filistinli gerillaların 1970'li yıllardaki eylemlerini andırır. Eylemcilerin beklentisi, büyük Avrupa devletlerinin dikkatini Abdülhamit despotik rejiminin, Doğu Anadolu'da Ermeni köylülerine yönelik, bazı Kürt aşiretlerinin de kullanıldığı, zulmüne dikkat çekmektir. Daha bir yıl önce demokratik talepleri yansıtmak üzere Kumkapı'dan Babiâli'ye başlatılan protesto yürüyüşü, şiddet kullanılarak engellenir; yine toplumsal linç prosedürü harekete geçirilir. Avrupa basınına yansıyan haberlerden dolayı Abdülhamit rejimine karşı büyük bir kamuoyu tepkisi vardır ama bu, hükümetleri, çıkar politikalarından dolayı pek etkilemez. Osmanlı hükümetinden biraz daha ekonomik çıkar sağlamak için bahane olur. Aynen bugün Kürt olayında yaşandığı gibi.

Kaldı ki Avrupa hükümetleri de anarşist hareketin devlet başkanlarına karşı başlattığı suikast eylemlerinden dolayı rahatsızdır. Sonuç olarak Avrupa'da yükselen protesto biçimleri, bunlara son

derece yabancı olan Osmanlı coğrafyasına Ermeni devrimcileri aracılığıyla ulaşmıştır.

Sonunda Avrupa devletlerinin, kendi ülkelerindeki kamuoyu baskısı nedeniyle araya girmesi sonucu, eylemciler, eylemlerinin amacına ulaştığını düşünerek, yurtdışına çıkarılma koşuluyla, rehinelere bir şey yapmaksızın teslim olmayı kabul ederler. Bu dönemde, anarşistlerin Avrupa ve Amerika'da başlattıkları silahlı, bombalı eylem türü böylece Osmanlı coğrafyasında da bir yankısını bulmuş olur. Eylemcilerin yaş ortalaması oldukça gençtir. Eylemi organize eden Ermeni Devrimci Federasyonu'nun, o dönemde Rusya'da Çarlığı suikast eylemleri ile yıkacağını düşünen Narodnik hareketten epeyi ilham aldığı söylenir. Birkaç yıl sonra da, Belçikalı bir anarşist, Abdülhamit'e karşı bombalı bir suikast düzenler. Muhalif aydınlardan Tefik Fikret bu eylemciyi kutsar ve eylemin hedefe ulaşmamasına esef eder.

Bugüne değin, Türkiye'de Ermeni sorununa genellikle sadece bir ulusal hareket olma ön kabulü ile bakılmış, Ermeni devrimci hareketinin, o günün sosyalist, anarşist, devrimci hareketlerden etkilenmeleri konusunda hiçbir araştırma yapılmamıştır.

Ekte sunduğumuz bir Osmanlı devlet belgesi, Ermeni devrimci hareketinin genç eylemcileri hakkında bilgi verdiği gibi, Fransız devleti ile Osmanlı devleti arasında devrimcilere karşı işbirliği konusunda da ilginç ipuçları vermektedir.

İttihat Terakki Partisi'nin yurtdışındaki önderleri, 1907 yılında Taşnak Partisi'nin de içinde olduğu muhalif Osmanlı partileri ile, silahlı mücadele de dahil, istibdat rejimini yıkıp anayasal düzen kurmak için eylem birliği yapmak üzere anlaşmışlardı.

1908 Temmuz'unda, beklenmedik bir anda patlak veren Hürriyet Devrimi, biraz da Rusya'da 1905 yılında, İran'da 1907 yılında patlak veren meşruti devrimlerin bir yansıması gibiydi. Eski monarşi rejimleri bir zincirleme reaksiyon ile karşı karşıya idi.

Bu devrim sonunda, çeşitli milliyetlerden dağdaki birçok devrimci, "hürriyet kahramanı" olarak kentlere indi. Çeşitli dillerde özgürlük sloganları, grevler, gösteriler bütün Rumeli ve Anadolu

coğrafyasını kapladı. Hürriyet kahramanı olarak ülkeye dönenler arasında, Osmanlı Bankası baskının kahramanı Karekin Pastırmacıyan da vardı.

Taşnak Partisi milletvekili seçimlerine İttihat Terakki Partisi ile blok kurarak katıldı. Osmanlı Meclisinde toplam 14 Ermeni milletvekili vardı. Karekin Pastırmacıyan da bunlardan biri idi. Bu dönemde Taşnak Partisi Osmanlı Meclisinde milletvekillerine ve Anadolu'nun her yanında yasal şubelere sahipken, Rusya'da yasaklanmıştı ve yöneticileri hapiste idi. Bu dönemde Rusya'ya giren Pastırmacıyan, Çarlık makamlarınca tutuklanır, sonra Osmanlı milletvekili olduğu için bırakılır.

Balkan Savaşı ile birlikte iki müttefik parti arasında sorunlar başlar. Diğer Ermeni partileri gibi, Taşnaklar da Ermenilerin yoğun olduğu 6 vilayette reform yapılmasını talep etmektedirler. İttihat Terakki yönetimine göre ise, bu reform planının kabul edilmesi, Balkanlar'daki ulus devlet oluşum sürecinin benzerine olanak sağlamak olacaktır. Batı baskısı ile, bu reform planı 1914 yılında gönülsüz olarak kabul edilir. Bütün bu süreçte, İttihatçı liderlerle görüşmeleri yürütenler arasında Pastırmacıyan da vardır. Öte yandan bir başka "reform" süreci daha yürümektedir. Osmanlı ordusu, Prusyalı zabitlerin yönetimine terk edilir. İttihatçı yönetim, dünya savaşının gündeme gelmesi ile, Ermeni reformu belasından kurtulacaklarını düşünürler.

Bu dönemde iki imparatorluk arasında bölünmüş olan Ermeni toplumu, savaşın kendi üzerlerinden geçeceğinin korkusu içindedir. Gerçekten de, gerek Çarlık gerekse İttihatçılar, Ermenilere, kendi saflarında dövüşmeleri halinde "otonomi" verecekleri vaatlerinde bulunmaktadırlar. Çarlık, hapiste bulunan Taşnak Partisi yöneticilerini serbest bırakır. İttihatçılarla Taşnak Partisi arasında ise, güven bunalımı başlamıştır. Pastırmacıyan, İttihatçılardan, bu savaşa katılmamalarını ister; sonunun felaket olacağını söyler. Gittikçe gerginleştiği anlaşılan görüşmelerden birinde, Pastırmacıyan, Talat'ın bakışlarını beğenmediğini söyler; "kıyım yapmakta kararlısınız anlaşılan" dedikten sonra, "ama birimizi bile sağ bırakmayın

“öcümüz ağır olur” dediği noktada artık görüşmeler kesilmiş gibidir. Bu görüşmeler sırasında Pastırmacıyan, “bizi tasfiye edeceğiniz anlaşılıyor, Kürtleri de asimile etmeyi, Araplarla federasyon kurmayı düşünüyorsunuz. Ama Kürtleri ne Roma, ne Bizans, ne başkaları asimile edebildi, bu da boş hayal” diyecekti.

İki komitacı parti arasındaki köprülerin atılmasının sonuçları feci olur. 24 Nisan 1915’te, İstanbul’da ve tüm imparatorluk topraklarında, Ermeni aydınların, partililerin ve önderlerin kitlesel tutuklanması başladı; yazın ise bir soykırımına dönüşen zorunlu göç (tehcir) başlatıldı. Artık legale çıkmış olan EDF’nin yeniden yeraltına inmesi kolay değildi. Zaten önderliğin aydın ayağı ve bölge önderleri toplu tevkifat ile öncelikle derdest edilmişlerdi.

Tehcir sırasında, bunu durdurmak için çaba harcayan Alman rahibi Lepsius, İttihatçılarla yaptığı görüşmelerde, kendisine bunun için altı gerekçe sunulduğunu söyler:

“1. Eski Erzurum milletvekili Rusya’ya geçerek, Ermeni Gönüllülerine katıldı [Dolayısıyla, İttihatçıların tehcir konusundaki önemli gerekçeleri arasında, Pastırmacıyan’ın Rusya’ya geçmesi de yer alır. Bunu duyan, Ermeni din adamı Balakyan, “Pastırmacıyan delirdi mi, bu kimliği ile bunu nasıl yapar?” diyecekti. Gerçekten de Armen Garo’nun ağırlıkla Rus Ermenilerinden oluşan Gönüllü Birlikleri önündeki resmi, İttihat önderliğine, Ermeni sorununun “nihai çözümü” için aradığı altın değerinde bahaneyi sunacaktır].

2. İngiliz ve Fransız donanması, sabotaj vb. eylemleri için Adana ve havalisine ajanlar yollamıştı.

3. Zeytun’da Ermeniler, ordunun emirlerine itaat etmemişti.

4. Hınçaklar, İttihat Partisi muhalifi partiler ile, hükümeti devirmek için güç birliğine girişmişti [Talat Paşa, Amerikan sefiri Morgenthau’ya, ‘Biz 200 fedai ile Babıâli’yi basarak iktidar ele geçirdik, işi ciddiye almak zorundayız,’ diyecekti].

5. Van Ermenileri ayaklanmıştı [Ama ayaklanmayı, Ermeni önderlerinin gözaltına alınarak katledilmeleri ve Van çevresi köylerde başlatılan kıyım ateşlemişti].

6. Şebinkarahisar'da silahlı Ermeniler eski kaleye çekilip askerlerle çatışmaya girişmişti."

Talat anılarında, bu tehcir talebinin ordudan geldiğini, cephe gerisinin güvence altına alınması için bunu istediklerini; kendisinin bunu geciktirmeye çalıştığını ama sonunda uygulamak zorunda kaldığını söyler. O zamanki, ordu komutanlarının Alman zabitleri olduğu düşünülecek olursa, bu konuda çok kapsamlı bir boşaltma planının tek bir merkezden yürütüldüğü anlaşılır. Planın hayata geçirilmesinde Alman "mükemmelliği" ve Talat'ın "komitacılığı" önemli bir rol oynar.

Talat 1916 yılında kendisine "Ermeni sorunu"ndan bahsetmeye kalkan ABD elçisi Morgenthau'ya, "Artık öyle bir sorun kalmadı" diyebilecektir. Bu arada Ruslar aslında ikili oynamaktadırlar. Gönnüllü Birliklerini büyük başvurulara karşın sınırlı tutarlar, denetleyemeyecekleri korkusu ile. Öte yandan 1916 yılında bunları dağıtırlar ve İttihatçıların Ermenilerden arındırdığı Doğu Anadolu'ya Don Kazaklarını iskan etme kararı alırlar. Bu olduğunda, Pastırmacıyan kendisini sırtından hançerlenmiş gibi hisseder.

Aslında savaşı Almanlar kazansaydı, belki de bu bölge Alman iskânına tanık olacaktı. Bu yıllarda çıkan aşırı milliyetçi Alman dergileri, "Anadolu ve Mezopotamya'nın çalışkan Alman ırkına layık bir bölge" olduğunu yazıyordu.

Tehcir sırasında, Pastırmacıyan'ın ailesinden sağ kalan olmaz; Ruslarla birlikte "kurtarıcı" olarak girmeyi hayal ettiği Erzurum'daki köyü bir yıkıntıdan ibarettir. Öte yandan ilginç bir şekilde, bir zamanlar bastığı Osmanlı Bankası'nın Van Şubesi müdürü olan kardeşi de, tehcir sırasında yaşamını yitirir. Alman belgelerine göre, Bankacı Pastırmacıyan'ın iki kızı, Urfa'ya götürülür, jandarma subayları ile evlendirilir.

Armen Garo'nun (Karekin Pastırmacıyan), tehcir sorumlusu İttihat Terakki Partisi yöneticilerini hedef alan "Nemesis Operasyonu"nun planlayıcısı olduğu söylenirse de, bu operasyonun asıl beyinin Şahan Natali olduğu bilinir [Bkz. Şahan Natali, *Biz Ermeniler ve Türkler*, Peri Yayınları, İstanbul, 2008]. Bu operasyon

bir bakıma, daha sonra Nazileri hedef alan Yahudi eylemliliklerini anımsatır. Onun bir ön biçimidir. Zaten Pastırmacıyan, İttihatçılarla yürüttüğü görüşmelerin kesildiği noktada bu yemini de yapmıştır. “Nemesis Operasyonu”nun en önemli eylemi, Talat Paşa’nın 1921 yılında Berlin’de Salomon Tehleryan tarafından öldürülmesi olur. İlginçtir ki, bu davanın tanıkları arasında, yukarıda bahsettiğimiz din adamı Balakyan da vardır.

Taşnak Partisi, daha sonraları diğer Ermeni partileri tarafından gerek İttihat Terakki ile girdiği işbirliği nedeniyle, gerekse zaten kıyıma niyetli İttihatçıların eline gerekçe vermekle, işlerini kolaylaştırmakla eleştirileceklerdi.

Sonuç olarak Armen Garo tipik bir eylem adamı idi, heyecanı, aceleciliği, ama aynı zamanda uzun erimli bakamayışı ile... Osmanlı Arşivi’nde bulunan, aşağıdaki Fransız polis belgesini okurken, sanki 1970’lerin dünyasını okuyor gibi hissettim kendimi.

Armen Garo’nun *Osmanlı Bankası* adı altında topladığı anılarında, kendinizi karartılmış bir yakın geçmiş içinde sanki arkeolojik bir kazı yapıyormuş gibi hissedeceksiniz.

Türkiye yitik belleğine, bulduğu mozaik parçalarını bütünleştirdiği oranda kavuşacaktır.

Ragıp Zarakolu

EK BELGE

Hâriciye Nezâreti

Sayı: 23117/67

Sadâret 4837

Marsilya, 25 Mart 1897

Tevfik Paşa'dan Edhem Bey'e:

Konu: Birkaç Fransız görevli ile ilgili teklife cevap.

Gönderdiğiniz 9 Şubat (1897) tarih ve 930 sayılı, Marsilya 'daki Ermeni anarşistlerin gözetim altında tutulmaları için Başkonsolosluk adına çalışan bazı Fransız görevlilere farklı rütbelerde nişanlar verilmesini isteyen raporu aldım.

Bu konuda alınacak kararı bize bildirmesi için sadrazama gerekli müracaatı yaptım. Bu arada, Sayın Fabre nezdinde, Galata'da Osmanlı Bankası'na saldırmış olan anarşistlerle ilgili bilgiler ile fotoğrafları, özellikle de Armen Garo ile ilgili olanları temin ederek bize ulaştırmanızı rica ederim. İstanbul'da son olaylarda Osmanlı Bankası'na saldırmış olan 17 Ermeni'nin isim ve eşkalleri Marsilya'da tutukevindeki notlardan alınmıştır:

Adı ve Soyadı	Nesebi	Mesleği	Yaşı	İkametgâhı	Özel Bilgiler
Garo Armen	Etyranman (ölü) ile karısı Marie'nin oğlu	Öğretmen	23	İstanbul	Kumral bıyık, renkli çehre, oval surat
Andrasyan Hraçya	Stepan ile Marie'nin oğlu	-	25	"	Esmer çehre, saçlar ve gözler siyah
Dakesyan Mıgırdiç	Dakes ile Anna'nın oğlu	Muhafız	37	"	Kır çehre, sarkık yüz, saç ve gözler siyah
Baronir Davit	Davith ile Marie'nin oğlu	Tamirci	25	"	Kıvrık siyah saçlı, gamzeli çeneli
Vartanyan Setrok	Vartanik ile Marianne'in oğlu	İşçi	22	"	Açık çehre, kare biçiminde kıvrık burun
Haçaduryan Zareh	Khaçadur ile Lucie'nin oğlu	İşçi	27	"	Kızıl sakal, çukur tip çene (gamze)

Hozignyan Hagob	Toros ile S. Marianne'in oğlu	İşçi	28	"	Mat çehre, koyu renk saç
Harutunyan Arakel	Harutun ile Ksature'un oğlu	İşçi	25	"	Yanlardan kelleşmiş, küllengi gözler
Harnulyan Antranik	Sarkis ile Takuhi'nin oğlu	Dülger	18	"	Kemerli burun, geniş surat, mat çehre...
Daniguyan Minas	Abraham ile Eglisabéte'in oğlu	-	25	"	Çukur tip çene (gamze), mat çehre
Kapridyan Sarkis	Kapriel ile Diruhi'nin oğlu	Bekçi	23	"	Esmer sakal, siyah saç
Kiziryan Arakel	Artin ile Techpkoun'un oğlu	Kahveci	28	"	Renkli çehre, kızıl saçlı
Kalleciyan Prupéne	Manauke ile Horope'un oğlu	Marangoz	28	"	Sağ kolun önünde yıldız yara izi, esmer
Karagavuryan Nerses	Mazdirof ile Antraresse'in oğlu	Marangoz	22	"	Çıkık alın, koyu kahverengi gözler
Anuşyan Yenok	Simon ile Sarah'ın oğlu	Yontmacı	23	"	İri ağız, siyah saç, yarma sakal
Gregoryan Sahak	Grigor ile Sultan'ın oğlu	İşçi	25	"	Çok renkli çehre, siyah saçlar
Mıgırdıçyan Mehitar	Mıgırdıçyan ile Armania'nin oğlu	İşçi	26	"	Kare biçimli çene, renkli ve koyu çehre

Sayın Nazır, kendilerine hizmet etmekten şeref duyduğum ek-selanslarından en derin saygılarımın kabulünü istirham ederim.

Edhem

İNGİLİZCE BASKIYA NOT

Yazar Dr. Karekin Pastırmacıyan, namı diğer Armen Garo, Ermeni yaşamının en seçkin insanlarından biridir. Fakat daha çok siyasi kariyerinin başlangıç ve sonundaki rollerle tanınmıştır. Yirmi üç yaşında ateşli ve idealist bir üniversite öğrencisi olarak 1896'da İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nın işgalinde yer almış ve Kafkasya Ermeni Ulusal Konseyi'nin temsilcisiyken Amerikan hükümetinin 22 Nisan 1920'de bağımsız Ermenistan'ı resmen tanıması üzerine Ermenistan Cumhuriyeti'nin Birleşik Devletler'deki ilk ve tek büyükelçisi olduğu Washington D.C.'de kurt diplomat olarak hizmet yapmıştı.

Armen Garo, aradaki yıllarda da kendisini Ermeni davasına adanmış, ailesini, servetini ve sağlığını halkının mutluluğu için feda etmişti. Kitapta da görüleceği gibi (Kafkasya Cephesi Ermeni Gönüllülerinin ikinci taburunda geçici komutayı üstlenmiş) bir asker, 1908 ile 1914 arasında Osmanlı Meclisinde milletvekili ve Ermeni Devrimci Federasyonu'nun aktif bir lideriydi aynı zamanda.

Osmanlı Bankası baskını, ilkin, 23 Mart 1923'de ölen Armen Garo'nun yirmi beşinci yıldönümünü anmak üzere 1948'de Hairenik Press tarafından Ermenice olarak basılmıştır. Armen Garo'nun yakın dostu ve hayranı Hagop H. Gopoian'ın mirasıyla finanse edilen baskıda Armen Garo'nun tamamlanmamış el yazıları ve Simon Vratzyan'ın editörlüğündeki çeşitli gazete makaleleri yer alıyordu.

Bu kitap sadece anılardan oluşmamaktadır. Daha çok, heyecan verici, yer yer nükteli, yer yer acıklı ve gençlik masumiyetini yansıtan ve resmedilen sahneler açısından mutlaka değerlendirilmesi

gereken kısa hikâyeleri içermektedir. Hikâyeler kronolojik olmayıp Armen Garo'nun zengin ve renkli kariyerinin her aşamasını kapsamıyor. 1920'de Washington'da yazılmış bir önsöz ve Pastırmacıyan ailesiyle ilgili ilk sekiz hikâye Armen Garo'nun sevgili oğlu Hrant'a hitaben yazılmıştır. 9. Bölümle birlikte tarz açısından kararlı bir değişiklik görülüyor; 14. Bölümden sonra hikâye Osmanlı Bankası olayına odaklanıyor. 11. Bölüm 1914'de İstanbul'da yazılmış ve Armen Garo'nun sevgili dostunun karısı İskuhi Tiryakiyan'a ithaf edilmiştir. 12. Bölümdeki Muşlu Misak hakkındaki satırlar 1900'da *Troşag*'ta yayınlanmıştı.

15. Bölümle birlikte, Gürcistan'ın Tiflis kentindeki Ermeni-Tatar çatışmalarını aktaran yeni bir safha başlıyor. 16. ve 17. Bölümler ilginç kısa hikâyecikler barındırıyor ve Armen Garo'nun köylülerin basit ve saf dürüstlüklerine duyduğu aşkı betimliyor. 18. Bölümde akıllı fikri bir ulusun imhasına yönelik planlarda olan Talat Paşa'nın insanın kanını dondurucu isabetlilikte bir tasvirini buluyoruz.

Ahlaki vurgularla, 1920 Nisan'ında Washington'da yazılmış bir anekdotun ardından Ermenilerin Birinci Dünya Savaşında İtilaf Devletlerinin zaferine yaptıkları katkıya ilişkin kapanış bölümü yer alıyor. Bu kısım 1920'nin İstanbul'unu yansıtıyor.

Kitabın İngilizce basılması Armen Garo'ya büyük mutluluk verirdi; bu mutluluk, yaşamına dair gerçeklerin kayda alınmasının yaratabileceği herhangi bir kişisel çıkar nedeniyle değil, anne babalarını anlatan bir kitabın tercüme ve basımından sorumlu yeni bir Ermeni kuşağının ortaya çıkmasından ileri gelirdi. Armen Garo'nun, bu kitabın Ermeni baskısına, "gelecek kuşağa" başlığı altında, o trajik dönemin Ermeni yetimlerine davalarını unutmamayı öğütleyen bir ithaf notu yazmasından bu yana neredeyse altmış yıl geçti. Öyle görülüyor ki Ermeni yetimleri davalarını unutmamışlar.

Arpena Mesrobyan
Syracuse, New York, 1976

GİRİŞ

*Simon Vratzian**

Burada niyetimiz Armen Garo'nun tam bir biyografisini sunmak değil. Elinizdeki kitap onun yaşam öyküsüdür. Yaşamına ve çalışmalarına ilişkin verdiğimiz genel bilgiler bu kitaba sadece bir giriştir.

Armen Garo, anılarında doğup büyüdüğü Bardzer Hayk'in (Batı Ermenistan) başkenti, Garin (Erzurum) çevresini betimliyor. Ailesinin öyküsünü, Pastırmacıyanlar'm büyük ve zengin evini anlatıyor. Bunlar fiziksel ve ruhsal gelişiminin kaynağını anlamamıza ve de zihinsel ve ahlaki karakterinin biçimlenmesini değerlendirmemize yetip de artıyor. Düşünce, duygu, beğeni ve terbiye açılarından örnek bir Ermeni olan Armen Garo gibi fevkalade bir birey ancak böylesi bir ortamda ve böylesi bir ailede doğup büyüyebilir. Soylu bir birey olarak büyük bir yüreği, temiz bir ruhu ve yüksek değerleri vardı. Soyluluğu, hem bizatihi kendisine hem de başkalarına karşıydı. Alçakgönüllüydü fakat gücünün ve değerinin bilincindeydi. Kötü insanlara karşı acımasızdı. Her iyi fiile ve manevi yüceliklere karşı açık ve sevecendi. Gerçekçi ama saflık derecesinde hayalperestti. Ülkesine, halkına, ailesine ve akrabalarına son derece bağlıydı. Anayurduna âşık, ulusal geleneklerine sadıktı. Kişisel yaşamında bile iyimser, neşeli ve olgundu; bir insanın, bir adamın sahip olabileceği en yüksek niteliklere sahip bir adamdı.

* Ermenistan Bağımsız Cumhuriyeti Başbakanı ve Dışişleri Bakanı, San Francisco, 1948.

Görünüş olarak da soylu bir insan tipine sahipti: Heykel gibi heybetli, geniş omuzlu, düzgün vücutlu, kumral saçlı, kartal gözlü, ağırbaşlıydı; kimse hayranlıkla süzmeden geçemezdi yanından. İnsanlarla ilişkilerinde dostça ve cana yakındı. Konuşması düzgün, abartısızdı; şatafath sözçüklerden nefret eder, hatta iğrenirdi. Konuşmalarında, ışıltılı sözçüklere değil, duygu, gerçekler ve yeni fikirlere ağırlık verirdi.

Dış odaklı, ithal fikirlere karşıydı; “izmler”den nefret eder, yabancı mugalatalarla ve aptalca bilgiçliklerle acımasızca dalga geçerdi. Hayli sınırlı düzlemlerde olsa da özgün fikirleri vardı, fakat bunlar kendi akıl ve ruhundan fışkıran gerçek, doğru fikirlerdi ona göre. Ermeni, Ermenistan ve Ermeni realitesi gibi şeylerle beynini yormaya gerek bile duymazdı. Hayatı boyunca “Ermeni köylüsüne tezек yerine kömür yakmasını öğretmek sosyologların tüm yazdıklarından çok daha önemlidir” düsturuna sadık kalmıştı.

Aklını, Ermenistan’ın ekonomik açıdan refaha erdiğini, Ermeni köylüsünün serflikten ve hurafelerden kurtulduğunu, toprak sahibi olduğunu ve tarımda modern yöntemler kullanıldığını görmek; Ermeni köylülerinin modern ulaşım yöntemlerinin gelişimine ayak uydurduklarını, uygarlık ışığında her türlü namussuzluk ve kirlilikten arındıklarını görmek gibi, çok daha maddi şeylere yorardı. Sonuç olarak, Avrupa düzeyinde teknolojik bilgiyle donanmış Ermeni gençliği kendi halkıyla birlikte yaşamak üzere anavatanlarına dönmeli ve halkının yaşam standartlarını yükseltmeye çalışmalıydı. Ermeni realitelerine ve hayatına yabancı fikirleri papağan gibi tekrarlayarak “Avrupa salonlarından vatanseverlik taslayan bu entelektüelleri küçümserdi. Hem fikirleri hem de tavırları açısından esasen kendisinin gerçek sosyalist olduğunun farkına varmaksızın, alıntılarına “sosyalizm” sözcüğünü sıkıştıran “sosyalistler”le dalga geçerdi. Çünkü ona göre sosyalizm mutlak bir doktrin değil her şeyden önce bir yaşam planıydı. Ve Armen Garo’nun gerçekleştirilmesini öğütleyip çabaladığı şey gerçek sosyalizm, sosyalizmin özü idi. Farkında olmadan, Marks ve Engels’den beri sadece gevezelik eden çoğu sosyalistten çok daha sosyalist olduğunu söylemeye cüret edeceğim.

Yükseköğrenim kurumlarından mezun olmasına rağmen Armen Garo teorik araştırmalar alanında ileri düzeyde eğitim almamıştı. Kendi uzmanlık alanı ve yaşamın pratik gereklilikleri dışındaki genel soyut problemler ilgisini çekmedi. Ve bir okuyucu olmaktan ileri gitmedi. Dogmatik formüller labirentinde yollarını kaybederek, gerçekliğe ilişkin soyut konuşmalar yaparak entelektüel bilgiyi yaşamın üzerine yerleştiren herkese alaycı bir edayla yakıştırdığı gibi bir “sosyolog” değildi. Ermeni köylerinde yaşayan ve çalışan doktoru, tarımbilimciyi, mühendisi, öğretmeni ve mahalle papazını, bilim hakkında bol bol gevezelik eden Avrupalı tüm “sosyologlar” a yüz kere tercih ederdi. Bu bağlamda, tam bütünlükçü bir bireydi. Beğenileri hepimizden oldukça farklıydı. Özellikle gençler ve Taşnak savaşçıları arasında -neredeyse hayranlık noktasında- sahip olduğu engin çekiciliğin nedeni de buydu kuşkusuz. Armen Garo’nun ölümü nedeniyle yakın bir arkadaşı *Hayrenig*’te şöyle yazmıştı: “Armen Garo’dan daha aristokrat, daha asil ve nazik, daha sevecen birini hiç tanımadım. Onun gibi insanlar çok nadirdir ve genellikle Kafkasya denen o güzel bölgeden çıkarlar.”

Yukarıdaki değerlendirme, Armen Garolar’ın Kafkasya dışından “pek” çıkmadığı kısmı hariç, çoğu kimse tarafından paylaşılan genel bir kanıdır. Onlar, Kafkasya’dan ya da Kafkasya dışından, Ermeni halkının bağrından çıktılar ve hâlâ çıkıyorlar. Armen Garolar Ermeni halkının ve Ermeni muhitinin gerçek oğullarıdır.

Vaftiz adı Karekin Pastırmacıyan olan Armen Garo, 9 Şubat 1872’de Garin’de büyük ve varlıklı Pastırmacıyan ailesinin bir üyesi olarak doğdu. Gençliğini baba evinde geçirdi ve 1891’de Sanasaryan *varjaran*’dan mezun oldu.

Mezun olduktan sonra üç yılını seyahat ederek ve okuyarak ve de binicilik, avcılık, balıkçılık, gezinti gibi bazı sporlarla ilgilenerek geçirdi. İstanbul’u iki kez ziyaret etti. Samsun ve Trabzon’a gitti. Ermeni köylülerine özel sevgi duydu ve onların emeklerine büyük saygı gösterdi. Yaşamını halkının ve anavatanının ekonomik refahına adamaya hazırlanıyordu. Bu amaçla 1894’de Fransa’ya gitti ve ziraat eğitimi almak için Nancy’deki l’Ecole d’Agriculture’a

kaydoldu. Avrupai bilgilerle donanarak mezun olduktan sonra Garin'e dönecek ve kendisini ziraata vakfedecekti.

Ancak neye niyet, neye kısmet, derler.

1890'lı yılların ortalarında Ermeni halkı en kötü dönemlerinden birini geçiriyordu. Osmanlı Sultanı Abdülhamit, "Ermeni ıslahatı" meselesini, Büyük Devletlerin müdahale tehdidini bertaraf etmenin en emin yolu olarak katliamlarla çözmeye karar vermişti. Hınçak Devrimci Partisi tarafından Sason'da organize edilen 1894 isyanı başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bunu, Avrupa'da da geniş yankı bulan Zeytun olayları izledi. Ermeni entelektüelleri harekete geçmişlerdi; özellikle gençliğin "İntikam!" çığlıkları yükseliyordu her yandan. Nancy'deki öğrenciler elbette kayıtsız kalamazlardı. Anavatanlarının yardımlarına ihtiyaçları olduğu bir zamanda eğitimlerini nasıl sürdürebilirlerdi ki? Bırakalım da Nancy'deki Ermeni öğrenciler arasında hâkim olan ruh halini Armen Garo bizzat anlatsın:

"Biz Nancy'deki öğrenciler, yaklaşık kırk kişiydik. Pek bilgili değildik. Hınçakları tanıyorduk. Ancak öğrencilerin çoğu Ermenilerin sorunlarına kayıtsızdı; tecrit edilmiş haldeydik. Derken Zeytun olayları oldu ve Zeytunlu Ermenilerin katledildiklerini duyduk. Yüreklili kardeşlerimize yardım etmek istiyorduk. Londra'daki Hınçak merkezine mektup yazdık. Doğru dürüst hiçbir şey söylemediler; söyledikleri şey, adam gönderemezlermiş, fakat katkıda bulunmak isterseymişiz Zeytun'a para gönderebilirlermiş. Ne saçma! O günlerde Zeytun'a para göndermenin tek yolu insanla göndermekti. O halde oraya hiç kimseyi geçiremeyiz demek ne demekti?

"(Ermeni Devrimci Federasyonu'nun merkezi) Cenevre'deki Troşag'a (Ermeni Devrimci Federasyonu'nun resmî gazetesi "Bayrak") yazdık. Ciddi ciddi cevap gönderip bizden Cenevre'de bir görüşme yapmak için bir veya iki temsilci göndermemizi istediler. Hraç Tiryakiyan, Dr. Nevruz, Sarkis Srentzs ve ben bir görüşme için Cenevre'ye gittik. Kırk öğrenciden sadece dördümüz eylemci olmuştuk.

“Cenevre’dekiler bizi çok sıcak karşıladılar. Ateşli ve inançlı insanlardı. Bir süre kalmamız için bizi Kıbrıs’a gönderdiler. Fazlasıyla güçlük ve engel vardı; özellikle yeni görevler nedeniyle Zeytun’a gidemedik. Rum pansiyoncumuz Türkiye’ye girme planlarımızı öğrenmişti ve bize acıyor, yakalanıp öldürüleceğimizden korkuyordu. Pansiyondan ayrılırken kızının bana âşık olduğunu öğrendim. Bize Yunanistan’a gitmemiz ve gelecek talimatları beklememiz söylendi. Oradan İstanbul’a gittik. Bu kente ilk ziyaretimdi bu ve tamamen yabancı hissediyordum kendimi. İstanbul’a varışımızdan birkaç gün sonra Osmanlı Bankası’nı işgal edeceğimizi öğrendim. İki gün sonra revolverler ve bombalarla birlikte bankaya girdik (*Hayrenig*, 24 Nisan 1923)”.

Bu günlerde Cenevre’deki adamlar, her ikisi de iyi niyetli ve güven aşılayıcı H. Yusufyan ve Hovnan Davtiyan’dı. Armen Garo ve yoldaşlarının onlara çabuk ısındıklarını söylemeye gerek yok.

Cenevre yolculuğu Armen Garo açısından çok önemli sonuçlar doğurdu. Bu süre içinde okulu bıraktı ve devrimci akımlara kapıldı. Öncelikle Zeytun’a gitmeyi kafasına koydu. Ermeni Devrimci Federasyonu bu yönde Armen Garo’nun Kıbrıs’tayken katıldığı bazı adımlar atmıştı. Ancak sonunda, Hraç Tiryakiyan ve Papken Süni ile birlikte, Osmanlı Bankası’nın işgalinin liderliğini üstlenmek zorunda kaldı. Armen Garo bu olayı zaten bütün ayrıntılarıyla anlatmış. Sözü uzatmamak adına burada uzun uzadıya tekrarlamayacağız. İstanbul’a vardıklarında, Bankanın işgaline dönük hazırlık çalışmalarının zaten tamamlanmış olduğunu söylemek yeter.

Banka olayından sonra, Armen Garo’yu Cenevre’de *Troşag*’ta toplanmış yoldaş çevresinde buluruz. Yoldaşlar birbiri ardına Cenevre’de toplandılar; aralarından bazıları Osmanlı Bankası’nın işgalinin planlanmasında rol almış kişilerdi. Armen Garo kısa bir süre parti faaliyetlerinde yer aldı. Toplantılara katıldı ve o günlerin önemli tartışmalarında yer aldı. Hınçaklarla Taşnaklar arasındaki görüşmelerde önemli bir rol oynadı. Londra’da iyi tanınmış bir Hınçak olan ve (Hınçak Partisi’nin kurucusu) Nazarbekyan’ın liderliğinden hoşnut olmadığı için iki devrimci örgüt arasında bir

birleşme gerçekleştirmeye çalışan B. Donabedian'la temasa geçti. Fakat kısa süre içinde bu faaliyetlerden yorgun düşerek eğitimine geri döndü; bu kez fen bilimleri dalında öğrenim görmeye başladı. Akli fikri anavatanda ticaret yapmaktaydı.

Ancak devrimin ateşi de kanına işlemiştii bir kere. Böylece hem okudu hem de Ermeni Devrimci Federasyonu'nun faaliyetlerine katıldı. 1898 Nisan'ında, Ermeni Devrimci Federasyonu'nun ikinci Genel Kurulu toplandığında, Armen Garo'nun adını delege listesinde Mısır'daki Ermeni Devrimci Federasyonu Komitesinin temsilcisi olarak görürüz. Garo, Kongre tarafından, Christopher, Rostom, Vramyan ve Boris (Sımpad Khaçaduryan) ile birlikte Ermeni Devrimci Federasyonu Batı Şubesinin bir üyesi olarak seçildi. Ancak, öğrenimini bitirmeden önce, Partide aktif bir rol oynamadı; gerçekte, Batı Şubesindeki üyeliği bir formaliteden ibaretti. Yine de böylesine sorumlu bir konuma seçilmiş olması, genç yaşına rağmen Taşnak liderleri nezdinde ne kadar güvenilir olduğunun kanıtıydı.

Armen Garo 1900'da Cenevre Üniversitesi'nden fizik ve kimya dalında doktora derecesiyle mezun oldu. Mezuniyetinin hemen sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'ni ziyaret etti; orada sekiz ay kalarak biraz İngilizce öğrendi ve kendi dalında araştırmalarda bulundu. 1901 yazında Kafkasya'ya gitmek üzere ayrıldı.

Arkadaşları kendisine, Kafkasya'nın ekonomi ve kültür merkezi Bakû'de iş yapmasını tavsiye ettiler. Ona göre Bakû, "işleri güçleri zengin kızların ve dolgun maaşların peşinde koşmak olan yabancılaşmış ve yozlaşmış bir entelektüeller sınıfının hüküm sürdüğü, altın yumurtlayan tavuğun mabedi" idi. Bakû'de iki ay kaldıktan sonra Tiflis'e döndü.

Kimya araştırmaları için Tiflis'te mütevazı bir laboratuvar kurdu ve tüm zamanını orada harcamaya başladı. Orada Kafkasya'nın maden kaynakları inceledi ve bazı yeni madenlerin bulunmasına ön ayak oldu. Eskiden Cenevre'de öğrenci olan Meryem Hanım'la evlendi; evlerini Tiflis'te kurdular. 4 Nisan 1904'de oğlu Hrant ("Bubi'si) doğdu. Oğlunu ölesiye severdi. Sağ olsaydı da, sevgili Hrant'ının kendisini Ermeni Anavatanından uzakta çalışmaya zorlayan

olaylara rağmen umutlarını büyük oranda haklı çıkarttığını görseydi ne kadar mutlu olurdu. Şimdi merhum olan Hrant yöneticilik ve tarih alanında otorite oldu.

Tiflis Rusya'daki Ermeni yaşamının merkeziydi. O günlerde (Rus-Osmanlı) sınırın her iki yakasında da Ermeniler açısından olağanüstü olaylar yaşanıyordu. Ermeni Devrimci Federasyonu her yerde (Ermeniler arasında) hâkim güçtü ve tüm Ermeni ulusalcı eylemlerini sürüklüyordu. Ermeni Kilisesi mal ve emlaklarına Rus Çar hükümetince el konulması karşısında mücadeleyi örgütlüyüp yönlendiren Ermeni Devrimci Federasyonu idi; Rus-Osmanlı sınırından silah ve cephane geçiren ve Ermenilerin Osmanlı Türkiye'sindeki özgürlük mücadelesini örgütleyip yöneten Ermeni Devrimci Federasyonu idi. 1904 Sason isyanı Kafkasya'daki Ermenileri hemen harekete geçirmişti.

Armen Garo Ermeni Devrimci Federasyonu'nun lider çevrelerindeydi, tüm önemli devrimci toplantı ve eylemlerde aktifti. Su götürmez bir otorite ve önde gelen bir şahsiyetti zaten. Sadece Partide değil, genel toplumda da büyük saygı ve güven kazandı. İnce likli tavırları, yumuşak mizacı ve asil yaşam tarzı varlıklı sınıflar arasında da genel bir saygı kazandırmıştı ona.

Bundan ötürü, Kafkasya'da Ermeni-Tatar ihtilafları alevlenip Tiflis Ermenileri tehlikeye girdiklerinde Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Armen Garo'ya Tiflis'teki Ermenilerin kendilerini savunmalarını yönetme görevini vermesi hiç de şaşırtıcı değildi. Komutası altında, sancaklardaki vatandaşlarla bir araya gelerek Transkafkasya'nın başkentinin huzur ve barışını tesis etmeyi başaran beş yüz gönüllü vardı. Hem Tatar tehdidine hem de 1905 Rus Devriminin ardından gelişen karmaşaya rağmen barış geldi. Armen Garo'nun, ciddi ve uzak görüşlü planlarıyla, aldığı tedbirlerle ve sağduyulu temas ve ilişkileriyle, fazlasıyla tedirgin ve tehlikeli geçen 1905-1906 yıllarında Tiflis Ermenileri için kurtarıcı rolü oynadığı söylenebilir.

Armen Garo 1908'e kadar Kafkasya'da kaldı. Ermeni-Tatar çatışmalarından sonra kendisini mesleğine adadı ve Ermeni liderliği

ortamında rahat bir yaşam sağlamayı başardı. Ermeni-Tatar çatışmalarını izleyen “Mihranist” komplo günlerinde, Rostom, Murad, Eğişe Topçuyan, Hamo Ohancanyan gibi Ermeni Devrimci Federasyonu liderleriyle birlikte, bu karışık hareketi göğüsledi ve tasfiye etti.

1908 Temmuz’unda Osmanlı saltanatına karşı bir devrim gerçekleşti. Sultan Hamit tiranlığının yerini anayasal bir yönetim aldı. Garin Ermenileri Osmanlı Meclisine aday olarak Armin Garo’yu gösterdiler. Bir kez daha yaşamının normal akışı altüst oldu. Yayınlanmamış anılarından bazı alıntılarla o günlerde yaşadıklarını aktaralım:

“Yoldaşlarımın baskısıyla, 1908’de Kafkasya’daki özel işimi terktim ve Osmanlı Meclisinde Garin milletvekilliği adaylığıma rıza gösterdim. Altı, yedi yıllık sıkı çalışmadan sonra ailemin ekonomik güvencesini sağlama alan bir iş kurmayı başarmıştım. 1907’de Ermeni bir sermayedarla ortaklık kurarak Kara Kilise yakınlarında üç bakır madeni işletme iznini almıştım. Jön Türk devriminin gerçekleştiği yazında bu üç madenimizi işletmekle meşguldüm. Yoldaşlarımla anlaşmaya vardım. Altı aylığına İstanbul’a gidecek; Osmanlı Meclisinin ilk oturumuna katılacak ve sonra, Kafkasya’daki özel işimin başına dönmek üzere 1909 Nisan’ında istifa edecektim.”

“(1908) Kasım sonlarında Tiflis’i bu anlaşmayla terktim. Ben ayrıldıktan on bir gün sonra Rus polisi, bir gece, önde gelen yoldaşlarımızın hepsini tutuklamış; ancak benim ikametgahımda kimseyi bulamamışlar. Ermeni-Tatar çatışmalarında aktif bir rol oynamış tüm Ermenilere karşı Rus zulmü başlamıştı. Dolayısıyla Kafkasya’dan uzak kalmak ve altı ay değil altı yıl boyunca özel işimle ilgilenmemek zorunda kaldım.”

Bu altı yıl boyunca Armen Garo Garin bölgesi Ermenilerini Osmanlı Meclisi’nde onurla temsil ederken, aynı zamanda Ermeni kamu yaşamında ve Ermeni Devrimci Federasyonu’nda önemli bir rol de oynamayı da sürdürdü. Vartkes Serengülyan (ve daha sonra Vramyan) ile birlikte, bir yanda Babıâli ve İttihat Partisi ile diğer yanda Ermeni Devrimci Federasyonu arasında irtibatı sağlayan odur.

Armen Garo, Osmanlı Meclisi'ndeki görevi sırasında İmparatorluğun, özellikle Ermenistan'ın ekonomik problemleriyle yakından ilgilendi. Her fırsatta ülkenin çeşitli vilayetlerini gezdi. Garin'de, Osmanlı Meclisinde onun tarafından temsil edilmekten gurur duyan vatandaşlarınca kahraman gibi karşılandı. O da kentine yürekten duygularla bağlı kaldı ve bir çocuğun anne babasını sevdiği gibi sevdi.

1910'da, Armen Garo ve ailesi Garin yolu üzerindeki Batum'a indiklerinde Rus polisince derhal tutuklandı ve Tiflis'e götürüldü. Orada, hiç kuşkusuz (St. Petersburg'daki Çar yanlısı savcı) Lezhin'in emriyle, Ermeni Devrimci Federasyonu'na üyelikle suçlandı. Rus polisi, Armen Garo'yu on yedi gün cezaevinde tuttuktan sonra, Osmanlı Meclisi'nin bir üyesi olması nedeniyle serbest bırakmak zorunda kaldı. Rus topraklarını derhal terk etmesi şartıyla serbest bırakılmıştı. Armen Garo İstanbul'a döndü ve "sevgili annesi" ile bir yıl geçireceği Garin'deki evine iki yıl süreyle dönmeyi başaramadı. Kasaba halkını, özellikle de Garin'in gençlerini derinden etkileyen Rostom'un yakın ve yürekten işbirliğiyle, kentinin Ermeni ulusal sorunlarına ve eylemlerine büyük bir şevkle dahil oldu.

1913'de Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Genel Kurulu (Muş) Taron'da toplandı. Bunu fırsat gören Armen Garo, Rostom ve diğer Taşnak liderleriyle birlikte, "bölgenin ekonomik şartlarını ilk elden görmek için" Taron'a gitti. Taron'da 100.000'den fazla Ermeni yaşıyordu. Taron'un Ermeni köylüsüne dair izlenimi pek tatminkârdı. (1908'deki) Anayasadan önce tüm Taron ovasında Ermenilere ait sadece dört at olduğunu biliyordu. Ancak 1913'de, Patrik Zaven Muş Vadisinden (Taron ovasından) geçerken 800 Ermeni atlısı karşılamıştı kendisini. Beş yıllık barış süreci halkımızın kendisini toparlamasına yeterli olmuştu.

Halkımızın en çok ihtiyaç duyduğu şey barış ve güvenlikti ve Anayasal rejimin ilk yıllarında bunlara bir dereceye kadar da sahip oldular. Bu yüzden Ermeni Devrimci Federasyonu, şoven eğilimleri Taşnak liderliğince iyi bilinen (Jön Türk) İttihat Partisiyle bile işbirliği yaparak, Anayasal rejimi her ne pahasına olursa olsun

korumaya çalıştı. “İşte bunun için,” der Armen Garo, “biz Taşnak milletvekilleri 1912’ye kadar Osmanlı Meclisindeki Jön Türk yönetimine güçlü bir muhalefet yapmadık.”

Başlangıçta Armen Garo da Jön Türklerle işbirliğine taraftardı. İstanbul’daki Taşnak liderlerinin arasında bu konuda pek ihtilaf yoktu. Aknuni, Zardaryan, Vartkes Serengülyan, Vramyan, Armen Garo başta olmak üzere hepsi aynı şeyi düşünüyordu; zaman kazanmak. Zaman Ermenilerin lehine işliyordu. Onlara göre barış ne kadar uzun sürerse, Ermeni halkının ekonomik ve kültürel kalkınması o kadar kısa sürede gerçekleşirdi. Garin bölgesindeyken Rostom zafer şenliğinde şöyle gözlem yapmıştı: “Lice Ermeni köyleri içinde en hızlı kaybolanı!” Kasabalar ve köyler, sihirli bir değnek değmişçesine gelişiyor, Ermeni halkı da fiziksel ve ruhsal anlamda iyileşiyordu.

Armen Garo, pratik düşünmesi sayesinde, halkının ekonomik gelişimini pekiştirmek ve yükselişi hızlandırmak için ülkenin ulaşım sistemini geliştirmenin gerekli olduğunu derhal kavramıştı. Önce, ülkedeki merkezî noktalar bağlantılı olmalıydı, sonra da dış dünyaya bağlanmalıydı. Ulaşım sistemindeki eksiklik yüzünden ülkenin zengin madenleri yeraltında gömülü duruyor, tarım ürünleri ihraç edilemiyor ve imal edilen mamuller ancak büyük zorluklarla ithal ediliyordu. Demiryolları gelişmemiş vilayetlere yeni yaşamı ve enerjiyi tanıtır ve oraları gayrete getirirdi.

Böylece, -Anadolu’nun iç vilayetlerinden Garin’e ve Van’a bir demiryolu inşa etmek gibi- cesur bir plan doğdu. Bu olağanüstü planın hazırlayıcısı Armen Garo’nun ta kendisiydi. İlk Avrupalı sermayesinin, sonra da Amerikan sermayesinin ilgisini çekmeye çalıştı. Sonunda Chester (Rear Admiral Colby Mitchell Chester of the United States) Planı denen Amerikan planını benimsedi. Osmanlı Meclisindeki en önemli görevinin bu planın takibi olduğu söylenebilir. Üzerinde çalıştı, uzmanlara ana hatlarını çizdirtti. Osmanlı Meclisi içinde ve dışında büyük mücadeleler verdi. Mecliste yaptığı konuşmalarda Demiryolları Planını savundu. Ancak yönetimde muhalefet ve Avrupa sermayedarlarının arasında rekabet o

kadar büyüktü ki plan uzun yıllar sürüncemede kaldıktan sonra rafa kaldırıldı. Jön Türkler, Armen Garo'nun gerçek amacının Ermeni vilayetlerine demiryolu sistemini inşa etmek olduğunu iyi anlamışlardı ve bu planın gerçekleştirilmemesi için ellerinden geleni yaptılar. Diğerlerinin oynadıkları hasetlik dolu ve çıkarıcı rolü de gözden kaçırmamak gerek.

Derken 1912'de Balkan Savaşı başladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun küçülmesi bir kez daha diplomasi masasına yatırıldı. Ermeniler Anayasa ve İttihatçıların sığ şovenist politikası kapsamında yok sayıldılar ve hayal kırıklığına uğradılar; Ermeni vilayetlerindeki reformlar adına bir kez daha Büyük Devletlerin yardımını talep ettiler. Katolikos tarafından, tüm Ermenilerden oluşan ve başkanlığını Boğos Nubar'ın yürüteceği bir heyet oluşturuldu. İstanbul Patrikliği Islahat Planının uygulamasına katıldı. Armen Garo bu etkinliklerde bizzat rol aldı. Artık İttihatçılara ne güveniyordu ne de samimiyetlerine inanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin kurtuluşunu sadece "Avrupa Kontrolü"nde görüyordu. Jön Türklerin Selanik Sözleşmelerinde, Türklerin ve Ermenilerin yollarının ayrılacağı Türkçü, daha doğrusu Turancı programı benimsemiş olduklarını biliyordu. Şimdi Ermenilere kendi kaderlerini çizmek kalmıştı. Ve Armen Garo, ona has bir hızla, "reformlar" için mücadeleye girişti.

Ermeni Vilayetleri Islahat Planı 1914 Şubat'ta imzalandı. Dış güçlerin baskısıyla İttihat hükümeti Garin (Erzurum), Van, Bitlis, Sivas, Harput ve Trabzon vilayetlerinin, her biri Avrupalı bir müfettişin denetimi altında iç özerkliğe sahip iki yönetim birimine bölünmesini kabul etti. Seçilen iki müfettiş ya da Vramyan'ın deyişiyle, Marzban, Norveçli Hoff ve Hollandalı Westeneng'di.

Islahat Planı imzalandıktan hemen sonra Patrikhanenin tavsiyesi üzerine Armen Garo ve Dr. H. Zavriyan müfettişlerle görüşmek ve onlara gerekli bilgileri vermek üzere Avrupa'ya gittiler. O sırada Osmanlı meclis seçimleri yapılıyordu. Armen Garo'nun tavrına öfkelenen İttihatçılar onun adaylığına itiraz edip tanınmış İttihatçı H. Madatyan'ın Garin milletvekili olarak seçilmesine yardım ettiler.

Armen Garo'ya çeşitli kereler Osmanlı hükümetinde bakanlık teklif etmiş olan Talat "sevgili Garo"sundan öcünü bu şekilde aldı.

Meclis görev ve yükümlülüklerinden kurtulan Armen Garo tüm zamanını ve enerjisini reformlara vakfetti. Müfettişlerle her gün temas kurarak onlara danışmanlık yaptı. Müfettişler ona büyük saygı ve güven duydular; (sözü edilen özerk yönetim birimlerinin merkezi olacak) Bitlis'te ya da Garin'de kendilerine yardımcı olmasını istediler. Armen Garo da Müfettiş Hoff'a Bitlis'te refakat etmeyi istedi. Hoff, çeşitli kereler, dört gayri Müslim yardımcısından biri olması için Garo'nun adını verdi Talat'a, fakat Talat, Garo'yu "siyasi" gerekçelerle uygunsuz bularak Hoff'un önerisini reddetti.

Müfettişler ve İttihat hükümeti arasındaki görüşmeler sürdü. Talat, çeşitli bahanelerle, müfettişlere yardımcı tayinini, buna paralel olarak da sorunların çözümünü uzattıkça uzattı. Osmanlı liderleri geçmişte de bu alaturka politikayı izlemişler; bazen olumlu sonuç bile almışlardı. Bu tatsız reformlar meselesinden kurtulmak için niye bir daha denemesinlerdi? Müfettişler gücendirildi ve yıldırıldılar, hatta istifayı bile düşündüler; o sırada Ermeniler korku içindeydiler. İşte Talat'ın istediği de buydu: Geciktirmek ve ertelemek, yeni olaylar çıkacağını ve durumun tamamen değişeceğini umarak çeşitli engeller çıkartmak.

İşte o tarihlerde (1914 Haziran) Armen Garo ve Vramyan, Halil ve Talat Beyler'le son derece duygusal ve endişeli bir toplantı yaptılar. Armen Garo anılarında ayrıntılı olarak açıklıyor. O toplantıda, İttihatçılar ve Ermeniler arasında ortak çıkar adına hiçbir şey kalmadığı, en azından Armen Garo açısından iyice açığa çıkmıştı. Talat, küstahça tehditleriyle, İttihat'ın Ermenilere karşı Abdülhamit'in politikasını izlediklerine hiç kuşku bırakmamıştı.

Armen Garo'nun İstanbul'da yapacak bir şeyi kalmamıştı; bundan ötürü Kafkasya'ya dönmeye karar verdi. Yayınlanmamış anılarından dönüş şartlarını okuyalım:

"1914'de Meclise yeniden seçilme durumum kalmadı. Genel müfettişlere Ermenistan'da eşlik etmem mümkün olmadığından ve (Tashnaklara karşı) Rus zulmü sona erdiğinden dolayı, işimin başına

dönmeye karar verdim. Kafkasya'ya dönüşümle ilgili hâlâ bir engel olup olmadığını öğrenmek için Temmuz ayında Rus elçiliğine uğradım. Bir hafta içinde olumlu bir cevap aldım ve hemen sonra da pasaportumu aldım. Ancak (Ermeni Devrimci Federasyonu liderleri) yoldaşlarımla talebi üzerine müfettişler (Ermeni vilayetlerindeki görevlerine gitmek üzere) İstanbul'dan ayrılana ve delegelerin çoğu o sırada Garin'de toplanan Ermeni Devrimci Federasyonu Genel Kurulundan dönene kadar gidişimi erteledim.

“Bu arada Avrupa savaşı patlak verdi. Irkımızın bekası sorununun bir denge unsuru olduğu; düşman ırklar konusunun açığa çıktığını biliyorduk artık. Bundan dolayı, ülkemiz savaş alanlarından biri olduğu sürece sadece izleyici olarak kalamazdık. Ayrılmadan önce İstanbul'daki sorumlu yoldaşlarla bazı önemli görüşmeler yaptım. Bana, Kafkasya'daki yoldaşlarımıza Rus hükümetiyle aramızdaki eski hesapları unutmalarını ve halkımızı katliam tehdidinden kurtarmak için Rus silahlı kuvvetlerine mümkün olduğunca yardımcı olmalarını tavsiye etme talimatı verdiler.

“İstanbul'dan 16 Eylül'de ayrıldım ve Tiflis'e yirmi üçünde vardım; orada halkımızın (Rusya'daki Ermenilerin) Rus hükümetiyle gönüllü müfrezeleri oluşturmak üzere bir anlaşmaya vardıklarını öğrendim. Fakat kuşkucu Rus hükümeti çok sayıda Ermeni gönüllüsünün silahlandırılmasına karşı her türlü güçlüğü çıkartıyordu.”

Armen Garo'nun güncel olayları, tepki ve tecrübelerini ayrıntılı olarak kaydetmemesi ne kadar kötü. Örneğin: İstanbul'daki sorumlu yoldaşların kesin talimatları neydi? Onun gönüllülere katılma şartları neydi? Tiflisli yoldaşların tutumları tam olarak nasıldı?

Armen Garo Garin'deki Ermeni Devrimci Federasyonu Genel Kuruluna katılmaya davet edilmişti; o da yer almayı çok istemişti. Fakat Reformlarla bağlantılı faaliyetleri onu İstanbul'da tutmuştu. Garin'deki delegeler onun en azından Kurulun son bölümüne katılacağını umuyorlardı. Savaş ilanı ile ilgili olarak Genel Kurula ulaşan ilk haberler Armen Garo'dan geldi. Telgrafi delegeler arasına bir yıldırım gibi düştü. Divan başkanı Ahuni, mesajı okuduktan sonra

hafif alaylı bir biçimde, “Bizim Garo diplomat olmuş! Ne kadar komik!” dedi.

Ancak kısa sürede tüm kuşkular dağıldı. Genel Kurul işini savaş tehlikesi altında tamamlamak zorunda kaldı.

Kurul tarafından seçilen yeni yönetimin üyelerinden biri Armen Garo’ydu. Kuruldan sonra Rostom bir yıllığına yurtdışına çıktı ve Garin’de ona Armen Garo vekalet etti. Kurulun kararı ve Garin’deki genel uzlaşma bu şekildeydi.

Armen Garo Tiflis’e vardığında Garin’e ulaşma imkânı artık kalmamıştı. Kafkasya ile Anadolu arasındaki tüm bağlantılar kesilmişti. Ermeni Gönüllüleri Müfrezeleri zaten oluşturulmuştu. Ermeni Ulusal Bürosu, Gönüllü Müfrezeleri Yönetim Komitesini görevlendirmişti. Müfreze komutanları tayin olunmuş, hatta müfrezelerin savaş alanına dağılımı bile belirlenmişti. Kısacası Gönüllü Müfrezeleri son şeklini almıştı. Herkes savaşın başlamasını bekliyordu.

Armen Garo ilk günden itibaren gönüllü hareketinin karmasasına daldı. İstanbul’daki durumu ve hazırlıkları Ermeni Ulusal Bürosuna ve de Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Yönetimine bildirdi. Daha sonra baba ocağı Garin’e ilk girenlerden biri olacağı inancıyla gönüllü müfrezelerinden birine katılma arzusunu ifade etti. Savaş patlak verdikten sonra birkaç hafta içinde Rus ordusunun Garin’i ele geçireceğine inanıyordu ve çok heyecanlıydı.

Ancak bu iyimserliği herkesin paylaşmadığını söylemek gerekir. Özellikle de Garo’nun gönüllü hareketine doğrudan katılması bazı insanların itirazıyla karşılandı.

Burada, Armen Garo’yu düşüncelerinden vazgeçirmek için yapılan bir girişimden söz etmek istiyorum. Bir gün, (gönüllü hareketinin sadık destekçilerinden ve Ermeni Ulusal Bürosunun aktif üyelerinden biri olan) Haçig Karcikyan, Avedik Şahhatunyan ve ben, Sagginyan’ın ünlü kahvehanesinde Armen Garo’yla uzun bir sohbet yapmıştık. Karcikyan ve özellikle Şahhatunyan, Garo’nun gönüllü müfrezelerine katılmasının ardından doğabilecek dezavantajları ve yanlışlıkları açıkladılar kendisine. Artık Osmanlı Meclisinin bir

üyesi olmasa bile tanınmış bir Ermeni olması itibariyle Osmanlı Ermenileri açısından bu olumsuz sonuçlar doğurabilirdi. Ayrıca savaşın sonucu ne olursa olsun iş böyle bitmezdi ve gelecekteki görevler için liderler arasında tarafsız tutum alan bazı insanların kalması iyi olacaktı. Dahası Armen Garo'nun doğrudan katılımı gönüllü harekete herhangi bir avantaj sağlamamakla kalmayıp başarısızlık durumunda zararlı bile olabilirdi. Üçümüz ve özellikle Avedik Şahhatunyan, Armen Garo'yu gönüllü müfrezelerine katılmaktan caydırmaya çok uğraştık. Fakat Armen Garo savaşın çabuk ve lehte biteceğinden o kadar emindi ve Garin'e muzafferce ilerleyiş hülyalarına o kadar dalmıştı ki, kuşku ve çekincelerin hiçbirini işitmiyordu. Başta Dr. H. Zavriyan olmak üzere yaşlılar kararını desteklerlerken, itiraz eden biz gençler, onun deyişiyle, lagot (piç) olduğumuzdan, kararında haklı olduğunu düşünüyordu. Konuşmamızı ciddiye almıyordu: "Garin'de buluşacağız," son sözüydü.

Fakat Garin'de buluşamadık. Armen Garo, Dro'nun yardımcısı olarak İkinci Müfrezeye katıldı ve cepheye gitti. Dro yaralanınca Aralık'taki genel ricata kadar müfrezenin komutasını üstlendi. 1915 Ocak ayında müfrezenin yeniden organizasyonuna katıldı, fakat bir daha cepheye gitmedi. O tarihten sonra çoğunlukla Tiflis'te, Ermeni Ulusal Bürosunun ve Ermeni Devrimci Federasyonu liderliğinin yakınında durdu. Partinin ulusal nitelik ve önemdeki görev veya eylemlerini yürüterek, çeşitli vesilelerle yolculuk yaptı. Vaspurakan'ın (Van) özgürlüğünden sonra Van'ı ilk ziyaret edenlerden biriydi. Komutanlarla yoldaşça bağlar içindeki gönüllü müfrezelerine tamamen kaptırmıştı kendisini. Özellikle Keri'ye (Arşak Kafaviyan) büyük sevgi ve saygı besliyordu; Heço, Dro, Aram ve elbette Rostom ve Dr. H. Zavriyan gibi Taşnaklarla çok samimi ilişkiler içindeydi. Andranik'in başıbozuk tutumunu beğenmiyordu. Bu duygu ortaktı da. Herkesin çok sarsıldığı 1915 ricatından sonra, son derece sinirli bir ruh haline giren Andranik'le birkaç kez şiddetli kapışma yaşadı.

1915 felaketi Armen Garo üzerinde onulmaz bir etki bıraktı. Çektiği ruhsal ve zihinsel acılar, Anadolu'da gerçekleştirilen tehcir

ve katliamlar hakkında yeni haberler geldikçe olağanüstü düzeylere vardı.

Özellikle 1915 yazı gelip de, Muş'tan yeni dönmüş Koms (Vahan Papazyan) ve Ruben (Ter Minasyan) oradaki olaylar hakkında bilgi getirdiklerinde acı kasesi dolup taşı. Hemen ardından Taron Ermenilerinin imhasına ilişkin ayrıntılar ulaştı. Yılın sonlarına doğru Garin Ermenilerinin zorla tehcirlerini doğrulayan bilgiler alındı. Garo'nun kederi doruğa tırmandı. Yaşayan bir ölüye dönmüş, dış dünyayla ilgisini tamamen kesmişti. Büyük Suç'tan çektiği acıyı bırakalım o anlatsın:

“Ruhsal sarsıntı ve hayal kırıklığı o kadar büyüktü ki kontrolümü kaybettim... İnsanların gözümde köpek kadar hükmü kalmamıştı; hiç kimseyle konuşamıyordum. Kendimi ...Gandzak'a attım!!! Odamdan günlerce çıkmadım. Durmadan sigara içtim ve odada bir ileri bir geri volta attım. Yorgunluktan bitap düşüp de uyuklamaya başladığımda korkunç rüyalarla yatağımdan fırlıyordum. Gözümün önüne ceset yığınları geliyordu; aralarından da benim tatlı annemin, kardeşlerimin güzel gözlerini, yüzlerini fark ediyordum.

“Uykusuz geçirdiğim geceler sağlığını bozmuştu. Bazen yürürken gözlerim kararıyor ve sanki etrafımda her şey fırl fırl dönüyordu. Gayri ihtiyari gözlerimi kapatıyor ve başımın dönmesi geçene kadar dakikalarca öylece bekliyordum.”

Sonunda Armen Garo kendini işe vererek yıpranan sinirlerini yatıştırmayı düşündü. Kayınbiraderinin viran su değirmeninin onarımını üstlendi ve işçilerle birlikte sabahtan akşama çalıştı veya üzüm bağında toprak kazdı veya çift sürdü. Böylece fiziki ve aklı dengesini yavaş yavaş yeniden kazandı. 1916'nın sonlarına doğru, yeni plan ve yeni umutlarla Tiflis'e döndü.

O sıralar Parti liderleri Amerikan hükümetine Ermeni davasını anlatacak bir heyeti Amerika Birleşik Devletleri'ne göndermeyi düşünüyordu. Ermeni Ulusal Bürosu da bu fikri onayladı. Katolikos (V. Kevork) Surenyantz's'a danışıldı; o da bir tavsiye mektubu vermeye razı oldu. Armen Garo çok doğru bir seçimdi, doğru bir adamdı. Garo'nun yeni bir çevrede şahsi acılarını gömeceği ve fa-

aliyetlerine yeni bir enerjiyle bıraktığı yerden başlayacağı fikrine yoldaşları da katılıyordu.

Armen Garo önerilen görevi memnuniyetle kabul etti. Eçmi-yadzin'e gitti ve tüm Ermenilerin Katolikos'unun şahsi temsilcisi olduğunu belirtir tavsiye mektubunu aldı. Ayrıca Ermeni Ulusal Bürosundan ve Ermeni Devrimci Federasyonu Yönetiminden de tavsiye mektupları aldı. Onların temsilcileri olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne yola çıktı; oradaki görevi Osmanlı Hükümetine karşı Ermenilerin tarafında yer almaları için kamuoyunu ve hükümeti kazanmaktı.

Ne kahrolası günlerdi! Rus hükümeti, anlaşmalarında üzerlerine düşeni yapmış bulunan Ermenilere yönelik eski dostane politikalarından vazgeçmişti! Şimdilerde Çar yanlısı hükümet Osmanlı Ermenistan'ını işgal etmeyi ve oraya Kazakları yerleştirmeyi planlıyordu. Gönüllü hareketi Rus hükümeti tarafından tasfiye edilmişti. Ermeniler arasında umutsuzluk ve şaşkınlık hâkimdi. Ufukta kötü günler gözüktüyordu. Ertesi gecenin ne getireceğini kimse bilmiyordu. Bu şartlar altında Amerika'nın ne yapacağını kim söyleyebilirdi? Ne delegenin ne de onu görevlendirenlerin bir cevabı vardı.

Bununla beraber Armen Garo, bir heyetle Amerika'ya gidiyor olmaktan mutluydu. Aklında ne vardı? Beklentileri neydi? Hiç kuşkusuz o bile bunu tam olarak cevaplayamazdı. Yüreğinde içgüdüsel bir umut besliyordu ve o umut yeni bir moral gücü sağlıyordu ona.

Ondan sonra Armen Garo'nun yaşamı ve çalışmaları Amerika'yla bağlantılıydı. Orada yoldaşlarından ve Ermeni kitlelerinden ve (Vahan) Kardaşyan, (Arsak) Şumavonyan gibi yetenekli dostlarından büyük yakınlık gördü. Yine, Amerikan hükümet yetkilileriyle devlet adamlarınca da içtenlikle karşılandı. Ve büyük bir hevesle çalışmaya başladı. İlk işi, elbette, ülkenin kamuoyunu aydınlatmaktı. Basında ve *Why Armenia Should Be Free* adlı ayrı bir yayın yoluyla Ermenilerin Osmanlı hükümetinin elinde çektikleri acıları ve İtilaf Devletlerine yaptıkları yardımları aktardı. Ayrı ayrı yazılarla Amerikan hükümetine Ermenilerin durumlarına ve Ermeni Davasına ilişkin önemli bilgiler sağladı. Bu arada, siyaset dünyasına

birleşik Ermeni cephesi görüntüsü vermek için Boğos Nubar'ın liderliğindeki Ermeni Ulusal Delegasyonu ile yakın ilişkiler kurdu.

Ermenistan'ın bağımsızlık ilanı (28 Mayıs 1918) Armen Garo'nun Amerika Birleşik Devletleri'ndeki faaliyetlerini daha da güçlendirdi. Şimdi resmî olmasa da bağımsız bir cumhuriyetin temsilcisiydi ve hem Ermeni halkının hem de dış dünyanın saygısını kazanmıştı. Ermeni Ulusal Kongresi 1919 Şubat'ıyla Nisan'ı arasında Paris'te toplandığında Armen Garo tüm Ermenilerin Katolikos'unun Amerika temsilcisi olarak hazır bulundu.

Bu Kongreden *Levantenlere* (kaytarıcılara) güvenmiş ve hayal kırıklığına uğramış bir halde döndü. Özellikle Boğos Nubar'ın Ermenistan Cumhuriyeti'ne yönelik olumsuz tavrına çok kızmıştı.

Osmanlı-Ermeni topraklarının işgalinin tartışıldığı bir gün Armen Garo büyük bir memnuniyetle Ermenistan hükümetinin yanında Garin'i işgal edeceğini söyledi. Ermenistan ordusunda subay olan kardeşinin işgal tümeninde olacağını da belirtti.

"Ermeni hükümeti yakında Garin'i işgal edecek" derken ne demek istiyorsunuz?" diye sormuştu Boğos Nubar, ürküntüyle.

"Şöyle; hükümet Ermenistan ordusunu gönderecek," demişti Garo.

"Fakat bu bir işgal olur ve ben bunu protesto ederim."

Ermenistan silahlı kuvvetleri Garin'i almak üzereydi ve Ermeni Ulusal Delegasyonu başkanı bunu protesto etmekle tehdit ediyordu! Armen Garo bu olayı aşırı öfkeyle naklederdi hep.

Ancak A. Garo, bütün öfkesine rağmen, dayanışma uğruna Boğos Nubar'la uzun süre işbirliği yaptı ve aynı Ulusal Kongre tarafından Boğos Nubar, Profesör Der Hagopyan, Arşak Çobanyan, Dr. H. Nevroz ve Vahan Tekeyan'la birlikte Ulusal Delegasyona üye seçildi.

Ardından, Amerika Birleşik Devletleri'ne döndükten sonra Armen Garo'nun Ulusal Delegasyonla işbirliği sadece bir formalite haline geldi ve sonunda bitti. Boğos Nubar'ın çevresindekilerle arasında derin bir zihniyet farkı vardı.

Armen Garo'nun esas görevi, Amerika Birleşik Devletleri'nin

Ermenistan Cumhuriyeti'ni bağımsız bir devlet olarak tanımasını ve sonra da Ermenistan'a Amerikan maddi yardımı verilmesini sağlamaktı. Çalışmaları sırasında James Gerard'ın liderliğindeki Amerikan-Ermeni Komitesinin yakın işbirliğinden yararlandı. O tarihlerde Ermenistan hükümeti tarafından Washington, D.C.'ye gönderilen H. Kaçaznuni Komisyonunun bu konuda büyük yardımını gördü. Armen Garo'nun çabaları sonucunda her iki hedefe de ulaşıldı. 22 Nisan 1920'de Amerikan hükümeti Ermenistan'ı bağımsız bir devlet olarak resmen tanıdı; Armen Garo Amerika'daki ilk Ermenistan büyükelçisi oldu. Bu zafer günlerinde yaşadığı mutlu anları hayal bile edemeyiz herhalde.

Amerikan hükümetinin, resmî tanıma ilanından önce ve sonra Ermenistan'a verdiği maddi yardım çok büyüktür. Felaket kurbanı yüz binlerce Ermeni'yi ölümden kurtarmıştır.

Armen Garo'nun çabaları sayesinde Ermenistan büyükelçiliği Washington'da gayet güzel bir binaya sahip oldu. Yine, Birleşik Devletler'deki Ermeniler arasında Armen Garo'nun katılımıyla (Ermeni ordusu için) büyük bir bağış kampanyası gerçekleştirildi. Bu kampanyanın geliriyle yiyecek, giyecek ve başka mallar satın alındı ve Erivan'daki Savaş Bakanlığı adresine gönderildi.

Özellikle Sevres Konferansının gerçekleşmesiyle o günlerde adeta bayram günleri yaşıyordu. Herkes bir an önce bir Ermenistan pasaportu alarak ve mümkün olduğunca çabuk Ermenistan vatandaşı olarak yuvaya, Ermenistan'a dönme hazırlığı yapıyordu. Armen Garo'nun da mutlu ve coşkun olmak için birçok nedeni vardı. Yaşam amaçlarının gerçekleştiğini görüyordu ve gelecek için iyimserdi. Yaptığı işler Ermenistan'da takdir ediliyordu. 1920 baharında Erivan'a davet edildi. Yoldaşları ulus ve devlet inşasında rol alması için Ermenistan'a gelmesini istiyor ve onu başbakanlık görevi için düşünüyorlardı. Armen Garo'nun Amerika'da yapacak çok şeyi vardı hâlâ ve ayrılmasının erken olacağına karar verdi.

Cevaben, yüksek makamlarda gözü olmadığını, Ermenistan'da çok daha nitelikli insanların olduğunu düşündüğünü yazdı. Amerika'daki işini bitirdikten sonra yurda döneceğini ve yaşamını

Ermenistan'ın bölgelerinden birinde tarıma adayacağını ifade etti. Eski aşkı capcanlıydı içinde; toprak aşkı ölümüne kadar sürdü.

Ancak Armen Garo'nun düşleri de bizim düşlerimiz de yakın zamanda son bulacaktı. 1920 sonbaharının karanlık günleri bizi pençesine aldı. Başarısız bir savaşın ardından uğursuz olaylar geldi: Ermenistan Sovyetleşti; Sovyetler 18 Şubat 1921'de Ermenilerce düşürüldü ve Sovyetler (Nisan 1921'de) Ermenistan'ı yeniden fethetti. Ermenistan bağımsızlığını yitirdi.

Armen Garo bütün bu olaylardan dolayı çok acı çekti. Sağlığı epeyi bozulmuştu. Bir süre California'da kaldı, fakat doğa bile kendisine yardımcı olamıyordu. Zaten son derece bitkindi ve çökmüş-tü. Büyükelçilik görevini hâlâ sürdürüyordu ve Amerikan hükümeti onu Ermenistan Cumhuriyeti'nin yasal temsilcisi olarak saymaya devam ediyordu. Ancak Garo görevini yürütecek güçte hissetmi-yordu kendisini ve tüm faaliyetlerinden el çekmeye hazırlanıyordu. Şimdi tek bir umut besliyordu: En azından Ermenistan'ın yönetici-leri de Ermeni'ydiler ve Rusların yardımıyla Ermenistan'ı koruyup geliştireceklerdi. Paris ve başka yerlerdeki yoldaşlarına bu bağlam-da mektuplar yazdı. Anavatan toprağının, en uslanmaz, en ateşli Bolşevik'i bile bir Ermeni'ye dönüştüreceğine yürekten inanıyordu. Bu anlamda, 9 Aralık 1921'de M. Veradzin'e gönderdiği ve 1946 *Hayrenig Yıllığı*'nın 196. sayfasında yayımlanan bir mektupta şu ilginç satırları kaleme almıştı:

“Rusya'nın fiili desteği olmadan, bağımsız ya da yarı bağımsız, halkımızın ateşten ve kılıçtan uzakta kendi emeğiyle yaşama şansının olacağı kendi ülkemize sahip olmak anlamına gelen ulusal hedefimizin yarısını bile gerçekleştirme imkânımız olmaz. Buradan hareketle Erivan'daki pembemsi kardeşlerimiz çok daha sağlam bir zeminde duruyorlar. Olan oldu. Moskova “yoldaş” Karabekir aracılığıyla kaderimizi hükme bağladı. Şu anda Moskova “Ankara'nın dostu”, fakat bu dostluk 24 saat içinde saldırgan bir düşmanlığa dönüşebilir ve bir gün bir bakarız ki “yoldaş” Lenin, elindeki Ermeni talepleriyle, Ankara'dan tazminat talep ediyor. Bu, tarihin a-b-c'sidir ve görüşüme göre o günlerin eli kulağında.

“Düşüncelerimi biraz daha açayım. Ermenistan Rusya’nın doğrudan himayesiyle ve dost müttefiklerimizin (örn. İngiltere ve Amerika) maddi ve manevi yardımıyla birleşik bağımsız bir ülke olmalıdır. Bu tek yol ve bana öyle geliyor ki, çok aptalca bir yol tutturmuş olsalar dahi, Erivan’daki kardeşlerimizin çoğunun hedefi de bu.”

Armen Garo’nun kehanetinin üstünden yirmi yedi yıl geçti, “yoldaş” Lenin atalarının yolundan ayrılmış çok oldu, fakat o “Bir Gün” gelmedi ve “Erivan’daki kardeşlerimiz” “çok aptalca bir yol”da ilerlemeye devam ediyorlar. Moskova ve Ankara artık dost değil, doğru, fakat “yoldaş” Lenin’in selefleri “Ermeni taleplerini yerine getirme” işini boşladılar; bu konuda olumlu hiçbir işaret de yok. Armen Garo’nun Ermenistan’a “maddi ve manevi yardım” konusundaki iyimserliği de gerçekleşmedi. Armen Garo bugün sağ olsaydı eski iyimserliğinden eser olmazdı; çünkü bu iyimserlik objektif nedenlerden çok içsel duygular üzerinde yükseliyordu.

Washington’daki işlerini tamamlayan Armen Garo 1922 Kasım ayında Avrupa’daki ailesine katılmak üzere Amerika’dan ayrıldı. Karısı ve 18 yaşındaki oğlu Hrant, sürgündeki yoldaşlarıyla birlikte Cenevre’de kendisini bekliyorlardı. Birkaç hafta önce Paris’teki bir yoldaşına şöyle yazmıştı:

“Evet, Paris’e geleceğim. Keşke iki yıl önce beni Erivan’a davet ettiğinizde Amerika’dan ayrılmış olsaydım. En azından özlemi yüreğimde giderek büyüyen Masis’imizi (Ararat Dağı) bir kez daha görürdüm. Şimdiyse, söylendiğine göre Masis Türkiye’de kalmış. Ne aptalca! Masis, rezil Levantenler hariç, her Ermeni’nin yüreğinde ve ruhundadır.

“Bana öyle geliyor ki bu yıl çok önemli olaylara gebe. İçimden gelen bir ses, kaderimizin yedi efsanevi yıllık devrini tamamladığını ve artık yeni kapıların açılacağını söylüyor bana. Bütün bu olaylar aklımı başıma getirdi. Eğer ben biraz daha yaşarsam Ermenistan’a, Nor Bayazid bölgesine veya ülkemin herhangi bir köşesine gidecek ve çiftçilikle ve atıcılıkla uğraşacağım. Sizin davanızsa farklı: Yurtdışında yapacak çok işiniz var. Şarkımız çalıyor artık.”

Gerçekten de onun şarkısı çalıyordu. Armen Garo 1922

Kasım'ında Paris'e vardığında tanıdığımız Armen Garo'dan kala kala bir hayalet kalmıştı. Çok bitkindi ve omuzları çökmüştü, ancak gelecekte umudunu kesmemişti. Durmadan Ermenistan'daki olaylar, icraatlar ve yoldaşlar hakkında bir şeyler duymak istiyordu. Oradan uzakta olmak büyük acı veriyordu ona. Ermeni Bolşeviklerin tehlikeli eylemlerinden haberdar değildi ve olan biteni kavrayamıyordu. Bolşeviklere karşı gerçekleştirilen 18 Şubat ayaklanması öncesindeki ve sonrasındaki olayları hararetle dinliyordu. Yine de Ermenistan'a gitme kararım değiştirmemişti.

"Ah, Erivan'ın sadece havasını içime çekebilseydim ve üzümlelerinden yiyebilseydim, tüm rahatsızlıklarım geçerdi," diyordu sık sık.

Fakat Erivan onun için Musa'nın Vaadedilen Ülkesi olarak kaldı. Ailesiyle buluşmak üzere Paris'ten Cenevre'ye gitti. Hastalığı ilerlemişti ve birkaç ay sonra, 23 Mart 1923'de gözlerini hayata kapadı.

Cenaze töreni Plein Palais'in eski kabristanında yapıldı. Tabutunun çevresinde Cenevre'nin tüm Ermenileri ve başta Kraft Bonard olmak üzere İsviçreli dostları vardı. Paris'ten akrabaları, Ermenistan Cumhuriyeti Meclisi temsilcileri, Ermeni Devrimci Federasyonu temsilcileri ve yakın dostları geldi. Cenaze törenini Paris Ermeni bölgesi papazı Piskopos Vramşapuh yönetti. Kraft Bonard, ateşli bir methiyeyle, kendisinin ve Ermenisever İsviçreli dostlarının bu büyük Ermeni ve özgürlük savaşçısının anısına duydukları saygıyı ve hayranlığı dile getirdi. Alexander Hatisyan Ermenistan Cumhuriyeti Meclisi adına konuştu; Ermeni hükümeti, Ermeni Devrimci Federasyonu ve tüm Taşnaklı yoldaşlar adına üzüntülerini ifade etmek de bu satırların yazarına düştü.

Açık, güneşli bir bahar günüydü. Doğa, kış uykusundan uyanmış, cıvılcıydı. Ve doyumsuz bir yaşama arzusuyla dolu bir yüreğin sonsuza kadar sustuğunu kabullenmek, kaderin zulmüne itiraz etmemek imkânsızdı.

Bu büyük matem ortamında, Ermenistan'ın üç renkli bayrağına sarılı tabut, bir gün Ermenistan'a nakledileceği umuduyla mezara indirildi.

Armen Garo'nun son arzusu Ermenistan'a gömülmekti.

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Sevgili Hrant: Sağlığımın giderek kötüye gittiğini hissediyorum, yani muhtemelen babanın tecrübe ve gözlemlerinden oluşan hikâyeler anlattığını artık duyamayacaksın; ki o hikâyelere çocukken çok düşkündün.

Mutlaka hatırlarsın; yatağının yanında oturur, sana küçük hikâyeler anlatırdım, yoksa asla uyumazdın. Birlikte olduğumuz günler ve saatler ne kadar güzeldi! Fakat, ne yazık ki benim canım balık'im (oğlum), senin ve benim için bu güzel günler bitiyor.

Yakında on yedi yaşında olacaksın ve bu on yedi yıl boyunca yalnızca dört buçuk yılı birlikte geçirdik. Yaşam senin ve benim için neden bu kadar adaletsizdi? Açıklaması zor. Fakat gerçek şu ki, birbirimizi sevmemize karşın, bu kadar uzun süre, birbirimizden çok uzakta yaşamak zorunda kaldık.

Benim gibi yaşamayacaksın sen! Umarım yaşamın normal şartlarda sürer. Umarım bu dünyada benim hisseme düşen pek çok yoksunluk sana uğramaz.

Bu yüzden, üzerimde derin izler bırakmış ve gelecek günlerinde sana rehberlik edebileceğine inandığım bazı tecrübelerimi yazmaya karar verdim.

Öyleyse babacığının sana anlatmak istediği şeyleri dikkatle dinle. Babacığının artık yaşamıyor olmasına sakın üzülme. Ben de babamı çok erken kaybettim, fakat bu yaşamda yolumu kaybetmemen neden olmadı bu. Eğer bana layık bir oğul olacaksan, yaşamdaki türlü yoksunluklara göğüs germek zorundasın, benim gibi.

Biraz filozof olmalısın; biraz da duyarlı. Yaşamın olumlu yönlerinden ilham almalı ve tatsız yönlerini görmezlikten gelmeyi öğrenmelisin.

BÖLÜM I

ÇİNGENE KIZI FAL BAKIYOR

Hatırlarsan, 1910'da -annen, sen ve ben- üçümüz Batum'a varmıştık. Rus jandarmalar etrafımızı çevirmiş ve bizi Tiflis'e götürüp beni polis merkezinin zindanına atmışlardı. On yedi gün sonra beni Osmanlı millet meclisinin bir üyesi olduğum gerekçeyle İstanbul'a gönderirken, sen ve annen yazı sevgili Hovsep ve Anna'yla beraber geçireceğiniz Gandzak'a gitmiştiniz.

İki yıl sonra bütün yılı güzel annemle geçireceğim Garin'deki evime döndüm. Uzun kış akşamlarında annemin yanına oturup ailemizin başından geçen olayları anlatmasını beklerdim.

Yine bir akşam, Tiflis'te hapiste geçirdiğim günlerden bahsederken, tutuklandığımı duyduğunda çok korkup korkmadığını sordum anneme. Annem, içleri gülen gözlerini bana dikerek, herkesin korktuğunu, fakat kendisinin pek korkmadığını söyledi kendinden emin bir tonda.

"Hiçbir kötülük görmeyeceğini biliyordum," dedi, alnıma bir öpücük kondururken.

"Fakat nereden biliyordun ki *mayrig can* (anneciğim)?" diye sordum.

İşte o gece annem bana şunları anlattı.

"*Bala can* (oğulcuğum), 1872'nin seni hâlâ kucağımda taşıdığım Ağustos ayında bir gün, Gogo (büyükanne) ile ben kapının önünde dikilmiş sokağı seyrediyorduk. Biri yaşlıca, diğeri çok güzel bir taze, iki çingene kadın önümüzden geçiyordu. O *behmurad* kadının saçları neredeyse topuklarına değiyordu.

“Gogo’n onlara dönüp seslendi, “*Ağçig poşa* (çingene kız) fal bakıyor musun?”

“Elbette, *hanum can* (hanımcığım); 40 para (40 sent) ver, bakayım.”

“Çingene yanımıza geldi. Gogo’n içerden bir kase su istedi; çingene taze bağdaş kurup oturdu ve suya bakmaya başladı. Kısa bir süre sonra, ansızın yüzünü duvara çevirdi ve ‘Vay, çok kötü şeyler görüyorum hanımım’ dedi.”

“Ne gördün? Söyle yerin dibine batasınca çingene.”

“Söyleyemem hanımım. Bu evi büyük bir felaket bekliyor, deyip gözlerini sudan kaçırdı.”

“Gogo’n çok üzüldü. Cebinden bir 40 para daha çıkartıp çingeneye uzattı ve ‘Şimdi git, pınardan taze su al ve bu sefer de gelinin falına bak’ dedi.”

“Çingene kadın Gogo’nun arzusunu yerine getirdi. Suya bir defa daha birkaç dakika baktıktan sonra, ‘Hanımım, gelininizin bir oğlu olacak. Çok şanslı bir yıldız altında doğacak; fakat nazar değmesin diye bebeği bir kıl eleğe yatırıp iyice yıkamalısınız. Sülalenizin en şanslısı o olacak. Hayatı boyunca bir sürü tehlikeyle burun buruna gelecek fakat yıldızı onu hep koruyacak. Büyük bir adam olacak!’ dedi.”

“Ay bitmemişti ki Türkler büyükbabın Khaçadur Efendi’yi öldürdüler.”

“Altı ay sonra sen doğdun; ben doğum sancıları çekerken Gogo’nun hizmetçilere nasıl emirler yağdırdığını bugün gibi hatırlıyorum.”

“*Ağçig* (kız) [Sarah] koş mutfaktan eleği getir. *Behmurad* çingenenin söyledikleri doğru çıkıyor; bebeği talihi açık olsun diye eleğe yatıralım.”

“Öyle de yaptılar. Seni kıl eleğe yatırıp üstünde yıkadılar.”

“İşte bunun için, Rusların seni tutukladıklarını duyduğumda hiç korkmadım; seni serbest bırakacaklarını biliyordum.”

Annem, hikâyesini bitirdiğinde bana şunu sordu:

“*Bala can*, geri döndüğünde Türkler seni hangi göreve vermişlerdi? Oğlanlar söylemişlerdi fakat ben tam anlayamadım; Nazır mı vezir mi, öyle bir şeymiş. Sonra kendi kendime dedim ki çingene kadının söyledikleri doğru çıkıyor.”

“Boş ver, *mayrig can*. Nazırlığın da vezirliğin de canı cehenne-me. Köpek bakıcısı bile Türk nazırı olabilir.”

Bunun üzerine annem içtenlikle öptü beni:

“Hah, *ku hokiyit madağ* (sana kurban olayım); Türkler kim, seni bakan yapmak kim?”

Annemin anlattığı bu hikâye, ta çocukluğumdan beri aklımı kurcalayan ve hatta başımı ağrıtan, fakat içyüzünü kavrayamadığım bir başka gizemi açıklığa kavuşturdu. Yıllar önce, ben daha küçük bir oğlanken, yeni ay ufukta gözüktüğünde Büyükanne Gogo gözlerini kapatır, hane halkını evde veya bahçenin bir köşesinde beni bulmaya gönderir ve yanına getirmelerini isterdi. Yanına geldiğimi hisseder hissetmez gözlerini açar, aya bir göz attıktan sonra da üç kez gözlerimin içine bakar ve beni öperdi. Ve “Şimdi git ve oyna *mançıs* (oğlum). Tanrı’nın lütfuyla önümüzdeki ayı da zarar-ziyansız geçireceğiz” derdi.

Büyükanneme çok kez sormuştum, evdeki öbür çocuklarla aynı şeyi niye yapmadığını; o da bana her defasında aynı şeyi söylemişti: “Senin yıldızın farklı *mançıs*, seninki çok farklı...!”

BÖLÜM II

SARAH ve MEHMET AĞPAR

Hazır hatırlamaya başlamışken, bırak da çok eskilere döneyim: Babam 1876 yazında İstanbul'dan döndüğünde, ben, o zamanlar üç buçuk yaşında falandım, mürebbiyem Sarah'dan bir dayak yemiştim. Bizim sadık Mehmet Ağpar'ın beni Sarah'm hışmından nasıl kurtardığını bugün gibi hatırlıyorum.

Günlerden pazardı. Babamın İstanbul'dan satın almış olduğu zarif, altın işlemeli, açık mavi kadife takımımı giymiştim. Sarah, elimden sımsıkı tutmuş, sürüklüyordu beni. Kapımızın önünde toplanmış, benim sevimli takımımı hayranlıkla seyreden komşu çocukları, oyun arkadaşlarım, korumuzdan geçen derelerdeki taşlarla su değirmeni inşa ediyorlardı. Bu benim en sevdiğim oyunu fakat o kötü yürekli Sarah çocukların yanına gitmem için bir dakika olsun serbest bırakmıyordu beni.

Zaten giysimden nefret etmeye başlamıştım. Üstümü değiştirmesi, oyun oynayan çocuklara katılmama izin vermesi için Sarah'a yalvardım fakat zalim mürebbiyemi ikna etmek mümkün değildi.

Birden büyükannemin Sarah'ı içeri çağırdığını duydum. Sarah beni de yanında götürmeye çalıştı, fakat ben başkaldırıp direndim. Beni bırakmadan önce tehditkâr biçimde parmağını sallayarak, suda oynamaya gidersem döndüğünde derimi yüzeceğini söyledi. Fakat Sarah daha yeni uzaklaşmıştı ki oyun arkadaşlarımın yanına koşup gerçek bir dere değirmeninin nasıl yapılacağını göstermek için çamur birikintilerinin içine daldım. İnşaat işiyle meşgulken bir gözüm de kapıdaydı; Sarah'ın eğlencemi ne zaman bozacağını kaygıyla bekliyordum.

Ve ansızın benim koruyucu meleğim eşikte göründü; elleriyle başına vururken bir yandan da çığlık çığlığa bağırıyordu: “Vay başıma gelenler; gözlerim kör olsaydı da görmeseydim. Tepeden tırnağa leş gibi olmuşsun!”

Sarah’ı duyar duymaz beni korusunlar diye bir komşunun evine kapağı atmak için kaçmaya başladım. Fakat Sarah arkamdan yetişti, belimden tuttuğu gibi kucağına aldı ve en hassas yerlerime vurmaya başladı. Buna karşılık ben de bütün gücümle saçını çektim ve baldırlarını tekmeledim. Ne fayda. Kazanan Sarah’tı. Öfkeden ve duyduğum büyük acıdan neredeyse kendimden geçiyordum. Boğuşmanın tam ortasında sevgili Mehmet Ağpar’ın sesini duydum.

“Ağçig kendinden utan; köpekler mi emzirdi seni? Zavallılığı öldüreceksin,” diyerek Sarah’ın elinden zorla aldı beni.

O günden sonra Mehmet Ağpar benim en sevdiğim uşağım oldu ve o ölene kadar yakın dostluğumuz sürdü.

Onu en son 1908’de, ölümünden birkaç ay önce gördüğümde yaşlı Mehmet’imiz beni kucakladı, öptü ve merhum babamın bugünlerimi göremediğine üzüldüğünü söyleyerek hıçkıra hıçkıra ağladı.

BÖLÜM III

KÜRT KIRVELERİMİZ

1872'de Türkler tarafından öldürülen büyükbabam Khaçadur Pas-tırmacıyan Efendi çok güçlü bir adamdı. Eğitim imkânı bulamamasına rağmen doğuştan zeki ve çalışkandı; anlayışlı, yüce gönüllü ve korkusuz bir adamdı. Çok çalışmış, çok kazanmış; hayırsever karakterli bir doğulu tarzında yaşamıştı. Her şeyden önce hangi uyruktan olurlarsa olsunlar bütün mahkûmlara yürekten yakındı. Her Cuma ve Pazar günleri kentin bütün mahkûmlarına yiyecek göndermeyi âdet edinmişti: Cumaları Müslümanlara ve Pazarları da Hristiyanlara yemek gönderirdi. Bazen yanına sekreterini ve avukatını alarak mahkûmları ziyaret ederdi. Niye yattıklarını öğrenmek için onlara sorular sorar ve masum olduklarına inanırsa, avukatına, masrafları üstlenerek davalarına bakması için talimat verirdi.

Her zamanki ziyaretlerinden birinde, Hunus'tan sekiz-on adamıyla birlikte getirilmiş bir Kürt beyiyle tanışmıştı. Uzun uzadıya konuştuktan sonra aleyhinde İmparatorluğa karşı isyan gibi ciddi suçlamalar olduğunu öğrenmişti.

Tam da, Bedirhanlar isyanını yeni bastırmış Türk hükümetinin Ermeni vilayetlerindeki Kürt aşiretlerine karşı acımasız bir baskı kampanyası başlatmış olduğu dönemdi ve kentlerde birkaç Kürt'ün asılmasının üzerinden daha bir ay geçmişti.

Khaçadur Efendi, zenginliğini ve kişisel etkisini kullanarak, uzun sıkıntılardan sonra Daldan Bey'i ve adamlarını darağacından kurtarmayı başarmıştı. Onları evine getirmiş, birkaç hafta konuk etmiş, hepsine yeni giysiler ısmarlamış, sonra da evlerine yollamıştı.

Çok geçmemişti ki, Daldan Bey karşılığında büyükbabama hediye olarak üç soylu savaş atı getirmek, bu arada aileden birinin oğlunun düğününde *kirve* olmasını istemek üzere birkaç atlı göndermişti. Büyükbabam düğün merasimine küçük kardeşi Sarkis'i göndermişti. Böylece iki aile 1860'lar boyunca birbirlerinin *kirve*-leri olmuşlardı.

Kirvelik ilişkimiz düzgün biçimde sürdü. Büyükbabamın öldürüldüğünü haber alan Daldan Bey evimizi korumak için yirmi atıyla birlikte Garin'e geldi. Birkaç yıl sonra Rus-Türk savaşı patlak verdi. Daldan Bey sekiz yüz silahlı atısını Garin ovasındaki Plur köyümüze getirdi; Kars üzerine yürümesi için Türk hükümetine bazı şartlar ileri sürmek umuduyla, kente kırk kişilik devriyesini gönderdi.

O günlerde Garin kentinin Pasin ovasıyla ilişkisi neredeyse tamamen kesilmişti ve bundan dolayı ekmek fiyatları her gün yükseliyordu. Bir kilo unun fiyatı birkaç gün içinde 5 kuruştan 50-60 kuruşa sıçramıştı. Kentin yoksul halkı için bu fiyatlar açlıktan ölmek demekti. O zamanlar ailemizin tahıl ambarı tıka basa un ve buğday doluydu. Geçen iki veya üç yılın mahsullerindeki bolluk fiyatları düşürmüştü; bundan dolayı, ev halkı gelecekte fiyatların yükseleceği umudunu kâra dönüştürmek amacıyla arazimizin üç yıllık hasadını saklamıştı.

Kentte feryat figan gırla gidiyordu. Ermeniler ve Türkler evimize akın ediyor, ambarın açılmasını, un ve buğdayın savaş öncesindeki normal fiyatlardan satılmasını emretmesi için Gogo'mun ayaklarına sarılıp yalvarıyorlardı.

Gogo bu konuyu babamla konuşmuş ve halkın yoksunluğundan faydalanmayacağına dair söz almıştı ondan.

Ertesi gün, tellallar kentin bütün mahallelerinde Pastırmacıyan ambarlarının açılacağını ve unla buğdayın savaş öncesindeki fiyatlardan satışa sunulacağını bağırmaya başladılar. Bir saat geçmemişti ki, her birinin elinde her türden kap bulunan yüzlerce Ermeni ve Türk erkek ve kadınlarının oluşturduğu bir kalabalık ambar kapılarına yığıldı. Herkes Khaçadur Efendi ve evi için hayır duada bulunuyordu.

Ancak halka daha birkaç yüz kilo dağıtılmıştı ki çevremiz, kalabalığı tüfek dipçikleriyle dağıtan Türk askerleriyle sarıldı. Komutanları geldi, bütün ambar kapılarını kapatarak üstlerine hükümet mührü yapıştırdı. Daha sonra, tellalların bağırıltılarını duyan kentin askerî yönetiminin babama ordunun tüm erzakı aynı fiyattan satın almayı istediğini bildirmek üzere hemen adamlar gönderdiği öğrenildi. Babam teklifi reddederek, bu fiyatların yoksullar için olduğunu söyledi; ancak ordu istiyorsa cari piyasa fiyatından satabileceğini de ekledi. Bu açmazın sonucu olarak komutanlık tüm ambarlarımızın kapatılmasını emretti.

Tam da o gün Daldan Bey kırk atlısıyla bizim eve geldi.

Komutanla babamın arasındaki pazarlıklar birkaç gün sürdü. Babam pes etmediği gibi, sonradan öğrendiğimize göre komutana ağır sözler söyleyip kovmuş.

Bir akşam, bugün gibi hatırlıyorum, akşam yemeğinden sonra ev halkı hep birlikte konuk odasında toplanıp Daldan Bey’le savaşı tartışıyordu. Ben de dizlerimin üstüne çökmüş, hançerinin fildişi sapıyla oynuyordum. Aniden dış kapının yumruklandığını duyduk. Herkes birbirine baktı. Kent muhasara altındaydı; dolayısıyla karanlık çöktükten sonra kimse evinden dışarı çıkamazdı.

Daldan Bey, adamlarına kapıya gidip kimin geldiğine ve ne istediğine bakmalarını emretti. Birkaç dakika sonra adamlar döndüler ve efendilerine, kapıdakilerin Harutyun Efendi’nin gecikmeden kent garnizonuna nakledilmesini isteyen komutan tarafından gönderildiklerini söylediler. Babam durumu hemen anlamıştı; komutanla dalaşı sürüyor demektir bu. Daldan Bey ayağa fırladı ve yanına akrabaları Mehrali ile Hacı Musa Beyler’i alarak kapıya yöneldi; kapıyı bizzat kendisi açtı ve devriye komutanından Harutyun Efendi’nin hangi gerekçelerle gözaltına alındığını açıklamasını istedi.

Subay, emri göstererek:

“Pastırmacıyan Harutyun Efendi Rus ordusu namına casuslukla suçlamıyor ve hemen bu gece askerî mahkemeye nakli emrediliyor,” dedi.

Bunları duyan Daldan Bey bağırды,

“Cehennem olun, ahmak hayvanlar! Pastırmacıyan ailesinde casus olmaz. Defolup gidin ve sizi her kim gönderdiyse, Daldan Bey’in söylediklerini aktarın ona. Bana inanmazlarsa gelip Harut-yun Efendi’yi zorla götürsünler.”

Kapıyı devriyenin yüzüne çarptı ve adamlarına dönerek, “Çocuklar, tüfeklerinizi alın ve çatıya çıkın! Kapıya yaklaşıp ateş edin ve soru sormayın!” dedi.

Gece kazasız belasız geçti. Ertesi sabah çevremizin piyadelerce sarıldığını gördük. Ev korku içindeydi. Biz çocukları alt kattaki en korunaklı odaya götürdüler; bu arada Kürtler ve bizim uşaklar, ellerinde tüfekleri, üst kat pencerelerinden veya çatıdaki bacaların arkasından askerlerin hareketlerini izliyorlardı.

Muhasara tam iki hafta sürdü. Ne içerdekiler dışarı çıkmaya ne de dışarıdakilerden biri eve yaklaşıp cesaret ediyordu. Ara sıra ateş açılıyordu fakat daha çok bizim Kürtler uyanık ve tetikte olduğumuzu piyadeye bildirmek için yapıyorlardı bunu.

Evimizde bir hengâmedir gidiyordu. Yetişkinler gergin ve telaşlıydılar; biz çocuklarsa bu kargaşada eğleniyorduk. Mutfak gün boyu meşguldü. Kırkı Kürt konuk ve neredeyse aynı sayıda bizim ev halkı olmak üzere seksene yakın insana her gün taze ekmek pişiriliyordu. Gün aşırı da, et sağlamak üzere bir süt danası kesiliyordu.

Söylemeye gerek yok, muhasara altındaki “kale”mizin başkomutanı Daldan Bey’di. Çatı ve kapının iyice berkitilmesi için gerekli ayarlamaları yapmak amacıyla evin her yerine koşturuyordu. Onun gözüne girmek için peşinden hiç ayrılmıyordum. O da günde belki yüz kere Türk hükümetine küfredip duruyordu: “Eşşoğlu eşşek Türkler, nankör hayvanlar; İmparatorluk niye parçalanıyor, belli.”

Muhasara boyunca askerî komutan Daldan Bey’e bazı heyetlerle çeşitli tekliflerde bulunmuş, fakat o, babamı kesinkes teslim etmeyeceğini söylemişti.

Bu arada, Garin'deki Ermeni baş rahip İstanbul'daki Patrikliğimizin aracılığına başvurmuş ve Britanya konsolosluğu da elçilik vasıtasıyla durumu İstanbul'a bildirmişti.

Nihayet bir gün Harbiye Nezaretinden (Savaş Bakanlığından) gelen bir ferman babama yöneltilen casusluk suçlamasını geri alarak, ondan bütün ambar erzakımızı askerî komutanlığa teslim etmesini emrediyordu. Parası savaştan sonra ödenmek üzere, hükûmete teslim edilen un ve buğday için bir makbuz verildi kendisine.

Böylece ev üzerindeki muhasara sona erdi. Daldan Bey bu durumdan hoşnut değildi ancak ev halkı memnun olmuştu. Bu gün itibariyle Türkiye Milli Hazinesi ailemize 36.000 lira (144.000 \$) borçludur hâlâ!

BÖLÜM IV

ASLAN

Büyükbabamın kardeşi Hacı Sarkis Efendi, bütün Ortadoğu'da seyahat etmiş. İsfahan'dan İstanbul'a, Mısır'dan Tiflis'e, bütün bu toprakları at sırtında birkaç kez bir uçtan bir uca dolaşmış.

1870'de, yine güneye doğru yaptığı böyle bir yolculukta, Şam'da görevden alınmış, müflis bir Türk paşasının sahip olduğu atların mezada çıkarılmasına tanık olmuş. Hepsi de Arabistan'ın her köşesinden toplanmış mükemmel damızlık aygır olan yaklaşık iki yüz at bir gün içinde çok düşük bedelle satılmış. Sarkis Efendi fiyatı hayli yükselterek en iyi üçünü seçmiş.

Bu üç atın en soylusu, Sarkis Efendi'nin 500 Türk lirası (2.000 \$) bedelle satın alıp yeğeni babam Harutyun Ağa'ya hediye etmiş olduğu Aslan'dı. Diğer atların her biri içinse 120 lira ödemiş. Sarkis Efendi sütbeyaz küheylan Zolan'ı ikinci kardeşi Khaçadur'a verirken, altın renkli sert bir at olan Kaplan'ıysa kendisine saklamış.

Zolan'ı basit bir nedenle hatırlamıyorum; bu soylu hayvan büyükbabama iki yıl hizmet ettikten sonra, efendisinin 1872'de Türklerce öldürülmesinin hemen ardından intihar etti. Bir hafta boyunca yem yemeyi reddetti ve isteyerek açlıktan öldü. Zolan'ın kafatası son katliamlara kadar kutsal bir anı olarak ahırımızda saklandı.

Kim bilir, Türkler belki bu zararsız masum kemiği de yok etmişlerdir.

Kaplan, efendisine uzun süre hizmet ederek eceliyle öldü; ancak sert mizaçlı olduğundan, Mehmet Ağpar'ımız ondan hiç anı saklamadı.

Aslan'ın görüntüsü hâlâ gözlerimin önünde: Arap atlarının klasik bir örneği, ince sırtlı ve iyi huylu, birkaç ufak siyah leke dışında bembeyazdı. Sevimliliğinin farkında olan güzel bir kadın gibi son derece oynaktı.

Seyisi Mehmet Ağpar'dı. Ev halkı arasında Vartan Amca'nın yönetimi altında dört Ermeni hizmetkâr olmasına rağmen, Mehmet Ağpar, Aslan'ın bakımını kimseye vermiyordu. Ermeni hizmetkârların yeterli olmadıklarını, Aslan gibi bir atın ruhundan anlayamayacaklarını düşünüyordu. Gerçekten de bizim diğer hizmetkâr, özellikle de arabacımız Gazo, öbür atlarca defalarca çiftelenmiş ve ısırılmışlar; Mehmet'se sevgili Aslan'ıyla asla böyle sıkıntılar yaşamamıştı.

Hatırlıyorum da, Mehmet'in Aslan'ı dışarı çıkarttığı, eyerlediği ve babamın binmesi için hazırladığı zamanlarda sevinçten çıldıran at şaha kalkar ve Mehmet'le adeta oyun oynardı. Mehmet bu tip maskaralıklardan pek hoşlanmadığı için, genelde beni veya kız kardeşimi eyere oturturdu. Soylu atın kuzu gibi olmasına yeterdi bu. Mehmet kapının önünde yavaş yavaş ileri geri gider Aslan da ihtiyatla onu izlerdi. Fakat babam görünüp de biz sırtından iner inmez, sevgili Aslan derhal aslına dönerdi.

Ahırın sekisine oturan Mehmet Ağpar, Aslan hakkında bize şunları anlatırdı:

Rus-Türk Savaşından (1876-1878) önceki yıldı. Bir akşam, babam Aslan'a atlamış, Vozni'ye gitmek üzere Ilıca'dan yola koyulmuş. Bizim ortakçılardan Urum Oğlantz Avak Kâhya yalnız gitmesi için babama yalvarmış, fakat ne fayda, babam atma güvenerek refakatçi istememiş yanına.

Aylardan Nisan; bu ayda Fırat nehri geniş bir göle dönüşür. Su düzeyinden çok yükseğe inşa edilmiş olsa da bir kilometre boyunca taşkın suların altında kalan iki kollu Karakeçi köprüsünden geçmek gerekir. Oraları iyi bilen babam, atını köprüye kadar uzanan fakat şimdi su altında olan setten ihtiyatla sürmüştü. O yıl Fırat alımlışın dışında yüksekmiş; su Aslan'ın göğsüne kadar geliyormuş.

Babam tam köprü bayırına ulaştığında karşı taraftan gelen ve üzerinde siyah bir *yapunci* (Kürt giysisi) olan bir atlı görünmüş. Hayatı boyunca *yapuncili* bir adam görmemiş olan Arap Aslan ürkmüş, geri geri gitmeye başlamış ve köprüden derin sulara düşmüş. İlk elde çok korkan babam hemen atın yelesine yapışmış ve Aslan'ı kendi haline bırakmış. At köprü'nün ağzına doğru yüzmeye başlamış, fakat güçlü akıntı nehrin ortasında bir adacık gibi yükselen eski köprü harabelerine doğru sürüklemiş onu; babam Aslan'ı bırakarak harabelere tırmanmış. Aslan babamın bulunduğunu hissettiği kaya yığınının çevresinde dönmeye başlamış bu sefer de; babam Aslan'ın başına vuruyor, Ilıca köyünü işaret ederek "Aslan, git buradan" diye bağırıyormuş. Sonunda Aslan yüzmeyi sürdürmüştü fakat Ilıca'ya doğru değil, Karaz'a doğru. Kısa bir mesafe yüzdükten sonra babam artık Aslan'ı göremez olmuş; hava da kararıyormuş.

Kısa bir süre sonra babam Aslan'ın nehir boyunca kişnemesini duyup bağırılmış. Hemen sonra Aslan'ın sesini tekrar duymuş, ancak bu kez köprü tarafından geliyormuş sesi. Yine cevap vermiş. Köprüyü geçen Aslan üçüncü kez kişnemiş; şimdi de sesi kıydan geliyormuş. Babamın sesini duyunca, babamın yola koyulduğu Ilıca'ya doğru dört nala koşmaya başlamış. Bu arada ertesi sabah oradan geçecek birilerinin kendisini bulacağını ve bir sandal getireceğini uman babam o adacığın üstünde oturuyormuş.

Ancak Aslan'ın bambaşka bir planı varmış. Bitap bir halde Ilıca'daki evimize varmış ve toynaklarıyla avlu kapısına vurmaya başlamış. Patırtıyı duyan köy halkı evlerinden fırlayıp başı yukarıda, burun delikleri iyice açılmış, dört nala koşuşturan, soluk soluğa kalmış Aslan'ı görmüşler. Bir delikanlı Aslan'ın dizginlerini tutmaya kalkışmış fakat şaha kalkan at ön toynaklarıyla delikanlıya öyle bir vurmuş ki zavallı adam bayılmış. Bunun üzerine Avak Kâhya herkesin attan uzaklaşmasını, atlara binilmesini ve Ağa'yı bulmak için Aslan'ın izlenmesini emretmiş.

Birkaç dakika içinde üç veya dört delikanlı, başı yukarıda, soluk soluğa nehre doğru koşan ve tam eski köprü harabelerinin bulunduğu yerin karşısında durarak kişnemeye başlayan Aslan'ı izlemişler.

Babam karşılık vermiş. Köylüler önce yerini araştırmışlar, sonra bir balıkçı sandalı getirip babamı kayalığın üstünden almışlar.

Aslan, babamın kıyıya alındığı âna kadar, müthiş bir heyecan içinde etrafta koşturuyor ve kimsenin kendisine yaklaşmasına izin vermiyormuş; babamın sesini duyduğunda yanına seğirtmiş, burnunu yüzüne sürterek sahibini koklamış.

İşte Mehmet Ağpar'ın Aslan hakkındaki hikâyesi böyleydi ve her anlatışından sonra derin derin iç çeker ve eklerdi "Bu dünyada Aslan gibi bir at yoktur ve hiç de olmayacaktır."

Şimdi, bizim sadık Mehmet Ağpar'ımızla paha biçilmez Aslan'ımızın 1878'de nasıl ayrıldığını öğrenmek ilginç olur. O sıralar sadece beş buçuk yaşında olmama rağmen bu dokunaklı sahneyi bugün gibi hatırlıyorum. Mehmet Ağpar'ın Aslan'ın yemliğinin yanında ağlarken gördüğümüzde ben ve kız kardeşim Hermone göz yaşlarımızı tutamadık.

Rus ordusu 1878 kışını Garin'de geçirdi. Evimiz Rus general ve subaylarıyla dolup taşıtı hep. Generaller Lazarev ve Loris-Melikov daimi konuklarımızdılar. Melikov birkaç kez babamdan Çareviçe hediye götürmek üzere safkan bir Arap atı bulmasını istemişti. Babam sormuş soruşturmuş fakat iyi bir hayvan bulamamıştı. Sonunda Ermeni generalini memnun etmek için kendi atını teklif etmeye karar vermişti.

Loris-Melikov aileme veda ziyaretine geldiğinde, Yeşil Odaya alındı. Kız kardeşim ve ben elini öpmeye gittik. Beni uzun süre dizine oturtan general bir anı olarak her birimize altından bir haç üzerinde İsa heykelciği verdi. Zavallı kız kardeşim Hermone, yakın zamana ve muhtemelen şahadetinden önce Mezopotamyalı bir çöl Kürt'ü tarafından zorla kopartılana kadar boynunda taşıdı onu. Ben benimkini uzun süre önce kaybettim. O günlerden sahip olduğum tek yadigâr General Lazarev'in anneme verdiği elmas bir yüzüktür. 1913'de Garin'i son kez ziyaret ettiğimde annem onu bana vermişti.

General Loris-Melikov, Ermenice konuşamaz, insanlarımızla bir tercüman aracılığıyla anlaşırdı. Bütün hatırladığım, o günkü

konuşmada Çareviçe uygun bir hediye olacak atı bulamadığını söylediğinde babamın ona kendisinininkini teklif ettiğiydi. General başlarda reddedecek gibi olduysa da sonunda babamın cömert hediyesine teşekkür etti.

Kız kardeşim ve ben bunu duyar duymaz haberi Mehmet Ağpar'a yetiştirmek için mutfağa koştuk. Bize inanmadı önce, fakat birkaç dakika sonra babam konuk odasından geldi ve Aslan'ı görmüş koşumlarla süsleyip getirmesini emretti.

Şaşkınlık yaşayan Mehmet bir dakikalığına babama bakarak, "Atı Generale verdiğiniz doğru mu?" diye sordu.

"Sana mı soracaktım ahmak," dedi babam ve konuklarının yanına döndü.

Mehmet büyükanneme döndü, "Ayağının altını öpeyim *hanum can*, bu aptal oğlunun kulağını bir çek; bu hayvanı bu evden göndermek büyük günah olur. O hayvanın buradan gittiğini görmeye dayanamam."

Mehmet *tonirin* (ocağın) yanında oturuyordu. Büyükannem sessizdi. Hermone ve ben bütün kalbimizle Mehmet'i destekledik.

Birkaç dakika sonra babam tekrar geldi ve sinirle bağırdı, "Zo *ehsek* (ulan eşek), sana atı hazırlamanı söylemedim mi?" Ve Mehmet'e o kadar öfkeyle baktı ki, Mehmet fırlayıp tek kelime söylemeden eyer odasına seğırtti.

Hermone ve ben de arkasından gittik. Eyer odasına, oradan da ahıra gittik; Aslan'ın yanında dikilerek Mehmet Ağpar'ın koşumlarını son kez nasıl koştüğünü seyrettik merakla. Her şey bittikten sonra Mehmet, Aslan'ın gözlerini öperken, gözyaşları yanaklarından sel olmuş akıyordu. Gözyaşları içinde elini tutarken Hermone'yle beni bir hıçkırma tuttu. Ne olup bittiğini tam anlamamıştık fakat bu Mehmet'i ağlarken ilk görüşümüzdü. Biz Aslan'ı bu kadar seviyorduk işte.

O sırada dışarıdan arabacımız Haço'nun acele etmemiz için bağırdığını duyduk. Mehmet kırmızı bir mendille gözyaşlarımızı sildi ve "Ağlamayın, ölürüm sizin için," dedi.

Sonra atı dışarı çıkardı. Biz de gözümüzde yaşlarla sevgili Aslan'ımıza hoşça kal demeye koştuk.

General ata binmek için bir kayanın üstüne çıkmıştı ki Aslan, her zamanki gibi, bir yabancıнын ona yaklaşma teşebbüsünü protesto edercesine dikilmişti. Babam dizgini tuttu ve Aslan'ı sakinleştirdi. General ata binip giderken, Haço'yla Mehmet'in ellerine 100'er rublelik banknot koyan muhafızına Rusça bir şeyler söyledi. Haço parayı gözlerinin içi parlayarak cebine koyarken, Mehmet parayı buruşturup bir kenara fırlattı; bir yandan da generale küfür ediyordu.

Babamın onu asabi bir şekilde azarlamasını bitirmesini bekleyen Mehmet, "Ağa artık bu evde kalamam; evinin bereketi bol olsun. Allahaismarladık," dedi ve Türk mıntikasına yöneldi.

Babam orada öylece duruyordu, şaşırmıştı; bu arada Haço, Mehmet'in yere fırlattığı 100 rublelik banknotu aldı ve ahmak Tacik diyerek cebine soktu.

Hep beraber yürüdük. Babam büyükannemle ailemizin kalanına Mehmet'in yaptıklarını anlattı. Herkes, Mehmet'in söylediklerine hak verircesine üzgün duruyordu. Bir gün geçti, iki gün geçti, bir hafta geçti, Mehmet'den haber yoktu. Büyükannem evine ulaklar gönderip büyükhanımın kendisini geri istediğini söylettirdi. Fakat Mehmet şu andan itibaren evimizin ekmeğinin ona haram olduğunu, bundan ötürü de artık dönemeyeceğini söyleyecekti her birine.

Babam, her akşam eve gelir gelmez Mehmet'den bir haber olup olmadığını sorardı. Olumlu bir cevap alamayınca küfrederdi, fakat haletiruhiyesinin kötü olduğu belliydi. Mehmet babamın çocukluğundan beri evin hizmetkârıydı. Fakat hizmetkâr gibi değil, ailemizin bir üyesi gibiydi.

Sonunda bir gün büyükannem Haço'yu çağırdı, "Al torunlarını Mehmet'in evine götür. Onları gördükten sonra inadı kırılır."

Haço bizi alıp Mehmet'in kapısına götürdü ve Mehmet'den dayak yememek için hemen uzaklaştı. Kapıyı, Mehmet'in karısı Yağıp Bacı açtı. Bizi görünce kucakladı ve içeri aldı. Mehmet Ağpar

küçük bir divanda oturmuş sigara içiyordu. Sigarasını bir kenara koyup bizi kucağına oturttu.

Büyükannem bizi göndermekte akıllılık etmişti. Yarım saat içinde üçümüz birlikte eve döndük. Mehmet büyükannemin elini öpüp yaptıkları için af dilerken, Aslan'ı kaybettikten sonra en azından sadık Mehmet Ağpar eve döndü diye hepimiz çok sevinmiştik.

Ancak babamla Mehmet'in arasındaki ilişki bir daha hiç aynı olmadı. Savaştan sonra zaman zaman, ailemiz üzerine bela üstüne bela geldikçe Mehmet başını salları, "Gördün mü işte Ağa; o zavallı hayvana yaptıklarımızın cezasını çekiyoruz," diyerek Aslan'ı anardı.

Fakat babamdan her seferinde aynı kısa cevabı alırdı, "Kapa çeneni, ahmak!"

Ve sıkıntılı ve belalı yıllar böylece birbirini kovaladı. Uşaklarımızdan Mehmet ve Avo olmak üzere sadece ikisi kaldı yanımızda ve bir de hizmetçi. Ahırdaki soylu aygırlar gitti, sadece üçü kaldı. Tüm arabalar, eyerler ve koşum takımları satıldı.

1886'da bir gün, babam işten eve geldi; son derece neşeliydi. Akşam yemeği zamanı Mehmet'i içeri çağırdı ve bize Aslan hakkında duyduğu haberleri anlattı. Haberleri Garabed Yezyan'dan almıştı. Yezyan mütevellisi olduğu Sanasaryan Okulunu ziyaret etmek için St. Petersburg'tan gelmişti. General Loris-Melikov Aslan'ı, daha sonra Rus Çarı III. Alexander olacak Çareviçe hediye olarak sunmuş. Çar, Yezyan'a göre, Aslan'a Arap atlarına örnek olarak imparatorluk ahırlarında bakıyordu.

Mehmet bütün bunları dinledi, dinledi ve hiddetle söylendi:

"Peki Ağa, Aslan'ın değerini gerçekten bilen bu ahmak Rus kimdir hele?"

BÖLÜM V

ERMENİ ADIMI NASIL YİTİRMEDİM

Bu başlığı merak edeceksindir şimdi, fakat önce anlatacaklarımı dinle; çünkü az kalsın bir Rus adı alıyordum fakat Gogo'mun kararlılığıyla olmadı.

Aslan'dan bahsederken, evimizin Rus işgali sırasında yüksek rütbeli Ermeni ve Rus askerlerinin bir tür buluşma yeri olduğunu söylemiştim. Evimiz ihtişamın doruğundaydı: en güzel çağındaki babam, onlarca at ve araba, hizmetkârlar, bitmez tükenmez akşam ziyafetleri, şark usulü konukseverlik. Ve elbette herkes konuğumuz olmaktan mutlu olurdu.

Bir öğleden sonra, bir Rus generali ziyarete geldi bizi. Yaklaşık elli yaşlarında, uzun boylu, Kazak üniforması giymiş ve göğsü onur madalyalarıyla dolu bir adamdı. Adını hatırlamıyorum şimdi. Gül mevsimiydi ve ev halkı konuklarını bahçede veya mermer kameriyede ağırılıyordu.

O gün erkekler evde değillerdi. Rus generalini, annem ve Sofya Hala bahçede ağırladılar. Çay servis edildiği sırada ben çok susamıştım. Küçük bir cam bardak saklamış olduğum kameriyeye gittim, küçük mermer aslanın ağzından akan suyla doldurmaya çalıştım. Dolu bardağı tam ağzıma götürmüştüm ki havuza düştü. Bir elim aslanın başında, bardağı bulmaya çalıştım. Benim ağırlığımı çekemeyen küçük aslan suya düştü önce, ardından da ben. Ötesini hatırlamıyorum.

Gözlerimi yatakta açtım. Herkes çevremdeydi; babam, annem, büyükannem, halam, kız kardeşim Hermone, bir Rus doktoru ve konuk general. Durumum onları kaygılandırmıştı ve umutsuzca

beni izliyorlardı. Kendime geldiğimde herkes mutluluk içinde birbirini kutladı.

O gün olanları sonradan öğrendim. Kameriyeye gidip de dönmediğimde, annem, kalbi gümbür gümbür, bütün yolu koşmuş; generalle halam da onu izlemişler. Ve bir de bakmışlar ki, ben havuzun tam ortasıdayım, başım suyun içinde ve ayaklarım dışarıda, hiç kıpırdamıyorum. Annem neredeyse bayılıyormuş; halam ona yardım ederken, general, hiç zaman kaybetmeden havuza atlamış ve beni yarı baygın halde çıkartmış. Başımı aşağı sarkıtarak ciğerlerimdeki bütün su çıkana kadar beni sarsmaya başlamış. Kazak askerlerinden birini askerî doktoru çağırmaya göndermiş. Bu arada babam gelmiş ve kendime gelmeme tanık olmuş.

Çocuğu olmayan Rus generali babama dönerek, “Harutyun Efendi, siz ve madam daha gençsiniz; Tanrı size daha çok çocuk verir. Haydi bu oğlan benim olsun, hayatını ben kurtardım,” demiş.

Babam kurtulmama o kadar sevinmiş ki kibarca kabul etmiş.

Günler, haftalar geçti. General beni her gün ziyarete gelir, bana oyuncaklar, şekerlemeler getirirdi; bazen de beni atının terkinde gezdirirdi. Generalin oğlu olma düşüncesine alışmış ve büyüyünce onun gibi general olmayı düşler olmuştum.

Derken Rusya'ya dönüş günü geldi. Yeni babamla birlikte Rusya'ya yolculuk yapacağıma memnundum, fakat annemle büyükkannemin çok üzgün olduklarını görüyordum. Özellikle annem; benimle konuşurken gözleri sulanıyordu. General bir akşam beni almak üzere geldi. Bütün aile beni uğurlamak üzere konuk odamızda toplanmıştı. Ben hariç, general dahil herkes üzgündü. Ansızın büyükkannem ayağa fırladı ve babama, “Harutyun bu senin yaptığını hiç kimse yapmaz. Bu güzel çocuğu bir yabancıya nasıl verebilirsin?” dedi. Ve yürüyüp gitti.

Gogo'dan cesaret alan herkes ağlamaya başladı. Babam beni kucakladı ve o da ağlamaya başladı.

Zavallı general şaşkınlık içindeydi.

Sonunda babam generali beni bir süreliğine evde bırakmaya

ikna etti; henüz ailesinden kopamayacak kadar küçükmüşüm. Dokuz yaşına bastığımda beni göndereceğine söz verdi.

General bu anlaşmayı kabul etti, hepimize veda edip beni ıstahla öptü ve ayrıldı.

Olup bitenler, özellikle de Gogo'mun gözyaşları beni yüreğimden sarsmıştı. Sabahları erkenden kalktığımda yatağımda uzun bir süre oturup düşünüyordum. Çocuk aklımla, parlak askerî bir kariyer düşünüyordum. Kendimi askerî akademi öğrencisi, sonra Çarın muhafız alayı mensubu, bir general olarak hayal ediyordum; belki bir gün aynı Lazarev gibi bizim kenti Türklerin elinden almak için dönerdim. Daha da ötesine giderek, muzaffer bir edayla Garin'e girdiğimi, halkın sokaklara döküldüğünü, Gogo'mun iyice ihtiyarladığını, babamla annemin saçlarının bembeyaz olduğunu, kız kardeşimin evlenip çoluk çocuğa karıştığını kurguluyordum. Benim general olduğumu görmekten ne kadar mutluydular. Öte yandan, Gogo ve annemin yaşlı gözlerini hatırladığımda bütün bu güzel planlar uçup gidiyordu aklımdan.

Böylece günler, yıllar geçti. Bir gün babam Rus generalinden gelen bir mektupla çıkageldi. Dokuz yaşına girmiş, neredeyse on oluyordum.

General babama sözünü hatırlatıyor ve beni almaya St. Petersburg'dan birini göndermek için iznini bildirmesini istiyordu. Babam akşam yemeğinde tercüme etti mektubu. Annemin yüzü bembeyaz oldu. Gogo tek kelime etmedi. Sadece babam ve amcalarım benim gönderilmem gerektiğini düşünüyorlardı. Dikran Amcam bana dönüp, "Aferin Karekin, çok şanslısın. Bu aptal kasabada bizim gibi çürüyeceğine gerçek bir adam olacaksın," dedi.

Gogo'm ve ben yemekten sonra odamıza çekildiğimizde, onu ikna etmeye çalıştım.

"Gogo can (Gogocuğum), bırak da Rusya'da iyi şeyler öğreneyim. Söz veriyorum, her yaz gelip seni ziyaret edeceğim, Gogo can."

Fakat bütün dil dökmelerime karşı Gogo'mun tek bir cevabı vardı: "Hiç anlamıyorsun oğlum."

Birkaç günü merak içinde geçirdim. Her akşam babam gidişimle ilgili sohbet açıyordu, fakat hep aynı şey oluyordu: annem karşı, Gogo sessiz, diğer herkes benimle hemfikirdi. Sonunda bir akşam babam, beni almaya birini göndermesi için yarın generale telgraf çekeceğini söyleyerek meseleyi kestirip attı. Sonra annemle halama dönerek yolculuk için giysilerimi hazırlamalarını söyledi. Sevincim sonsuzdu, fakat gözlerim Gogo'ya takılmıştı. Annemin gözleri sulanmıştı; Gogo'm elini başına dayamış, gözlerini masaya dikmiş, sessizce düşünüyor, düşünüyordu.

Gogo'm rıza gösterene kadar planın başarılı olmayacağına emindim.

Bu yüzden babam Gogo'ya baktı, "Pekiye, sen ne diyorsun, *mayrig can*; gördüğün gibi, hepimiz oğlanın iyi bir eğitim almasını istiyoruz, hayır duanı niye esirgiyorsun?" dedi.

Gogo'm, masadan kalkarken, sağında oturan babama baktı ve "Harutyun, eğer yarın o telgrafi çekersen, kızlarıma giderim ve bu eve asla dönmem. Baban binlerce insanı doyurdu, sense oğlunun bir yabancının ekmeğini yemesini istiyorsun," diye gürledi.

Sonra da amcalarıma ve halama hitaben, "Hepiniz utanın!" dedi.

Ve odasına çekildi.

Hepimiz şaşkındık. Babam arkasından gitti ve onu kucaklayarak dedi ki, "Kızma *mayrig can*, oğlanı göndermeyeceğim. Generalin babasına lanet olsun!"

Böylece benim bir Rus çocuğu olma hikâyem sona erdi.

BÖLÜM VI

SANASARYAN VARJARAN

Dokuz yıl bu yatılı okula gittim. Ailemle yılda sadece birkaç hafta zaman geçiriyordum. Okul yaşantım veya öğretmenlerim hakkındaki anılarım hiç de hoş değildir. Bay Khaçaduryan ve Bay Koryun' dışında tüm öğretim kadrosu Ermenilere soğuktu. Sanasaryan'ın hayrının böylesine vicdansız adamlara emanet edilmesi ne kadar yazık.

Bizim körpecik ruhlarımızın ne tür alçaklara emanet edildiğini göstermek için bir olay anlatacağım.

1889'da on altı yaşındaydım. O yaşlarda her türlü silaha büyük sevgi ve ilgi gösterirdik. Yoldaşlarımdan Hovhannes Abgaryan yaz tatili için *Trebizon* (Trabzon)'a gitmişti. Dönerken de küçük bir toplu tabanca getirmişti. Bir öğretmenin eline geçmesin diye de giysilerimizin altına çok dikkatlice gizlemiştik. Özellikle, Sultan Hamit'ten bile daha kötü kalpli bir karşıdevrimci olan Bay Madatyan'dan ödümüz patlıyordu.

Dersin olmadığı bir Cumartesi öğle sonrası Abgaryan ve ben değerli tabancamızı temizlemek ve yağlamak için bodrum katına indik. Tam silahı söküp de parçaları masanın üstüne yaymıştık ki pencerenin önünde Bay Madatyan'ın gölgesini fark ettik. Abgaryan'a masanın altına gizlenmesini söylerken tabancanın parçalarını toplamaya başladım.

* Doçent Khaçaduryan ve okutman Koryun Mıgırdiçyan. Mıgırdiçyan çok genç yaşta öldü. İyi huylu ve şiire yatkındı ve öğrencilerce sevilirdi. Birkaçı Hamaşeg sayesinde açığa çıkmış yayınlanmamış şiirlerden oluşan bir kitapçık bıraktı arkasında.

Madatyan pencereye yaklaştı ve elimde tabancayla gördü beni, fakat Abgaryan'ın başını veya yüzünü görmemişti. Orada sadece, biri masanın altında gizlenen iki kişi olduğunu söyleyebilirdi.

Madatyan pencereyi kapattı ve oraya gelene kadar kıpırdamamı emretti bana. Bodruma inmek üzere köşeyi döner dönmez Abgaryan'a yemekhanenin öbür kapısından kaçmasını söyledim. Tek başıma kalmıştım. Abgaryan yoksul bir aileden geliyordu ve parasız okuyordu. Öğretmenlerimizin muhtaç öğrencileri kovmak için fırsat aradıklarının inkâr edilemez bir gerçek olduğuna inanıyorduk. Mevcut durum Madatyan açısından o denli kasvetliydi ki, silahın ona ait olduğunu öğrenmesi halinde zavallı Abgaryan'ı yirmi dört saat içinde kovardı. Bütün bunları düşünerek yalan söylemeye ve zavallı yoldaşımı korumak için bütün sorumluluğu üstlenmeye karar verdim. Onu çok seviyordum.

Madatyan'ın, girer girmez ilk sorusu, "Kimdi o?" oldu.

"Hiç kimse; yalnızdım ben."

"Yalan söyleme, masanın altında gizlenen birini gördüm."

"Kimse yoktu yanımda."

"Bu tabanca kimin?"

"Benim."

"Nereden buldun?"

"Evden getirdim."

"Yine yalan söylüyorsun; evinizde silah yoktur sizin."

Şansıma Madatyan benim küçük halamla evliydi ve böyle bir küçük tabancamız olmadığını biliyordu.

İsrarlı sorularına hep aynı cevapları veriyordum. Sonunda silahı elimden aldı ve sınıfımıza gittik. Bütün sınıf arkadaşlarımı çağırdı, olayı anlattı ve yanımdakinin kim olduğunu söylemem için ısrar etti.

Burada da aynı cevapları alınca, köşede diz çökmemi ve kim olduğunu itiraf edene kadar öyle kalmamı emretti. Ayrıca o andan itibaren ekmek ve sudan başka bir şey verilmeyecekti bana.

Cezam o Cumartesi akşamı başladı ve hiç kesintisiz iki hafta sürdü. Madatyan her sabah ve akşam sınıfa gelip fikrimi değiştirip değiştirmedigimi öğrenmek istedi, fakat hep aynı cevabı duydu benden. Bütün sınıfın moral desteği arkamdaydı. Okuldan sonra oğlanlar bir öğretmen gelip gelmediğini bildirmek için kapıda erketeye yatarlardı; bu da bacaklarımı biraz dinlendirme fırsatı veriyordu bana. Yemem için de gizlice et parçaları veya peynir getirirlerdi gizlice.

Abgaryan bütün bu işkenceden kurtulmam için adını vermem yolunda yalvarıyordu her gün, fakat her seferinde kendisini ihbar ederse tüm bağlarımı kopartmakla tehdit ediyordum onu.

Madatyan sonunda babamın aracılığına başvurdu; üçüncü Pazar kendisini çağırarak geçen iki haftanın olaylarını anlattı ve beni itiraf ettirmesini istedi. Babam ve ben bahçede yalnız kaldığımda yoldaşımın adını vermeden olayları aynen anlattım. Ayrıca arkadaşımın kimliğini açıklayacak olursam Madatyan'ın zavallı çocuğu kovacağına emin olduğumu da söyledim. Babam yaptığımın doğru olduğunda hemfikirdi.

Madatyan babamın aracılığının bile işe yaramadığını öğrendiğinde, tüm öğretmenleri sınıfa çağırdı ve tüm oğlanların önünde bana ateşli bir vaazda bulunarak ya işbirlikçimin adını vermemi ya da derhal okulu terk etmemi istedi.

Bir an bile duraksamadan ikincisini seçtim. Hemen (her Sanasaryan öğrencisinin taktığı) kuşağımı çıkartarak ona uzattım ve arkadaşlarıma veda ettim.

“Elveda çocuklar,” dedim ve kapıya doğru yürüdüm.

Bütün sınıf ayağa kalktı; hep bir ağızdan “Karekin biz de okulu bırakıyoruz,” diye bağırarak, okul kuşaklarını çıkartmaya başladılar.

Madatyan ve meslektaşları şaşkınlık içindeydiler. Beni geri çağırdılar, sonra da sınıfı terk ettiler. Aralarında birkaç dakika tartıştıktan sonra geri geldiler ve bu seferlik beni ve sınıf arkadaşlarımdan itaatsizliğini affettiklerini, fakat gelecek sefere daha sert olacaklarını ifade ettiler.

Bu aptal öğretmenler bizim çocuk ruhlarımıza işte böyle yaklaşıyorlardı. Dostluk arkadaşlık duygularımızı ve aramızdaki bağlılığı beslemek yerine bizi bencil ve kötü yaratıklar haline dönüştürmeye çalışıyorlardı.

Bu iğrenç adamla bir daha 1914'de siyasi bir hasım olarak karşılaştım. Osmanlı meclisi seçim kampanyaları sırasında Ermenilerle Türkler arasında tartışma konusu bir ilke vardı. Biz, Ermeniler, Ermenistan bölge organlarında Ermeni adayların çıkartılması hakkını savunurken, Türkler haklı talebimize muhalefet ediyorlardı. Garin vilayeti Ermenileri Vartkes Serengülyan ile beni aday göstermişlerdi, fakat Türkler benim seçilmeme karşıydılar. Eski Hamidiye rejiminin sadık bir tebaası olan Madatyan Jön Türklerin partisine üye olmuştu. Türkler Madatyan'ın adaylığında ısrarlıydılar ve Ermenilerse onların isteklerini savunamayacaklarını söyleyerek oylamayı protesto ettiler. Dolayısıyla Madatyan ve Vartkes sadece Türk oylarıyla seçildiler.

Şimdi, bu satırları yazarken, 1914'de politik entrikalara başvurarak benim yeniden seçilmemi engellemiş bu iğrenç yaratığa yürekten minnettarlık duyuyorum. Neden mi? 1914 Nisan'ında yeniden seçilmiş olsaydım, benim kemiklerim de, aynı Zohrab ve Vartkes'inkiler gibi, Mezopotamya çöllerine dağılmış olur ve anavatanın özgürlüğüne tanık olamazdım.

1918'de bazı Arap temsilcilerinin Ermeni katliamları aleyhine konuştuklarında, Ermeni adının yüzkarası, kötü ruhlu Madatyan'ın, uygulanan bütün korkunç eylemleri de inkâr ederek, Türk hükümetinin aldığı önlemleri haklı göstermeye kalktığını da eklemeliyim.

Düşün ki, Sanasaryan varjarandaki (lisesindeki) eğitimimiz bütün canavarlara emanet edilmişti.

BÖLÜM VII

GOGO'M TANRI'YA İSYAN EDİYOR

Önce Gogo diye seslendiğimiz büyükannemin kim olduğunu anlatayım sana.

1830'larda Ermenistan bölgesi hâlâ yeniçeri hükümrانlığının pençesindedir. Bir gün, Vozni köyü boyunca at süren bir yeniçeri beyi, atını sulamak için bir pınarda durur. Orada çok güzel bir kız görür. Hizmetkârlarına kızı evine kadar izlemelerini ve büyükle-rinden kendisine karı olarak istemelerini emreder. Beyin adamları, gözdesinin Jorokhentz ailesinin kızı Zanazan olduğunu öğrenirler ve eve gidip de kızı istediklerinde ev halkı kız çocuklarının olma-dığını söyler. Uzun uzadıya aramalar hiçbir sonuç vermez. Bey aile büyüklerini tehdit etmek için bizzat gelir, fakat onun tehditleri de işe yaramaz.

O gece, karanlık çöktüğünde, Jorokhentz'lerin kente bakan kapısından üstü saman yüklü bir araba çıkar. Ertesi sabahın erken saatlerinde, kız Garin piskoposluğunun avlusunda samanların al-tından çıkartılır ve baş rahibe emanet edilir. Adamlar baş rahibe bir gün önceki olayları anlatır ve himayesini isterler.

Baş rahip, böylesine alışılmadık bir olayın altından nasıl kal-kacağını, Zanazan'ı kilise binasında nasıl saklayacağını bilemez bir haldedir. Uzun uzadıya düşündükten sonra kızı, kentte korkusuz-luğuyla ve üç cesur oğluyla nam salmış, esnaf loncası reisi Ohan-ne'se emanet etmeye karar verir.

Ohannes Usta taşralı kızı evinde saklamayı memnuniyetle ka-bul eder.

Yeniçeri beyi kızı bulmak amacıyla çeşitli zamanlarda Vozni'ye gider, fakat nafile. Sonunda kızın kente götürüldüğünü ve şu anda Ohannes Usta'nın evinde olduğunu öğrenir. Bir daha da kızı kaçırmaya kalkışmaz.

Birkaç yıl evlatlık olarak Ohannes Usta'nın evinde kalan Zanazan, en büyük oğul Khaçadur'la evlenir. O günden sonra ailenin işleri her geçen gün büyür. Khaçadur, birkaç yıl içinde büyük servet sahibi olur; Garin'deki en görkemli Pastırmacıyan evini yaptırır; Sultanın muhafızlığına yükselerek Khaçadur Efendi olur.

Bütün bu kısmetler Vozni köyünden Zanazan'a çok doğal gelmektedir. Niye öyle olmasıdır? Khaçadur Efendi, içinde Tanrı korkusu olan, mükemmel bir kişi değil midir? Tanrı bütün bu lütufları ona değil de başka kime verecektir? Khaçadur birçok kilise ve köprü inşa etmiştir. Ve kentin yoksullarını ve mahkûmlarını kimin doyurduğunu sanıyorsun?

Ve 1872 Eylül'ünde bir gün, Türklerin Khaçadur Efendi'yi çarşıda öldürdükleri haberi gelir eve. Çok sevgili kocasının kan gölü içindeki cesedini gördüğünde, -rahipler, Kadir-i Mutlak Tanrı'nın rızası olmadan bir yaprağın bile kıpırdamayacağını söylediklerine göre- Tanrı'nın kötü yürekli Türklerin kocasını öldürmelerine nasıl rıza gösterdiğine Voznili köylü kadının aklı basmaz. "Eğer öyleyse," der kendi kendine, "Artık böyle bir Tanrı'yı tanımam. Benim inandığım Tanrı o değil."

Ve gerçekten de o günden sonra Zanazan Hanım Tanrı'nın adını hiç ağzına almamış, hiç kiliseye gitmemiş; Aşai Rabbani ayinine de gitmemiş. Ancak duasız yaşayamayacağından dolayı dualarını her sabah Muşlu (tanınmış bir müzahir aziz olan) Surp Garabed'e havale edermiş. Böylece 1892'ye kadar Tanrı'yla küs kalmış.

En büyük oğlu olan babam zaman zaman çeşitli bahanelerle onu kiliseye götürmeye çalıştıysa da hep başarısız oldu.

Ölümünden birkaç ay önce, annesinin ruhen acı çektiğini hisseden babam, babasının ruhuna düzenlenen dua ayinine katılması için yalvardı ve sonunda onu kiliseye götürmeyi, Tanrı'yla

barıştırmayı başardı.

Bu hikâye büyükannemizin nasıl bir iradeye sahip olduğunu göstermektedir. Adaletsizlik karşısında nasıl da isyankâr bir ruh! Tanrı'sına bile başkaldırıyor, Tanrı'nın ona insafsızca yaklaştığına inanıyordu. Dediğim gibi, okul yüzü görmemiş, dünya hakkında hiçbir şey öğrenmemiş, basit bir köylü kıızıydı. Ondaki ruh, Ermeni halkının doğal erdemlerinden biridir.

Gogo'm 1892'de öldü ve Garin kilise mezarlığında büyükbabamın yanına gömüldü.

Garin'e gidersen, ikiz mezarlarını öp: O mezarlardan biri bir şehidindir, diğeri bir azizenin.

BÖLÜM VIII

BABAMIN AHLAKİ PROFİLİ

Babam hakkında biraz bir şeyler anlatmıştım sana. Ancak bü-yükbabanın sıradan bir adam olmadığını biliyor musun? Yüksek eğitim görmemesine rağmen, damarlarında Khaçadur Efendi'yle Zanazan'ın kanı akıyordu.

Arnavut Daniş Bey'in 1910'da, benim kim olduğumu öğrendiğinde, İstanbul'daki bir bahçede bana aktardıklarını paylaşmak istiyorum seninle.

Tiflis'deki mahkûmiyetim bitmiş, geri dönmüştüm. Bir akşam Kırkor Zohrab ve ben bir Türk oyununu seyretmek üzere Osmanbey'deki açık hava tiyatrosuna gittik. Tiyatroya girdiğimizde, herkes coşkuyla Zohrab'ı selamlamaya başladı; bizi ön sıradaki koltuklara götürdüler. Yan yana oturduk. Sağ yanımda oturmakta olan gözlüklü bir bey Zohrab'a hitaben, "Zohrab Efendi, yoldaşınızla tanışma onuruna erişemedim," dedi.

Zohrab, Garin mebusu Pastırmacıyan Efendi olduğumu söyledi hemen. Beyefendi ayağa kalktı, elimi sıkarak kendisini tanıttı. Adını uzun zaman önce, Şakir Paşa'nın Ermeni katliamlarını örgütlemek üzere Ermenistan'a gittiği 1895'de duymuştum. Yardımcısının adının Daniş olduğunu hatırladım birden. Komşuma biraz kuşkuyla baktım ve "Ermenistan'da Şakir Paşa'ya refakat eden Daniş Bey, değil mi?" diye sordum.

"Evet, ve ailenizden birinin mebus seçildiğini duymuştum; onunla tanışmayı çok istiyordum. Merakımı affedin, siz hangi Pastırmacıyan'ın oğlusunuz?"

"Harutyun Efendi'nin oğlu," diye yanıtladım.

“O zaman elinizi bir kez daha sıkıkmama izin verin; ailenize, özellikle de merhum babanıza büyük saygı duyuyorum. Tiyatrodan sonra ailenizle benim aramdaki nasıl bir bağ olduğunu anlatırım size. İnanın bana, ben hiç de kötü biri değilim.”

Oyundan sonra üçümüz bahçenin bir köşesine çekildik ve Daniş Bey’in hikâyesini dinledik. Köklü bir aileden gelme bir Arnavut’tu. Şakir Paşa’nın güya yardımcısı olarak hazin bir rol oynamak üzere gitmiş. Ancak, bir gayri Türk olarak, Şakir’in acımasız planlarını mümkün olduğunca frenlemek için elinden geleni yapmış. Böylece Ermenileri katletme ve yağmalama emirleri, onları sadece korkutmak amacıyla, üç-dört saatle sınırlı kalmış.

1895 Kasım katliamları sırasında Garin’deydiler. Dört saatlik kitlesel kıyımdan sonra ordu çekildi ve ertesi gün düzen sağlandı tekrar. Orada Ermenilerin silahlı direniş gösterdikleri sadece iki olay olmuştu: Biri Vemyan papazının evinde, diğeri bizim evde. Cesur papazın evini yakmış, kendisini öldürmüşler. Askerler bizim evimizi de sarmış ve akşama doğru trompetler ateşkes ilan ettikleri sırada onu da ateşe vereceklermiş. Dikran Amcam ve iki hizmetkârimiz askerî makamlara teslim olmuşlar.

Babam ve Setrak Amcam çarşıdaydılar ve posta-telgrafhane binasında tutuklandılar. Mezalimden iki hafta önce, kardeşler arasında en cesur ve en atılganı Ohannes Amcam hep âdeti olduğu üzere sarhoş olmuş ve Pazar meydanının ortasında Sultana, Muhammed’e sövüp saymış. Bunun sonucunda da iki ay hapse mahkûm olmuştu.

Olaydan bir gün önce Şakir Paşa kentin ileri gelen Türk ve Ermenilerini vilayete çağırır ve Padişaha hitaben, kendisi tarafından kaleme alınmış bir telgrafi imzalamalarını ister. Telgrafta önceki günün olayları şöyle aktarılmıştır:

“Dün saat on iki civarında birkaç Ermeni zorba, ellerinde revolverleri, hükümet binasına saldırdı, memurları yaralayıp öldürdü. Bu eylemlere öfkelenen jandarmalar ve Müslüman ahali Ermeni suçlulara saldırdı. Liderleri Kürkçübaşı Offik öldürüldü ve diğerleri tutuklandı. Kentteki tahrikler Şakir Paşa’nın hızla aldığı

önlemlerle bertaraf edildi. Halihazırda düzen yeniden tesis edilmiştir. Şükran duygularımızın Majestelerince kabulünü arz ederiz, falan filan..”

On ya da on iki Ermeni ileri geleni çağrılmış olmalıydı ve hepsi de, önceki günün cinayetlerinden ödleri patlamış halde bu utanç verici kâğıdı imzaladı. Türk kanaat önderleri de aynı şekilde imzaladıktan sonra aralarından biri Ermenilere hitaben Harutyun Pastırmacıyan Efendi’nin neden gelmediğini sorar. Ermeniler bilmediklerini söylerler.

Şakir Paşa sözü edilen kişinin kim olduğunu sorar. Türkler, Garin’deki en tanınmış Ermeni ailesinin başı olarak Türk kalabalığının üzerine tüfek ateşi açılan evin sahibi olduğunu anlatırlar. Paşa babamı çağırması, telgrafa imza attırması için hemen bir adam yollar.

Yarım saat içinde babam Setrak Amca’mıla birlikte gelir. Amcam koridorda beklerken, babam toplantı salonuna girer, Paşayı selamlar ve işaret edilen bir koltuğa oturur.

Şakir Paşa bir araya gelme nedenlerini babama açıklar ve telgrafi imzalamasını da ister. Babam Türkçe okuyamadığından dolayı telgrafın kendisine okunmasını, ancak ondan sonra ne yapacağını düşüneceğini söyler.

Telgrafla birlikte tüm imzalar okunduktan sonra babamın yüzü bembeyaz kesilir, Paşaya hitaben, “Beni affedin Paşa Efendi, ben bu telgrafi imzalayamam,” der.

“Niye?” diye sorar Paşa.

“Çünkü gerçekleri yansıtmıyor,” diye yanıtlar babam.

“Yani bütün bu namuslu insanlar yalan mı söylüyorlar?”

“Bunu demek istemiyorum, fakat ben imzalayamam,” der ve gitmek üzere ayağa kalkar. Ve “Başka bir emriniz var mı?” diye sorar paşaya.

Öfkeden deliye dönen Paşa yanındakilere sorar, “Halkın üstüne ateş açılan ev onunki mi? Pekâlâ, gidebilirsin.”

Sonra Daniş Bey’e dönerek, “Tutuklu adam kardeşleri miydi? Yarın ilk işiniz onu divanharbe sevk edin,” emreder.

Babam selam verir ve çıkar. Garin'in tanınmış Türklerinden ve ailenin yakın dostu Kâzım Bey arkasından gider. Koridorda babamın koluna girer ve "Harutyun Efendi, ayağının altını öpeyim, inat etme; imzalamayı reddedersen Dikran'ı kaybedebilirsin," diye yalvarır.

Bu konuşmayı duyan Setrak Amca bir çocuk gibi ağlamaya başlar ve babamı kucaklayarak Dikran'ın hayatını kurtarmak için Kâzım Bey'in söylediklerini yapmasını ister. Bu arada Dikran'ın babamın en sevdiği kardeşi olduğunu söylemeliyim. Amcamı öfkeyle bir kenara iterek yürümeye başlar. İşte o sırada sahneye Daniş Bey çıkar. Babamın tavrını çok takdir ettiğini, kendisine yardım etmek için elinden geleni yapmaya kararlı olduğunu söyler. Kâzım Bey'in babamın arkasından çıktığını görünce, fikrini değiştirip telgrafi imzalaması için ısrar etmeye karar vermiştir.

Daniş Bey'i dinleyen babam, "Beyefendi, siz bu kentin yabancısınız; benim kimin oğlu olduğumu bilmezsiniz. Kâzım, tükürdüğümü yalamayacağımı iyi bilir," deyip ayrılır.

Babamın sözcükleri Daniş Bey'i fazlasıyla etkiler. Kâzım Bey'den ailemizin özgeçmişini öğrendikten sonra, babama büyük sempati duyar ve Dikran Amca'mı celladın ilmeğinden kurtarmak için elinden geleni yapmaya karar verir. Gerçekten de başarır bunu. İki hafta cezaevinde kalan Dikran Amca ve iki uşağımız, olay günü evimizden ateş açılmadığını söyleyen iki tanıgın yalan beyanıyla serbest bırakılırlar.

Şimdi benim aslan yürekli babamı kaybettiğimiz günleri anlatayım sana.

On altı yıllık göçmen yaşamından sonra Garin'e döndüğümde, annem ve kız kardeşim Hermone, yaşlı gözlerle, babamın son günlerini anlattılar bana. Kalbim parçalandı. Yüreğimin sızısı beni çok sık soluksuz bırakır, o zaman da kız kardeşim hikâyesine ara vermek zorunda kalırdı; birkaç dakika sonra yeniden başlardı.

1895'de, Fransa'daki Nancy'den Kıbrıs'a gitmek üzere ayrıldığım da, babama bir sayfalık dokunaklı bir mektup yazmıştım. Mektupta, ulusumun bekâsı tehlikedeyken, ilgisiz bir seyirci gibi kalmamın imkânsız olduğunu; bundan dolayı öç almak için okuldan

ayrılacağımı belirttim. Eğer sağ kalırsam onlara haber verecektim; aksi takdirde, ölümümle neden olacağım keder için onun ve annemin affını diledim. Ve sonunda da hepsine veda öpücüğü gönderdim.

Türk hükümeti alıkoymasın diye de Fransız konsolosu eliyle gönderdim mektubu. O da Setrak Amcama teslim etmiş; el yazımı tanıyan amcam mektubu okumuş ve bu kasvetli haberi babama nasıl vereceğini bilememiş.

Sofya Hala'mın karnı burnundaymış, doğum sancıları çekiyormuş artık; kentimizde o günlerde âdet olduğu üzere her gün erkek kardeşleri ziyarete gidiyorlarmış. Dikran'ı orada bulmayı uman Setrak haberi babama vermenin en iyi yolunu sormak istemiş. İki kardeş kız kardeşlerinin yatağının kenarına oturarak mektubu okumuş. Sofya Hala hıçkırarak ağlamaya başlamış. Tam o sırada babam içeri girmiş. Halam mektubu hemen döşegın altına saklayıp gözyaşlarını silmeye çalışmış, fakat her şey için geç olmuş artık. Babam telaşı fark etmiş, kız kardeşinin yanına giderek neden ağladığını ve saklamaya çalıştığı kâğıdın ne olduğunu sormuş. Artık gizlemenin bir âlemi kalmamış. Halam mektubu uzatmış; babam okumaya başladığında da iyice heyecanlanıp tekrar hıçkırıklara boğulmuş. Amcalarım da ona katılmışlar.

Mektubu okurken babamın yüzü kızarmış bozarmış, fakat bitirdikten sonra şöyle demiş: "Aptallar, içimizden hiç olmazsa birinin bu köpeklerden öcümüzü alacağına memnun olacağınıza, oturmuş çocuk gibi ağlıyorsunuz. Ağçig, kes ağlamayı, sütten kesileceksin."

Kız kardeşini teskin etmek için yanına oturmuş. Ve o akşam eve döndüğünde, anneme, "Aferin *gnig* (hanım), ne müthiş bir oğlan doğurmuşsun!" demiş.

Sonra da mektupta yazanları anneme anlatmış ve seçtiğim yolun hoşuna gittiğini eklemiştir.

Annem ağlamaya başladığında da amcalara söylediklerini ona da aktarıp teselli etmiş.

Aylar geçmiş. Babam benim hakkımda tek kelime etmemiş. Ailemin diğer üyeleri de onun önünde adımı anmaktan hep kaçınmışlar. 1896 Mayıs'ında, babam çok ciddi hastalanmış ve benim çocukluk arkadaşım kız kardeşim Hermone'den ona bakması için evimize taşınmasını istemiş. O ve Hermone yalnız kaldıklarında sadece benim hakkımda sohbet ederlerken, ev halkının varlığı onu sinirlendiriyormuş. Aslan yüreğinin bir köşesinde sadece çok yakınlarının bildiği çok hassas bir ruh taşıyordu. Hermone bana, nasıl da çocukluğumuzdan bahsettiğini, konuşmayı hep şu kelimelerle bitirdiğini anlattı: "Of, ölmeden önce ağabeyini son bir defa daha göreceğim kadar yaşasaydım."

Temmuz ayında Pire'den gönderdiğim mektubu aldığı anda çok mutlu olmuş ve bana Nancy'ye para göndermeleri için Samsun'daki akrabamıza telgraf çekmiş hemen.

Arkasından Ağustos'ta olaylar patlak vermiş. Doktoru, Garin'deki İtalyan konsolos Lavini'ydi. Ondan Osmanlı Bankası ey-
leminin ayrıntılarını öğrenen babam, adamlardan birinin ben olduğumu içgüdüsel olarak hissetmiş ve günlerce, "Benim oğlum onlarlaydı mutlaka, fakat Yüce Tanrım, sağ mı yoksa ölü mü?" de-
yip durmuş.

Annem ve kız kardeşim, tahmininin yanlış olduğuna ikna et-
meye çalışmışlar, fakat nafile. Koca bir ay bu düşünceyle ıstırap
çekmiş ve yüreğinde ölmüş olabileceğim kaygısıyla vermiş son ne-
fesini.

Cenevre'ye varır varmaz Friburg'da, bir yıl önce mandıracılık
yaptığım Ecuplain Köyüne gitmiş ve oradan işlerimin başına dön-
düğümü belirttiğim bir mektup postalamıştım.

Mektubum babamın ölümünden iki hafta sonra ellerine geç-
miş.

Telgraf çekmek yerine mektup yazdığım için daha sonra o ka-
dar üzüldüm ki anlatamam.

Sevgili babam, ölümünden önce oğlunun kurtulanlardan biri
olduğunu öğrenebilseydi kim bilir ne kadar mutlu olurdu.

BÖLÜM IX

GİRİTLİ SANDALCI

1896 Mayıs sonuna doğru, yoldaşım Marr ve ben Kıbrıs, Larnaka'dan yola çıktık. O İstanbul'a gidecekti, bense Yunanistan'a.

Bir Rus şirketinin işlettiği gemimiz İstanbul'a yöneldi, fakat ben İzmir limanında ikinci bir Rus gemisine aktarma yapacak ve karada oyalanmaksızın Pire'ye devam edecektim. Bundan ötürü o gemiyi seçmiştim.

İzmir'e vardığımızda Marr ve ben casusların dikkatini çekmemek için birbirimizle konuşmamayı kararlaştırdık.

Gemi sabahın erken saatlerinde rıhtıma girdi; her taraftan sandalcılar ve hamallar doluştu; yardım teklif edecekleri yolculara ürkük adımlarla yaklaşıyorlardı.

Casusların kuşkusunu çekmemek için bir Fransız gibi görünmeye karar vermiştim. Türkçe veya Yunanca konuşarak yanıma gelenlere Fransızca cevap veriyor, onları anlamadığımı söylüyordum. Bazıları, karaya çıkacak bir pasaporta ihtiyacım varsa beni bir ya da iki mecidiyeye gemiden alabileceklerini söylüyorlardı. Her birine aynı cevabı verip Fransızca konuşan birini aradım.

O kalabalıkta, birkaç kez yanıma da gelmiş olan Yahudi kılıklı birini özel olarak gözlüyordum. Sonunda Giritli yaşlı bir sandalcı geldi ve bayağı anlaşılabilir bir Fransızca'yla yardım teklif etti. Kendisine kente gitmek gibi bir niyetim olmadığını, aynı gün Pire'ye yola çıkacak öbür Rus gemisine geçmek istediğimi açıkladım. Yaşlı adam bineceğim gemiyi gösterdi ve iki kuruşa beni götürmeye hazır olduğunu söyledi.

Bagajımı verdim ve merdivenlerden indik. Arkamızdan koş-turan Yahudi'yi fark ettiğimde sandala henüz oturmuştuk; o da sandala atladı ve kış tarafa oturup gözünü bana dikti. Beni tutuklamaya gelen bir casus olduğunu anlamıştım. Ne olursa olsun Ermeni olduğumu gizlemeye karar verdim ve Fransız gibi davranmayı sürdürdüm. Başka da seçeneğim yoktu. Bavulum Cenevre'deki yoldaşlarımla yaptığım yazışmalarla doluydu; ayrıca İran pasaportum olsa da kimliğimi açık edebilecek kişisel mektuplar vardı yanımda.

Karşımdaki bezgin suratlı adama mümkün olduğunca bakmaya çalışıyordum, fakat gözüm ona kaydığı her defasında gözlerinin üstümde olduğunu görüyordum.

İki Rus gemisi birbirinden oldukça uzakta demirliydi; sandalcı Pire'ye gidecek gemiye doğru kürek çekmeye başladı. Sandalda oturan adamı sordum ona. Sandalcı göz kırptı ve alçak bir sesle, "Emniyetten," dedi.

"Sandalda ne işi var?"

Yine Fransızca ve alçak bir sesle, "Burası Türkiye, ona birkaç kuruş ver, bırakıp gitsin," dedi.

"Fakat ben bir Fransız'ım ve Türklerle alıp veremediğim bir şey yok."

Biz konuşurken casus sandalcıya dönüp "Limana" diye bağırdı.

Sandal limana doğru yöneldiğinde, yaşlı adama beni nereye götürdüğünü sordum. Kaşını gözünü oynatarak, ondan kurtulmak için adama birkaç kuruş vermekten başka çare olmadığını söylemeye çalıştı.

Casusu tehdit etmeye, bağırarak ona bir ders vereceğimi söylemeye başladım.

Casus birkaç kez benim ne söylediğimi sordu yaşlı sandalcıya. Sandalcı hep aynı cevabı veriyordu: "Beyefendi Fransız ve canını sıktağın için çok kızgın."

"Limana dönelim; orada çaresine bakarız," deyip bana doğru başını sallıyordu.

Bu arada kendi kendime tutuklanmadan önce onu bir köpek gibi öldüreceğimi söylüyordum. Karşımda oturup gözlerini gözlerimden hiç çekmeyen bu rezil yaratıkla karşılaşana kadar, hayatım boyunca kimseyi öldürecek kadar nefret duymamıştım.

Sandal iskeleye yanaştı; casus hemen atladı, yaklaşık elli adım ötedeki polis kulübesine koştu ve bir dakika içinde bir komiserle birlikte geri döndü.

Komiser bana döndü, “İnin bayım, bagajınızı kontrol edeceğiz.”

Sandalcıya polisin ne istediğini sordum. Fransızca olarak aktardı. Kıbrıs’tan Pire’ye seyahat eden bir Fransız vatandaşı olduğumu, Türkiye’de durmak gibi bir niyetim olmadığını ve eşyalarımı kontrol ettirmek zorunda olmadığımı söyledim Fransızca.

Sandalcı söylediklerimi polise tercüme ettiğinde Yahudi casus lafa karıştı, “Yalan söylüyor, o Fransız değil, Ermeni; pasaportunu gösterebilirsin.”

Komiser yine sandalcı aracılığıyla pasaportumu göstermemi istedi kibarca.

Her casusun arzusuna uymak zorunda olmadığımı söyleyerek itaat etmeyi reddettim.

Ben komiserle konuşurken casus sandala atladı ve bagajımı karıştırmaya kalkıştı. Bastonumla eline o kadar sert vurdum ki çantamı bıraktığı gibi birkaç adım geri çekildi.

Komiser pasaportumu göstermemi istedi bir kez daha. Fransız konsolosluğundan birileri gelmeden bunu yapmayacağımı söyleyerek reddettim.

Yahudi Fransız konsolosluğundan birilerini getirtmesi için komisere adeta yalvardı. Benim bir Ermeni olduğuma yemin etmeyi sürdürdü.

“Vallahi de bir Ermeni,” deyip duruyordu.

Memur, eğer Fransız’sam, Fransız konsolosuna ne söyleyeceğini ileri sürüp isteğini kabul etmedi.

Komiserin reddetmesi üzerine Yahudi bagajımı almak için son bir teşebbüste daha bulundu. Sandala yaklaştığını görünce tabancamı çektim.

“Biraz daha yaklaşırsan köpek gibi vururum seni,” dedim, tabancamı doğrultarak.

Komiser casusu var gücüyle itti.

“Cehennem ol, aptal herif; başımızı belaya sokacaksın.”

Sonra sandalcıya dönerek, “Haydi al götür bu deli Fransız’ı, başımıza bela açmadan!” dedi.

Giritli sandalcı Pire’ye gidecek Rus gemisine doğru sürmeye başladı sandalı.

Gemiye ulaşip bagajımı köprüye taşıdığımda yaşlı sandalcıya beş kuruş verdim ve Türkçe olarak, “Efendi, sana iki kuruş sözü vermiştim, fakat benim için bir sürü zahmette girdiğin için beş kuruşu hak ettin,” dedim.

Şaşkına dönen yaşlı adam, yüzüme baktı, başını salladı.

“Gerçekten Ermeni misin?”

“Elbette,” diye cevap verdim gülerek.

“Bin yaşayasın,” dedi, iki koluyla kucakladı, alnımdan öptü.

BÖLÜM X

GARABED AĞA

Pire'ye vardığımda sadece iki yüz frankım vardı. Hiç zaman kaybetmeden Nancy'deki Gürcü dostum Agniev'e mektup yazdım ve babama hitaben onun adresine biraz para göndermesini istediğim bir mektubu da içine koydum. Ayrıca Agniev'ten, evden para gelene kadar benim için Romanyalı yoldaşımdan birkaç yüz frank borç istemesini rica ettim.

Bu borcu istememin nedeni, Mısır ve Kıbrıs'ta hiçbir şey yapmadan kaldığımız beş ay boyunca Parti fonundan 3.800 frank harcamış olmamızdı. Yine de belirtmeliyim ki, yedi veya sekiz kişi hiçbir lükse kaçmamıştık; aksine son derece mütevazı şartlarda yaşamış ve yolculuk etmiştik.

Böylece, Nancy'den kısa zamanda para geleceği umuduyla Pire'de Mısır ve Kıbrıs'ta olduğundan biraz daha özgürce yaşamaya başladım. Param Haziran'ın sonuna doğru tükendi. Agniev'ten, Romanyalı yoldaşımızın bana borç vermeyi reddettiğini söyleyen bir mektup aldım; zavallı Agniev'inse gönderecek hiç parası yoktu.

Pire'ye vardığımda, özellikle İstanbul'a gideceğimden dolayı ve aralarında casus olabileceğini düşünerek hiçbir Ermeni'yle temas geçmemeyi planlamıştım. İsviçreli bir saatçiyle ve İzmirli Rum bir avukatla tanıştım. Akşamlarımı onlarla bahçelerde geçirirken, gündüzlerimi daha çok Atina'daki eski harabeleri gezerek geçiriyordum.

Param bitmeye yüz tuttuğunda otelden ayrıldım ve bir ayını peşin ödeyerek yedi drahmi gibi ucuz bir bedelle oda kiraladım. Bir iş yapmanın zamanı gelmişti. Ne Rum avukat ne de İsviçreli saatçi

bana borç verirlerdi. Bir müstahdemlik işi bulmak için bütün yerel otelleri dolaşmaya başladım. Fakat bulamadım. Pire bölgesindeki fabrikaları sordum ev sahibime. Sadece bir bira ve bir de mum imalathanesi vardı. Her ikisine de başvurdum. Bir Fransız olan biracı, sıcak hava nedeniyle imalathanenin o hafta kapatıldığı için üzünü ifade etti.

İş bulma umudum kalmadığı için günde bir kez yemek yiyerek son birkaç sentimi harcıyordum. Birer birer kişisel eşyalarımı satmaya başladım. Ancak kimse böyle uzun boylu yaşayamazdı. İnsanlar onlarca frank değerindeki giysiler için birkaç santim teklif ediyorlardı. Ayrılmayı hiç arzulamadığım iki değerli şeyim kalmıştı: Tabancam ve Nancy'den seksen beş franka satın almış olduğum, içinde bir silah bulunan bastonum. Çok geçmeden, bastonumu otuz beş franka satmak zorunda kaldım.

Yunanistan bir aç kurtlar ülkesiydi. Özellikle, halkı kısa süreli konukların eskileriyle geçiniyor görünen Pire'de herkes birbirini dolandırarak yaşıyor gibiydi. Ne fabrika, ne atölye vardı; ancak kahvehaneler ve eğlence mekânları hep doluydu.

Kıbrıs'tayken parafinden küçük kaz ve ördekler yapıp Yunan çocuklara satan iki Suriyeli Arap'ı izlemiştim. İyi para kazanıyorlardı. Komşuyduk. Boş saatlerimi onları izleyerek, bir gün böylesi bir zanaatın devrimci yaşamımızda işimize yarayabileceğini düşünerek geçirmiştim. Kıbrıs mermerinden üç çift kalıp yapmıştım. Adam işin eğlenceli kısmını öğretmişti, fakat benim heykelciliğim pek başarılı değildi.

Bastonumu satar satmaz biraz parafin, boya, alkol ve parafin kuşları yapmak için gerekli kaplarla tabakları satın aldım. Böylece, Nancy'den param gelene kadar yaşamımı bir biçimde sürdürmeyi düşünüyordum. Hemen işe koyuldum. Birkaç gün içinde, beş yüze yakın kuş yapıp küçüklerin her birine on lepta fiyat koydum.

İsteğim üzerine ev sahibim yaratıcı çalışmamın satışını yapabilecek Yunan bir çocuk buldu. Çocuk iki drahmilik satış için günde bir drahmi alacaktı. Kuşları bir sepete dizdim ve birazını da

yüzmeleri için bir su kasesine yerleştirdim. İki veya üç drahmi getireceği umuduyla oğlanı pazara yolladım.

Oğlan o akşam ancak bir drahmi getirdiğinde nasıl hayal kırıklığına uğradığımı anlatamam. Yarın, yani Cuma günü daha iyi olacağını umarak sakladım o parayı. Sadece bir drahmim kalmıştı. Çocuk akşam sadece altmış leptayla döndü ve bir daha gitmeyeceğini söyledi. Ona yanımdaki drahmiyi verdim, otuz leptayı bütün için harcadım ve kalan otuz leptayı da akşam yemeği için sakladım.

Ev sahibime başka bir çocuk bulup bulamayacağını sordum. "Tamam, tamam," dedi ve akşam geç saatte dönmek üzere Cumar-tesi sabahı erkenden çıktı. Döndüğünde kimseyi bulamadığını söyledi. Açlığını bastırarak bir parça ekmek alabilmek için kuşlarını satacak birinin bulunacağını umarak bütün günümü odamda aç biilaç geçirmiştım. Karanlık çöktü. Tüm komşularım yemek yiyorlardı. Hepsi de, yiyecek pek fazla şeyleri olmayan -biraz zeytin, küçük bir kızarmış balık ve karpuz- yoksul ailelerdi. Bende bunlar bile yoktu; keşke bir parçacık ekmeğim olsaydı. Külüstür yatağıma uzanarak bütün gece insanların komşularına karşı nasıl bu denli kayıtsız olabildiklerini düşünerek geçirdim. Fakat düşünmek karın doyurmuyordu. Aklıma kuşlarımı bizzat satmak için sabah erkenden sokaklara düşmek geldi. Altmış lepta bile kazansaydım iyi bir yemek yiyebilirdim.

Pazar sabahı Pire ve Atina'nın zevk sahibi sosyetesı zaman geçirmek için Phalero plajına giderdi. İnsanların eğlenmek için iyi para harcayacaklarını düşünerek ben de gitmeye karar verdim.

Temmuz ayındaydık. Kavurucu sıcaklar hâkimdi ve benim tramvaya binmek için yirmi leptam yoktu.

Şafakla birlikte kalktım, bir İtalyan'a benzemek için en eski elbisemi giydim, gömlek giymedim ve kuşlarla dolu sepetimi alarak Phalero'ya yola koyuldum.

Güneş yükseldiğinde oraya vardım, fakat plajda henüz kimse yoktu. Saat dokuz ya da on gibi kalabalık olacağını bekliyordum. Yüzümü denize dönerek bir ağacın gölgesine oturdum ve egemen

sosyal düzenin adaletsizliğı üzerinde kafa yormaya başladım. Hayatımda ilk kez olarak mevcut sistemin yoksunluklarını hissediyordum. Kendi kendime konuşmaya başladım: “Daha yirmi üç yaşındayım, iyi eğitilmişim, her türlü işi yapmaya hazırım, fakat bir parça ekmek alma şansım yok. Ve kim bilir bu dünyada benim gibi kaç milyon insan vardır? Dünya niye bu kadar adaletsiz?”

Kafamın içinde buna benzer düşünceler dolaşıp duruyordu. Fakat o kadar açtım ki, hemen kurtuldum onlardan ve şen şakrak kalabalığın ne zaman sökün edeceği merakıyla istasyona gözümü diktim.

Saat dokuz olduğunda bir uçtan bir uca Phalero’yu turlamaya başladım. Kalabalık olan her yere girdim çıktım. Fakat, şansına kuşarımla kimse ilgilenmiyordu. Birkaç kez liman civarındaki büyük otellerin etrafında dolaştım. Ağaçların altında toplanmış büyük bir kalabalık gayet neşeli bir havada, nefis kokulu yemekler yiyorlardı, ancak iki gündür ağzıma lokma koymamış olduğumu kimse anlamıyordu.

Bu pisboğaz kalabalığa karşı nefretle dolmuştu içim. Sonra kendimden utanmaya başladım. “Aç kalmam onların suçu mu ki?” Kendi kendime düşündüm; yoksulların çok daha hayırsever ve cana yakın olduklarını ve aç olduğumu gözlerimden anlayıp birkaç leptaya kuşarımdan alacaklarını düşünerek uzaktaki tepelerin altındaki yoksul semtlere yöneldim tekrar. Yoksul ahali de bahçelerinde mütevazı yemeklerini yemekteydi. Kimse bir parça kuru ekmek bile teklif etmedi bana. Sadece su konusunda cömerttiler. Susuzluğumu söndürmek istediğim her seferinde herhangi bir çeşmeye ağzımı dayıyor ve o lanet suyu kana kana içiyordum, kimse itiraz etmiyordu.

Ayaklarımın ağrısı giderek dayanılmaz olmuştu. Bazen yürürken kendimden geçiyor ve gücümü kazanmak için birkaç dakika oturuyordum. Neredeyse beş olmuştu saat ve on binlerce insan arasından tek bir kuş alan çıkmamıştı. Bazen çocuklar anne babalarına kuş alsınlar diye yalvarıyorlardı, fakat bu merhametsiz büyükler çocukları reddediyor ve arkalarından gittiğim için söyleniyorlardı.

Artık hiç takatim kalmamıştı. Bir kez daha zengin mahallelere gitmeye, ardından hâlâ gün ışığı varken kente dönmeye karar verdim.

Zenginlerin bulunduğu kesim Pire yolu üzerindeydi. Her vilanın önünden geçtim, yaşlı mürebbiyesiyle gezinen küçük bir kız gördüm. Çitin üzerinden kuşlarımı gösterdim. Kız koşarak yanıma geldi ve birini alması için mürebbiyesine yalvardı. Yaşlı kadın yüzüme doğru sövüp saydı ve kapıdan uzaklaşmamı haykırdı.

“Aman Tanrı’m bu yaşlı kadın ne kadar kötü biriymiş?” diye geçirdim içimden ve uzaklaşmaya başladım; o sırada küçük kız bağıarak ağlamaya başlamıştı. Ona o kadar acıdım ki dönüp birkaç kuşu hediye olarak vermeyi, sonra da kocakarının yüzüne tükürmeyi düşündüm bir an. Tam o sırada, gayet güzel giyinmiş çok güzel bir kadın göründü eşikte ve küçük kıza neden ağladığını sordu. Kız hemen kız kardeşine doğru koştu ve ona derdini anlattı. Genç kız bana seslenince ben de bahçeye girdim. Bana kuşların fiyatını sordu; küçük olanların on, büyüklerinse yirmi lepta olduğunu söyledim. Kız bana yirmi lepta verip iki küçük kuş satın aldı.

Bütün gün çektiğim ıstırabın karşılığı yirmi lepta olmuştu. Bahçe kapısından sokağa çıkarken o sevimli genç kıza büyük minnettarlık, yaşlı kadına da nefret doluydu içim.

Akşam altıya gelmişti saat. Kente doğru yürümem iki saatten fazla sürerdi; bense yorgunluktan bitmişim artık. Bu yüzden yiyecek bir şeyler bulmak için yoksul semtlere dönmeye ve sonra da serin gece boyunca kente dönmek için biraz dinlenmeye karar verdim.

Bu düşünceyle yoksul mahalleye doğru adımları hızlandırdım. Askerî müzik çalınan büyük otele vardığımda, açlıktan çok susuzluk çektiğimi hissettim. Bütün gün boyunca tuzlu su içmekten canım çıkmıştı. Kahvenin yanında koca bir bardak soğuk su sunulmasının âdetten olduğunu bildiğim için bu fırsattan yararlanmak istedim. Bahçe masalarından birine oturarak bir garson gelmesini bekledim. Sepetimi güçbela masanın altına soktum; çevreye bakınırken birden birinin elini omzuma koyduğunu hissettim. Elin

sahibi satıcıların orada oturmasına izin verilmediği söylüyordu. Kan beynime üşüştü. Beni kovmaya çalışan rezil adamın yüzüne tükürmek istedim, fakat suç onun muydu? Bir fincan kahve içmek için nereye oturmam gerektiğini sordum; ücra bir köşedeki masayı işaret etti. Pılımı pırtımı toplayıp oraya gittim ve bir fincan kahveye le bir bardak soğuk su sipariş ettim.

Yorgunluktan bitmişim, fakat açlık hissetmiyordum artık; ağlamaklıyım. Garson kahveyi getirdiğinde merakını gidermek için 20 lepta ödedim, kahvemi yudum yudum içmeye başladım ve sigaradan derin bir nefes çektim. Birkaç bardak soğuk su gücümü yerine getirmiş ve beynim şaşırtıcı bir berraklıkla çalışmaya başlamıştı; bu arada hayal gücümü harekete geçiren bir müzik sesi geliyordu uzaklardan. Bu gizemli gecede kafamın içinde dönüp duran düşüncelerle Phalero ağaçlarının altında otururken, bencil ve kayıtsız insanların bana yönelik küçümseyici bakışlarını görmemek için denize bakıyordum. O anda boş mideye içildiğinde kahvenin sarhoş edici bir etkisinin olduğunu fark ettim. Her müzik notası dünyalara bedeldi benim için. Bin bir düşünce ve duygu konuşmaya başlamıştı benimle ve gözlerimden yaşlar boşaldı. Masaya düşen her damla beni biraz daha canlandırıyor.

O gece bir sürü şeyi yâd ettim. Çocukluğumdan başlayarak o güne kadar yaşamım boyunca geçirdiğim her olay film şeridi gibi aktı gözlerimin önünden. Evimizin mutfak, yemek odasının bütün ayrıntıları, masa düzenlemesi; annemin eskiden pişirdiği leziz yemeklerin kokusunu bile duyuyordum; hatta beni tekrar acıttırdı bu koku. Hizmetkârlarımız, evdeki ahali, durumumu görselerdi acaba ne yaparlardı diye merak ettim. Annemle kız kardeşimin görüntülerini kafamdan atmaya çalışıyordum, çünkü kederli halleri bana açlıktan daha fazla acı veriyordu. Bu denli uzakta olmam ve benden hiçbir haber almamış olmaları ne talihsizlikti.

Böylece düşünceler, sonsuz düşünceler, ipe sapa gelmez ve karışık düşünceler saatlerce aktı beynimde. Aniden müziğin bitmiş olduğunu fark ettim. Çevreme bakındım, bahçede kimse kalmamıştı. Gece yarısı olmuş, insanlar Pire'ye ve Atina'ya dönmüşlerdi.

Ağacın altında bir başıma oturuyordum. Garsonlar masaları toplamışlardı ve lambalar teker teker sönüyordu.

Uykuyu düşünme zamanı gelmişti. İki saat yürüyecek ne gücüm vardı ne de isteğim. Her şeyimi topladım ve limandaki uzun bir banka uzanmak üzere kalktım. Düşündüm ki kente sabah serinliğinde yürümek daha kolay olacaktı. Fakat sert bankta yatmak zordu, hele de midemde sanki bir kedi tırmalıyormuş gibi sancı duyarken. Elli beş saattir mideme sudan başka bir şey girmemişti.

Mideme elimi bastırıp banka yüzükoyun yattığımda sancının azaldığını tecrübeyle öğrenmiş oldum. Saatlerce süren işkence sonrasında dalmışım. Şafakla birlikte uyandım. Fırladım, sepetimi kaptığım gibi Pire'ye yola çıktım. Ayaklarımın durumu fena değildi ve denizden gelen sabah esintisini hissediyordum.

Günün ilk ışıklarıyla birlikte Pire'ye vardım. İlk sokakta yirmi leptaya iki küçük kuş sattım. Bir adım ileride büyük bir tane sattım, derken iki küçük daha ve altmış leptam oluvermişti. Ucuz bir lokantaya yöneldim ve kırk leptaya iki tabak *khaş* (paça) ısmarladım. Kahvaltımı bitirir bitirmez uyku bastırdı; hemen odama attım kendimi ve gece geç saatlere kadar uyudum.

Ertesi sabah kahvaltı için yirmi lepta harcadıktan sonra sepeti alıp kenar mahallelere gittim. Öğlene doğru iki drahmim oldu. Sonunda müşterilerimi bulmuştum; önümüzdeki iki hafta boyunca her gün bir ya da iki drahmi kazandım. Dolayısıyla Nancy'den gelecek parayı beklerken yemek ve tütün için yeterli parayı kazanıyordum.

Üçüncü Pazar cebimde iki drahmiyle dışarı çıktım. Temiz giysilerimle bahçede biraz gezindim. Orada, borç vermeyi reddettiği günden beri üç haftadır görmediğim Rum avukatla karşılaştım. Burun buruna geldik. Görmezlikten gelmek mümkün değildi, mecburen deniz kıyısında birlikte yürümeye başladık. Kahvehaneye yaklaştığımızda, birkaç Ermeni'nin orada oturduğunu fark ettim. O grupla sık sık karşılaştırdım; hep birlikte oturur ve yüksek sesle konuşurlardı, fakat beni tanımasınlar diye uzak dururdum onlardan. O gün gruba biraz yaklaşmış olduk istemedim; aralarından

biri, benim tanıdığım bir Rum'un arkadaşı, İzmirli Ermeni bir avukattı. Bizi görünce Rum'u selamladı ve yanına çağırdı. O da, beni yalnız bırakarak gitti; bense denizi seyretmeye başladım.

Bizim Ermeni biraderler, âdet olduğu üzere, Rum'a yanındaki delikanlının kim olduğunu sormuşlar; o da benim Ermeni bir öğrenci olduğumu söylemiş. Bunun üzerine bütün Ermeniler ayağa kalkıp beni yanlarına çağırdılar.

Kaçmak pek uygun düşmezdi; yavaş yavaş gruba doğru yürüdüm ve yirmi adım atmıştım ki gruptan ayrılıp bana doğru gelen birini gördüm.

"Vay, Karekin, sen misin?" dedi ve kollarını boynuma doladı.

Önce tanımadım kendisini, bayağı şaşırdım. Öpüşme faslından sonra, Trabzon'daki yakın arkadaşlarımdan Mıgırdiç Der Ohanyan olduğunu hatırladım. Hemen, "Adım Aris Arzumanov, İranlıyım, anlıyor musun?" diye fısıldadım kulağına.

Ayakta bekleyen diğer Ermeniler büyük bir merakla bana bakıyor, Mıgırdiç'e kim olduğumu soruyorlardı. Mıgırdiç uyanık bir oğlandı; adımın Arzumanov olduğunu, İranlı bir tacirin oğlu olduğumu söyleyerek ayaküstü rolünü oynadı.

Grupta dokuz ya da on Ermeni vardı, fakat aralarından özellikle biri herkesin saygısını kazanmıştı. Adı Garabed Ağa'ydı; bir ağa gibi giyinmiş, uzun boylu, babacan bir tipti. Herkesin kahvesini Garabed Ağa'nın ısmarlamış olduğu hemen belli oluyordu. Herkesle samimi olmaya başlamıştım ve Garabed Ağa'yla Mıgırdiç'in arasında oturuyordum.

Garabed Ağa gözlerini üstümden hiç ayırmıyor, arada soru bombardımanına tutuyordu beni: Pire'den ne zaman gelmiştim, niye gelmiştim, ne zaman ayrılacakmışım ve nereye gidecekmişim. Sorularına uygun cevaplar veriyor, konuyu değiştirmeye çalışıyordum, fakat Garabed Ağa'nın sorgusundan kurtulmak öyle kolay iş değildi.

Uzun uzadıya sorulardan sonra Mıgırdiç'le bana döndü ve "Yahu Mıgırdiç, beni aptal yerine koyuyorsun; bu bey İranlı değil," dedi.

Mıgırđıç daha sonra kim olduğumu söyleyeceğini fısıldadı kulağına. Garabed Ağa son derece sabırsızdı. Burada benim hakkımda bir Şey öğrenemeyeceğini anladığından, herkesin kahve parasını ödedi ve Mıgırđıç'e, "Hadi gidip yemek alalım," dedi.

Kendimi bayağı müşkül durumda hissediyor ve beni bu ikileme sokan Rum avukata küfredip duruyordum. Daha yeni ayrılmıştık ki Mıgırđıç kolumdan çekerek Garabed Ağa'dan biraz uzaklaştırarak, onun babamın yakın bir arkadaşı olduğunu, aslen *Erzinkalı* (Erzincanlı) Sargis Der Stepanyan Efendi olmasına rağmen burada kaçak olarak bulunduğu için Garabed Ağa adını kullandığını anlatıverdi.

"Kim olduğunu söylemezsek çok kızar. Söyleyelim, ama başkalarına söylememesini tembihleyelim."

Başka seçeneğim yoktu. Rıza gösterdim ve tekrar Garabed Ağa'nın yanına gittiğimizde, Mıgırđıç gerçekte kim olduğumu söyledi.

"Zo, ağpar, kim bilir ne yaptın bunca zaman? Bir buçuk aydır buradasın ve ben daha yeni öğreniyorum. İranlı olmadığını anlamıştım; ilk andan beri yüzün bana tanıdık gelmişti."

Sevgiyle kolumu sıktı ve temiz bir lokantaya gittik. Masada yeniden sorgulandım: Eğitimime neden ara vermişim, planlarım neymiş, evden hiç haber almış mıyım, falan filan. Tek kelimeyle söyleyecek olursam, Garabed Ağa babam yerine koymıştu kendisini. Yemekten sonra nerede kaldığımı öğrenmek istedi ve eşyalarımı almaya gitmek, oradan da yanındaki odayı tutmaya otele dönmek için bir fayton çevirdi.

Fakat bu durum canımı biraz sıkımiştı. Babamın bir arkadaşının odamı, özellikle küçük kuş atölyemi görmesini istemezdim. Nasıl geçindiğimi öğrenmesindense yerin dibine girmeyi tercih ederdim. Mıgırđıç'le ben eşyalarımı almaya giderken onun otele dönmesini önerdim. Uzun uzadıya tartıştıktan sonra nihayet Garabed Ağa'yı bizi yalnız bırakmaya ikna ettik.

"Mıgırđıç, eğer Karekin kaçarsa, senin derini yüzerim," dedi ve otele gitmek üzere faytona bindi.

Yalnız kaldığımızda durumumu Mıgırdiç'e anlattım. Hemen bana beş Fransız altını verdi. Ardından odama gittik ve durumu kendi gözleriyle gördü. Pencereerde dizili parafın kuşları, masanın üstündeki çeşitli boyaları görünce başını sallamaya başladı: "Vah, Garo, vah, sen bu duruma düşecek insan mıydın? Setrak Amcan seni böyle görmeliydi."

Bunları hiç kimseye, özellikle de Garabed Ağa'ya anlatmamasını rica ettim. Sonra ev sahibimi çağırıp bütün kuşlarımı, kapları ve malzemeleri kendisine teslim ettim; bu aç Yunan'ı çok mutlu etti. Bütün giysilerimi bavulumla yerleştirdim; bir atlı araba kiralayarak Garabed Ağa'nın gösterişli oteline ulaştık.

Bitişik odayı hazırlattırması, kapıda bekliyordu bizi. Görür görmez, "Aferin Mıgırdiç; gitmenize izin verdim ama sonradan bu oğlanı dönmeye ikna edemeyeceksin diye korktum," dedi.

Beni odama götürdü ve müdürle komilere bana iyi bakmalarını tembihledi. Tavrı otelin onur konuğu olduğunu gösteriyordu.

Birkaç gün sonra Mıgırdiç Mısır'a gitmek üzere ayrıldı. Ben üç hafta Garabed Ağa'nın konuğu oldum. Ağa bana hiç para harcatmadığı için beş altın cebimde kaldı. Her akşam beni alıyor, açık hava tiyatrolarına ya da eğlence yerlerine götürüyordu. Bir Pazar günü, birkaç hafta önce açlıktan mide ağrıları çektiğim büyük otelde yemek yemeye Phalero'ya gittik.

Yalnız olduğumuz her seferinde Garabed Ağa Nancy'ye dönüşümle ilgili sıkıştırırdı beni. Çoğu zaman, "Ağpar, eğer babanla münakaşa ettiysen veya başka bir sıkıntın varsa, istediğin sürece masraflarını karşılarım. Şu devrim işine bulaşma sakın. Ne olduysa oldu, bitti. Eğer yaşamını boş yere feda edersen çok yazık olur," diye konuşurdu.

Babamla kavga etmediğime ve derslerime bıraktığım yerden başlamak üzere Eylül ayında Nancy'ye dönmeyi planladığıma temin ederdim onu.

"Niye Eylül? Niye şimdi değil?" diye sıkıştırıyordu.

"Çünkü şimdi tatildeyim Garabed Ağa, orada ne yaparım ben?"

“Kardeş, burada boş boş geçireceğine oraya git, orası güzel ülkedir. Masraflarını ben öderim. Git, tatilin boyunca iyice dinlen ve Eylül’de de derslerine başla.”

Her defasında, birkaç gün içinde bir karar vereceğime dair garanti verirdim kendisine.

Ve sonunda bir gün İstanbul’dan bir mektup geldi; beni istiyorlardı. Mektubu aldıktan sonra Garabed Ağa’dan nasıl kurtulacağımı düşünmeye başladım.

İlk olarak, İstanbul’a gidecek bir gemi olup olmadığını öğrenmek için bütün denizcilik işletmelerine gittim. Orada beni karşılayacak yoldaşlarımdan talimat almak için İzmir’e uğrayacak bir gemi arandım. İtalyan acentesinde, üç gün içinde İstanbul’dan gelecek iki gemileri olduğunu, birinin İzmir üzerinden İstanbul’a, ardından Anadolu kıyısına gideceğini, öbürününse Selanik’e, sonra da İstanbul’a uğrayıp Romanya’daki Galatz’a devam edeceğini söylediler. Bu bilgileri alınca İzmir üzerinden gitmeye karar verdim.

Otele döndüm; Garabed Ağa’ya bir an önce Nancy’ye gitmeye karar verdiğimi, fakat önce Galatz yakınlarındaki tarlalarında çalışmak üzere Romanyalı arkadaşımın evinde bir ay geçirmeyi planladığımı anlattım. Kararıma çok sevindi. Bana para bile teklif etti, fakat ihtiyacım olmadığını söyledim. Para kabul etmeyecek kadar kibirli olduğumu söyleyerek çok kızdı; en azından bin frank vermek istedi. Bu kadar ısrar etmeyi sürdürürse fikrimi değiştirip Nancy’ye hiç gitmemekle tehdit ettim. Hemen para teklifini geri aldı ve bunun yerine gemi biletini almasına izin vermemi istedi; ben de rıza gösterdim.

“Gidip fikrini değiştirmeden bileti alalım,” dedi ve İtalyan şirketinin acentesine gittik.

İkinci sınıf bir bilet almasını söyledimse de Garabed Ağa sinirlenip birinci sınıf bir bilet aldı. Sonra Romanya konsolosluğuna gittik ve pasaportumdaki vizeyi uzattırdık; bedelini yine o ödedi. Rahatlamış olarak eve döndük.

Önümüzdeki günlerde bir sürü babaca nasihatlerde bulundu.

Ara sıra kendisine sık sık yazmamı ve paraya ihtiyacım olursa gecikmeden haber vermemi hatırlatıyordu. Nihayet kalkış günü geldi. Kalbim sıkışıyordu; Galatz'a giden yerine İzmir üzerinden giden gemiye binmeyi nasıl becereceğim diye.

Limana gittim ve her iki geminin de yan yana bağlandığını gördüm. Bineceğim gemiyi bulmak kolaydı da, sorun, benim geminin Galatz'a gitmediğini Garabed Ağa öğrenmeden işi halletmekteydi.

Otelde Sarkis adında genç bir devrimci vardı. Geçen üç hafta boyunca bayağı dost olmuştuk. Limanda Galatz'a giden gemi yerine benim bineceğim gemiyi göstererek bana yardımcı olmasını istedim ondan.

Kritik an gelmişti. Garabed Ağa meyve ve likör dolu büyük bir sepet hazırlamıştı. Üçümüz bir faytona atlayıp limana gittik. Sarkis, güya Galatz'a hangi geminin gittiğini öğrenmek için önden gitti; geri döndü ve önce İzmir'e, oradan İstanbul'a, son olarak da Anadolu kıyılarına gidecek olan öbür gemiyi işaret etti. Geminin merdivenlerini tırmanmaya başladık. Ancak, Sarkis'in verdiği bilgiden emin olamayan Garabed Ağa merdivenlerin tepesinde duran bir denizciye hangi geminin Galatz'a gittiğini sordu. Denizci diğer gemiyi gösterdi. Garabed Ağa olduğu yerde çakıldı, "Çocuklar, yanlış gemideymişiz."

"Hemen öğrenirim," dedim ve ileri doğru yürüdüm.

Birkaç adım ilerideki memura çok alçak bir sesle bu geminin İzmir-İstanbul gemisi olup olmadığını sordum, o da yüksek sesle "Evet," diye yanıtladı ve başını salladı.

Garabed Ağa, Galatz'a giden gemide olduğumuza inanarak sakinleşti.

Kuşetimi bulduk ve yerleştik. Garabed Ağa'yı alıp götürmesi için Sarkis'e göz kırptım. Biraz daha kalırlarsa dostumun benim Galatz'a gitmediğimi öğreneceğinden korkuyordum.

Garabed Ağa'yla kucaklaştım ve ayrıldık. Limandan tam ayrılırken son sözcükleri şu olmuştu: "Bak, aptallık yapıp da İstanbul'da inme. Elimden kurtulamazsın."

“Tamam, Garabed Ağa,” diye seslendim ve uzun bir veda için şapkamı salladım.

Osmanlı Bankası işi nedeniyle İstanbul’da sekiz gün kaldıktan sonra iki gün içinde Fransız gemisi *Le Gironde* ile Pire’ye döndüm. Bankayı işgal eden Ermeni devrimcilerinin yurtdışına çıktıklarını duyan Pire’deki Ermeni topluluğu dört-beş tekneyle bizi karşılamaya gelmiş, şarkılar söylüyor, bayrak sallıyorlardı. Hepimiz kaptan köprüsüne dizilmiş, yaklaşan tekneleri seyrediyorduk. En arkadaki teknenin kışında duran sevgili Garabed Ağa iki koluyla selamlıyordu bizi. Tekne iyice yaklaştığında şapkamı çıkarttım ve bağırmaya başladım: “Garabed Ağa, Garabed Ağa, seni görmek ne güzel.”

Sesimi duydu ve beni tanıyınca birden kollarını indirdi; dizlerinin büküldüğünü ve yanındaki adamların onun kollarına girdiklerini fark ettim. Ne olduğunu bir an önce anlayabilmek için merdivenlerden koşarak indim. Tekne yanaştığında sevgili dostumun yüzünün bembeyaz olduğunu gördüm. İki adam yürümesine yardım etti. İlk sözcükleri, “Nasıl bir dalaveredir bu bana yaptığın? Ya sana bir şey olsaydı? Babana ne derdim ben?” oldu. Ve kollarını boynuma doladı.

Koluna girerek köprüye çıkarttık onu. Biraz soğuk su içtiğinde dili çözöldü ve babayani bir tonda beni azarlamaya başladı. Heyecanı geçtikten sonra diğer yoldaşlarımı görmeye gittik. Eski püskü giysiler içinde hamallara benzediklerini görünce, Avrupa’ya gerçekten o biçimde gidip gitmediğimizi sordu.

“Nesi varmış elbiselerinin, Garabed Ağa? Sen onların yüzlerine bak; hepsi aslan gibi!”

“Hayır oğlum, anlamıyorsun. Hey, Sarkis, Hagop, çabuk kente inin ve çocuklar için yirmi, otuz güzel Avrupai takım alın,” diye emretti; birkaç adam hemen ayrıldı oradan. Yarım saat içinde bütün yoldaşlarım baştan ayağa giyinmişti.

Gemi ayrılana kadar bizimle kaldı, bize şarap ve şampanya ikram etti. O ağır kolu boynumda, hemen yanımda oturuyordu.

“Seni yaramaz, gel seni bir daha öpeyim,” deyip ha bire yanaklarımın öpüyordu.

Dostumu bir daha görmedim; İstanbul ve Garin’de kaldığım zamanlarda bile birkaç dokunaklı mektup aldım ondan; kendisini ziyarete gelmemi istiyordu.

Onun da büyük ulusal onurumuz için kendini feda eden şehitlerden biri olduğunu, 1919’da Paris’te oğlundan öğrendim.

BÖLÜM XI

OSMANLI BANKASI ARİFESİ

Ne kadar saçma sapan günlerdi!

Bu sekiz gün boyunca gizli dökümhanemizden Pera'daki atölyemiz Bayan İskuhi'nin evine neredeyse dört yüz bomba taşıdık. Bombaları oraya yerleştirdikten sonra, bu kez de, önceden planlandığı gibi, İstanbul'daki bazı mahallelere naklettik. Bütün bunları sadece on-on iki güvenilir yoldaş yapıyordu; üçü genç kız olmak üzere, hepsi yirmi ile yirmi beş yaşlarında öğrenciler ve öğretmenlerdi.

Birbirimize karşı duyduğumuz sadakat ve güvene rağmen, Hamit rejimi polisinin içimizden birine yapabileceği işkenceleri aklımızda tutarak, bir toplantımızda, herhangi birimizin üzerinde bombayla yakalanması halinde canlı ele geçmemek için kendisini öldürmek üzere bir tabanca taşımasını kararlaştırmıştık.

Hazırlıklarımızın son günü olan 13 Ağustos 1896 Salı günü, yoldaş Hraç'ın bugünlerde Osmanlı Bankası'nın civarında fazla dolaşması nedeniyle fazla dikkat çekmiş olduğu öngörüm üzerine son bomba paketlerini ertesi günü buluşma yerimiz olacak İngiliz okuluna taşırken bana nişanlısı Bayan İskuhi refakat etti.

Okul kadrosu yaz tatilindeydi. Devasa binanın tek sorumlusu olarak sadece yoldaşlarımızdan biri olan hademe Muşeg Haness kalmıştı.

Bayan İskuhi'yle ben depodan ayrıldığımızda öğlen olmuştu. Ben ağzına kadar bomba dolu bir dişçi çantası taşırken, o altı küçük bomba içeren, kırmızı kurdeleli şık bir şapka kutusu taşıyordu.

Her ikimiz de yerli halktan çok Avrupalılar gibi şık giyinmiştik.

İşe girişmeden önce İskuhi, yakalanmamız halinde önce onu sonra kendimi öldüreceğime dair Hraç'ın önünde şeref sözü aldı benden.

Galatasaray (hükümet binası) yakınlarında tramvaya bindik.

Yolda çok az konuştuk, sonra da sadece Fransızca.

Yolun Türk kabristanıyla kesildiği Tepebaşı yokuşuna geldiğimizde, indik ve Yangın Kulesi'ne giden uzun ve dar sokağa yöneldik; oradan da İngiliz okuluna giden dönemeçli yollara inecektik.

Tramvaydan iner inmez, yanında bir zaptiyeyle karakol kapısında oturmuş bir komiser dikkatimi çekmişti; birkaç adım ileride de, önceki gün benle Hraç valizlerimizle aynı sokaktan geçerken bizi okul kapısına kadar takip edip yarım saatten fazla orada bekleyen bir hafiye duruyordu.

Hafiye bizi görünce komiserin yanına gelip kulağına bir şeyler fısıldadı. Önde komiser, arkasında zaptiyeyle hafiye bize doğru yürümeye başladıklarında sokağın köşesini dönmüştük. Boş yere panik yapmasın diye İskuhi'ye bir şey söylemedim.

Yangın Kulesi civarına vardığımızda İskuhi yükünü artık aynı kolunda taşıyamayacağını söyledi; kolu yorulmuştu. Ya yükümüzü öbür kolumuza alacaktık ya da biraz dinlenmek için bir kahvehane veya bir dükkâna girecektik. Bu da mümkün değildi, çünkü polis on beş, yirmi adım arkamızdan bizi gözlüyordu. Alçak bir sesle İskuhi'ye durumumuzu açıkladım, bu arada endişeye yer olmadığını da söyledim; yapılacak tek şey İngiliz okuluna varmaktı, ondan sonra bize zarar veremezlerdi.

İskuhi arkasına bakıp takipteki polisleri gördü, kibarca koluma girdi ve gözlerime dik dik bakarak, "Garo, sana yalvarıyorum, bu köpeklerin beni canlı ele geçirmelerine izin verme sakın," dedi.

"Korkacak bir şey yok İskuhi, zamanı gelince andımızı yerine getireceğiz, fakat henüz bir tehlike yok," dedim; kolumdaki yoldaşıma tabancamı doğrultacağım anı düşündüğümde bütün vücudumu bir titreme aldı.

Her ikimiz de sessizdik ve kollarımızın ağrısını unutmaya çalışarak hızlandık. Neredeyse Yangın Kulesine varmıştık, İngiliz okuluna giden sokağa girmek için sağa dönmeliydik. Tam köşeyi dönerken başka iki hafiyeye yüz yüze geldik; birine göz aşinalığım vardı. Köşeyi döndüğümüzde, arkaya baktım ve komiserin o hafiyelere kendilerine katılmaları için işaret ettiğini gördüm; böylece bizi izleyen polislerin sayısı beşe çıktı.

Bunu İskuhi de fark etti ve kolumu biraz daha sıkarak, “Garı, sevgili arkadaşım, beni kandırmaya çalışma,” dedi.

“Yok, yok, rahat ol,” diye yanıtladım; vücudumu soğuk terler basmıştı yine.

Zaten okul kapısına gelmiştik. İskuhi’nin birkaç küçük adım daha atmasına yardım ettim ve çingirığın ipini çektim.

Bizi izleyen beş adam kapının önünde, bizden yaklaşık sekiz, on adım ileride bir at nalı biçiminde dizilmişti ve hepsi birden gözlerini bana dikmişti. İskuhi heyecan ve yorgunluktan ter içinde kalmıştı.

Kapı açılmadan önce planlarımı yapmıştım. Eğer, önceki gün olduğu gibi, Haness yoksa ve kapı ikinci zilden sonra da açılmazsa, ilk kurşunu hemen sağımda duran İskuhi’ye, ikincisini en yakındaki hafiyeye, sonrakini komiser ve tanıdığım hafiyeye, ardından beşinci hafiyeye ve sonuncusunu da ağzıma sıkacaktım. Bütün bunları planlamak kolaydı; polislerle bizim aramızdaki mesafeyi hesapladım. Onlar bizi almadan önce beş kurşunu birden ateşlemeye yetecek zamanım vardı da, eyleme nasıl başlayacaktım? Titreyen yüreğiyle benim ilk hareketimi bekleyen İskuhi’ye, bu saf ve soylu Ermeni kadına ilk kurşunu nasıl sıkardım? Bu düşüncüyü aklımda evirip çevirirken kapı açıldı ve Haness yerine yaklaşık kırk beş, elli yaşlarında, upuzun sakallı bir İngiliz misyoneriyle karşılaştık.

“*Qu’est ce que vous desirez, monsieur? Ne arzu etmiştiniz mösyö?*” diye sordu tipik bir İngiliz aksanıyla.

Bir hikâye uydurmaya zamanım yoktu ve bütün saflığımla cevapladım, “*Nous voulons voir Monsieur Haness. Mösyö Haness’i*

görmek istiyorduk.”

O anda bir hata yapmış olduğum dank etti kafama. Böylesi şık giysiler içindeki bizimle bu hademe Haness arasında nasıl bir ilişki olabilirdi? Ayrıca Haness’ten *monsieur* diye nasıl söz edebilirdim? Ve Haness’in evde olduğunu ve İngiliz tarafından çağrıldığını düşün. Efendisinin ve polisin önünde birbirimize ne söyleyecektik?

Ben bu can sıkıcı düşüncelerle cebelleşirken, misyoner, “*Monsieur Henri? Il habite la maison a cote’, plus haut.* Mösyö Henri? Yandaki evde oturuyor, yukarıda,” dedi.

“*Merci, monsieur,*” diyerek İskuhi’nin koluna girdim ve ilk kez karşılaşmaktan onur duyacağım o Mösyö Henri’ye ne söyleyeceğim kaygısıyla, gösterdiği eve yöneldik. Yine de bayağı rahatlamıştım. Böylesi bir gecikmeden mutlu olmuştum; katil olmadan, daha kötüsü, yoldaş katili olmadan önce birkaç dakika kazanmıştım.

Adeta yalvarırcasına bakan, fakat en ufacık bir korku yansıtmayan gözleriyle karşılaşmamak için İskuhi’nin yüzüne bakmamaya çalışıyordum.

Mösyö Henri’nin kapısına geldiğimizde, polisler at nalı dizilişlerini oraya taşırlarken, bize biraz daha yaklaştılar.

Arkama baktığımda İngiliz misyonerinin başını kapıdan uzattığını fark ettim; bizi ve etrafımızdaki adamları şaşkınlıkla izliyordu.

Kapıyı çaldım.

Gözlerim son defa İskuhi’ninkilerle buluştu.

Artık kontrolümü kaybediyorum dercesine, “Bak sevgili Garo,” diye fısıldadı; eğer bütün gücümle altdudağımı ısırmasaydım göz yaşlarım boşalacaktı. O acı beni kendime getirdi.

O sırada kapı açıldı ve genç bir Avrupalı göründü.

“*C’est ici qu’habite Monsieur Henri?*” diyerek Mösyö Henri olup olmadığını sordum kendisine.

“*Qui, monsieur,*” diye cevapladı yabancı beyefendi, “*mais il vient de sortir.*” Fakat kendisi dışarıda.”

Yarı açık kapıdan gördüğüm kadarıyla bahçede Avusturya hastanesine giden sokağa açılan bir başka kapı vardı.

“Est-ce-que vous nous permettez, monsieur, de traverser votre jardin pour sortir dans l'autre rue? Bahçenizden öbür sokağa geçmemize izin verir misiniz, efendim?” Bunu alçak bir sesle söylemiş ve cevabını beklemeden İskuhi'nin koluna girerek içeri girdim, kapıyı da arkamızdan kapattım.

“Mais, je vous en prie! Lütfen,” diyerek geçmemize izin verdi beyefendi şaşkınlıkla.

Hızla yürüyerek, bahçeyi geçtik ve kapıyı kapatmadan önce yabancı beyefendiye döndüm, şapkamla selam verdim, *“Merci, monsieur!”*

Avusturya hastanesinin kapısını birkaç adım geçtik ki beklemekte olan bir fayton gördüm.

“Arabacı boş musun?”

“Buyurun efendim,” diye cevap verdi.

İskuhi'nin kolundan paketi aldım ve ağırlığından kolumu neredeyse hissizleştiren benimkinin yanına, ayağımın altına koydum.

İskuhi'ye döndüm, “Kurtulduk galiba, değil mi?” fakat cevap vermeye bile takati kalmamıştı. Başını faytonun arkasına yasladı, gözlerini kapadı, terden sıırılsıklam olmuştu. Beni de bir titreme almıştı.

Gayet sessiz bir biçimde, Britanya büyükelçiliğinin önüne gelmiştik. Pencereyi tıkırdattım ve arabacıya Tarlabası'na sürmesini söyledim. Sesimden irkilen İskuhi derin bir nefes aldı ve gözlerini açtı.

Birbirimize hüznle gülümseyerek baktık ve ellerimizi birleştirdik.

BÖLÜM XII

OSMANLI BANKASI

İlk Sason isyanı 1894'de gerçekleşmiştir. O yılın Eylül ayında, Nancy Ziraat Okulu'nda eğitim görmek üzere Fransa'ya gitmiştim. Sanasaryan Okulu'ndan 1891'de, 18 yaşımıdayken mezun olduğumu, 1894'e kadar yıllarımı yolculuklarla ve okuyarak geçirdiğimi ve de spordan, ata binmekten, avlanmaktan, balık tutmaktan, kır yürüyüşlerimden falan hoşlandığımı söylemeyi unuttum.

Bu süre boyunca İstanbul'a iki kez gittim, Samsun ve Trabzon'da bulundum ve bir buçuk yılımı Garin'deki rençperlerimizin yaşam şartlarını ve geçim araçlarını inceleyerek geçirdim. Bu yıllarda gördüğüm ve duyduğum şeyler beni, tarımın ülkemiz için esas olduğu sonucuna götürdü ve bu nedenle o mesleği seçmeye karar verdim.

Nancy'ye gitmeden önce, babamla bu konuda uzun konuşmalar yapmıştım. Plur köyündeki arazilerimizi bana bırakacağına ve de Garin ovasında Avrupai tarzda bir çiftlik kurmam için gerekli sermayeyi sağlayacağına söz vermişti. Aklımda çok büyük planlar vardı; köylülerimize örnek oluşturmak gibi hayırlı bir iş yapma düşleri görüyordum. Onlarla çocukluğumdan beri o kadar içli dışlıydım ki özlerini çok yakından tanıyor ve onları içtenlikle seviyordum.

Bundan ötürü bir doktor veya bir avukat olmak yerine bir bilimsel tarımcı olmaya karar vermiştim.

Nancy'ye varınca yakından tanıdığım Trabzonlu Hayk Tiryakıyan'la buluştum. Kendisi son derece idealist ve yaşına göre fazlasıyla ciddi bir gençti. Hem Trabzon'da hem de Nancy'de bana defalarca Ermeni Devrimci Federasyonu'na katılmam için ısrar etmişti,

fakat ben her defasında reddetmiş, oraya eğitim görmeye geldiğimi ve özellikle böyle bir dönemde program farklılıklarını vurgulayan parti organları *Hınçak* ve *Droşak* arasında anlamsız bir tartışma yürüdüğünden dolayı şu veya bu partiye katılmayı düşünmediğimi söylemiştim.

Hayk'ın kendisi aşırı bir Taşnak'tı. Hınçak olan başka öğrenciler vardı ve boş saatlerimizde tartışmaya başladıkları her defasında yanlarından uzaklaşır ve Fransız sınıf arkadaşlarımla eğlenmeye giderdim. Kolejdeki ilk yılım böyle geçti. Seçtiğim uzmanlık dalına büyük bir hevesle yoğunlaştım ve bitirme sınavlarımda otuz altı öğrenci arasında üçüncü oldum.

Sonra, Ermenistan'daki her kentin ve köyün masum Ermenilerin kanıyla sulandığı 1895 Ekim ve Kasım aylarının kapkaranlık günleri geldi. Gazete haberlerine göre bu iki ayda 300.000 Ermeni katledilmiş, Ermeni halkının Türk kuvvetlerine silahlı direniş gösterdikleri Zeytun dışında tek bir Türk ya da Kürt'ün burnu bile kanamamıştı. Fransız arkadaşlarımla önünde son derece utanç duyarken, işlenen suç karşısında tüm benliğimle sarsılmıştım.

Üç ay boyunca evden haber alamadım. Türklerin aileme karşı beslediği nefretin derecesini gayet iyi biliyordum ve kendimi korkunç haberler alma ihtimaline karşı hazırlıklıydım.

Sonunda Aralık ayının başlarında Garin'deki Fransız konsolosluğu eliyle bir mektup aldım; ailem zarar görmemişti.

Bu arada biz, Nancy'deki altmış altı Ermeni öğrenci, bu korkunç mezalim karşısında ne yapacağımıza karar vermek üzere toplantı üstüne toplantı yapıyorduk. Bu toplantılardan birinde, bira bardakları dizili masamızda, kendini Hınçak olarak niteleyen, doğma büyüme Trabzonlu Yervant Minasyan'ın, endişeli bir konuşma yaparak, hep birlikte okulu bırakmamızı ve halkımızın öcünü almamızı önerdiğini hatırlıyorum; hepimiz kabul etmiştik.

Kararımıza daha nesnel bir anlam kazandırmayı düşündüğümüz bir sonraki toplantıya sadece on dördümüz katıldı. Minasyan gelmeyenler arasındaydı. Gelecek toplantıda kararımıza sadık gibi

gözüken sadece altı kişi vardı ve bunlardan sadece dördü hayata geçirdi: Hayk Tiryakiyan, (her ikisi de Rodoslu olan) Sarkis Srentzs ve Levon Nevroz ve ben.

Hayatımın ilk gerçek dersini almıştım. İki ay boyunca birbiri ardına gelen toplantılar, o Minasyan'ın düzmece duygusallıkları başta olmak üzere yüksek perdeden konuşmalar... Ancak eylem zamanı gelince çoğu, katledilen halkımıza yardıma gitmek için neden öğrenimlerini bırakamayacaklarına dair bahaneler uydurmuştu.

Yaşam böyledir işte. İnsanlar güzel nutuklar atarlar, iyi şeyler söylerler ve iyi bir izlenim bırakırlar, fakat ne yazık ki gerçek değerleri göründüklerinden çok daha düşüktür. Çok azı gerçek değerlerini sergileyecek cesaret ve alçakgönüllülüğe sahiptir.

Biz, antlarına sadık kalan dört "Silahşorlar," Londra ve Cenevre'deki Hınçak ve Taşnak parti organlarının editör kadrosuna mektuplar yazdık ve Zeytun'a gitmeye veya herhangi bir intikam eylemine katılmaya gönüllü olduğumuzu bildirdik. Hatırlatmalıyım, Hınçak partisi Zeytun isyanı hakkında epey patırtı çıkartıyor ve herkesi oradaki cesur Ermenilerin yardımına koşmaya çağırıyordu.

Zeytun'la bütün iletişimin kesildiğine dair Londra'dan cevap geldi, fakat bizim para yardımımızı uygun yere göndermeye hazırdılar. Londra'daki dar kafalı politikacılarımız, öğrencilerden para yardımı isteyerek bizimle dalga geçiyorlardı! Ve yine, eğer "bütün iletişim kesik" ise ve hiç kimse veya silah gönderilemiyorsa, parayı nasıl gönderebilirlerdi? Hınçak merkezinin içyüzünü yansıtan bu mektup yoldaşım Hayk'ı oldukça sevindirdi. Hep tekrarlayıp dururdu, "Bu adamlar üçkâğıtçılar takımıdır demiyor muydum size?"

Cenevre'dense aşağıdaki gibi bir cevap aldık: "Zeytun'la bağlantımız yok, fakat onlara yardımcı olacak bir grup silahlı adam göndermeye çalışacağız. İntikam eylemini İstanbul'da örgütlemeye karar verdik; daha ayrıntılı bilgi için sizinle Cenevre'de bir görüşme yapmayı tercih ederiz."

Bu mektubu alır almaz önce Srentzs'le Levon, sonra da Hayk'la ben Taşnak liderleriyle görüşmek üzere Cenevre'ye gittik. Yolcu-

luğu bugün gibi hatırlıyorum. Aralık ayındaydık. Bir buçuk günde Alsas'ı geçtik. Sürekli kar yağıyordu. Ruhlarımızın derinleri donmuştu. Uzaklardaki ölkemiz kan ağlıyor ve yüreklerimiz intikam duygusuyla doluydu.

Yolculuk sırasında Hayk birkaç kez beni Taşnak olarak takdis etmeyi denedi, fakat her defasında aynı cevabı verdim, "Hiçbir partinin programı ulusal gerçekliğimizle ilgilenmiyor. Her ikisinin de bazı yeni model aşırılıkları var. Yine de bana öyle geliyor ki senin Taşnak liderlerin daha iyi insanlar veya en azından mektuplarında öyleler. Gidip de neye benzediklerini görelim hele; bakalım onlarla işbirliği yapabilecek miyiz?"

Sonunda Cenevre'ye vardık. *Droşak*'ın yazı işleri bürosuna gittik. Yusufyan ve Honan Davtiyan bizi sıcak karşıladılar.

Bize planlarını açıkladılar. Üç girişimi değerlendiriyorlardı: Birincisi, mümkünse, Zeytun'a yardım göndermek için Mısır veya Kıbrıs'taki silahlı grupları örgütlemek; ikincisi, bomba ve el bombası kullanarak İstanbul'da bir intikam eylemi gerçekleştirmek; ve üçüncüsü de, çeşitli gaddarlıklara karışmış Kürt aşiretlerine karşılık vermek üzere İran'da silahlı gruplar oluşturmak.

Hayk İstanbul'a gitmeyi tercih ederken ben Zeytun girişimini seçtim. Cenevre'de üç gün kaldıktan sonra okulla ilgimizi kesmek üzere Nancy'ye döndük.

Aralık sonlarına doğru, bir İran vatandaşı Aris Arzumanov takma adıyla Mısır'a gitmek üzere Marsilya'da bir gemiye bindim; Hayk aynı gün Srentzs ve Levon'la birlikte İstanbul'a yola çıktı.

Mısır veya Kıbrıs'taki yaşantımdan hoş anılarım hiç yok. İlk kez oldukça bayağı insani hassasiyetlerle oralarda karşılaştım. Kendi bencilce çıkarları için zavallı Ermenilerin acılarını acımasızca sömüren Ermeni madrabazlarla oralarda karşılaştım. Bu sefil insanlardan ve onların kötülüklerinden söz etmeye değmez. Benim girişimlerimi fiilen engelleyen, kendini Hınçaktan sayan beyefendilerle bile karşılaştım. Kıbrıs'taki şeflerinden biri olan Mihran Sivaslı, Ocak 1896'da, Hınçakların Zeytun'a fazlasıyla cephane göndermiş

olduklarını, dolayısıyla artık yeni güçlere ihtiyaçları olmadığını ileri sürmüştü bana. Aklıma gelmişken, bu muhterem beyefendinin sadece Larnaka limanından sekiz yüz sandık kurşun ve barut göndermiş olduklarını söylediğini de ekleyeyim. Ve bütün bu yalanlar tek bir amaca hizmet eden entrikalardı: Hınçak olmayan bir grubun Zeytun'a yardım etmesini engellemek.

1917-1920 yılları arasında aynı Mihran Sivaslı'yla tesadüfen yine karşılaşmıştım; aynı palavracı adam bir başka siyasi partinin başıydı.

Aleyhimize yürütülen tüm entrikalara rağmen, biz, Kıbrıs'taki altı, yedi gönüllü, oluşturmayı planladığımız takım için silahları ve levazımı hazırlıyorduk. 1896 Şubat'ında Zeytun teslim olmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Cenevre'den grubun örgütlenmesine son vermem, bunun yerine büyük bir eylemin planlandığı İstanbul'a gitmem yolunda talimat aldım. Hazırlık süresi boyunca orada olmamam şartıyla İstanbul planına katılmayı kabul ettim. Daha önce iki kez İstanbul'da bulunduğumdan dolayı orada benimle karşılaşp orada olduğumu Garin'e bildirecek çok fazla tanıdığım vardı. Zamanı geldiğinde İstanbul'daki Taşnak Merkez Komitesiyle bağlantı kurabilirdim.

Marr ve ben, Mayıs'ın ikinci yarısında Kıbrıs'tan ayrıldık. O İstanbul'a giderken, ben Temmuz sonuna kadar kalacağım Pire'ye indim. Sonra, Papken Süni'den, planın hazır olduğunu ve yoldaşların sabırsızlıkla gelişimi beklediklerini bildiren bir mektup aldım. Ağustos ayının başlarında bir İtalyan gemisine bindim ve 7 Ağustos Çarşamba günü İstanbul'a ulaştım. Sev Aşod gemimi karşılamaya gelmişti; Papken'se bizi Galata'daki bir lokantada bekliyordu. Üçümüz, iyi giyimli Avrupalı gibi görünmem için yeni bir takım almaya Stein'in mağazasına girdik. Ardından bir Rum ailesiyle birlikte daha önce kiralanmış bir odaya yerleşmek üzere Pera'ya gittik. Eşyalarımı bıraktıktan sonra Aşod'la birlikte, Hayk (Hraç) Tiryakiyan'ın çok da uzak olmayan evine gittim. Hayk'ın neşesi yerindeydi. Tümüyle farklı havalarda olsak bile, bir buçuk yıllık öğrencilik hayatımız sırasında çok yakın dost olmuştum onunla.

O gün Hraç'ın evinde bir toplantı yapıldı. Diğerleri gelmeden önce, planları ve toplantıya katılacak yoldaşların yetenek ve nitelikleri hakkında bilgi verdi bana. Akşam saat sekiz gibi Papken, Gnuni, Ardaşes, Hraç, Levon, Aşod, Misakyan, Vramyan, Amerikaci ve Vahan (1904'de Sasun'da öldürüldü) olmak üzere İstanbul komitesinin önde gelen bütün yoldaşları bir araya gelmişti. Ayrıca Tiflis'teki Doğu Şubesinden Varto ve Boris takma adlarıyla (V. Vart-Badri-ryan ve Simpad Haçadriyan) iki temsilci ve benim Kıbrıslı dostum Marr da hazır bulundular. Bu dostlar önceki Pazar günü bir araya gelmiş, İstanbul'da alınacak çeşitli önlemleri kararlaştırmış ve hatta tarihi bile belirlemişlerdi -10 Ağustos Cumartesi. Hraç ve Levon dışında herkes yabancımdı; Papken ve Vramyan'ı sadece yazışmalardan biliyordum ve her ikisinden de iyi izlenim edinmiştim.

Hraç ve Papken, göreve uygun olduğum gerekçesiyle banka işine katılmamda ısrarlılardı; zavallı Gnuni ise onunla Samatya'ya gitmemi istiyordu. Gnuni Van doğumluydu ve benim Garinli olduğumu öğrenince bana çok düşkünleşmişti; ancak diğerleri bankada Fransızca konuşan birine ihtiyaç olduğunu söyleyerek ağır bastılar. Katılanlardan bir de Hraç Fransızca biliyordu, fakat ona bir şey olursa sıkıntı doğabilirdi. Benim de yüreğim bankada olmak için çarpıyordu ve öyle de kararlaştırıldı.

Benim görevim, öncelikle, ilk karışıklık sırasında banka memurlarından herhangi birinin kaçmasına izin vermemek, sonra onları bir araya toplayıp rehine olarak tutmaktı. Aşod cephaneden sorumluyken, çocuklar onların komitesinden oldukları için eylemi Hraç ve Papken yöneteceklerdi. Her yoldaşın görevi belirlendikten sonra, son olarak önümüzdeki Cuma gecesi toplanma planıyla geç saatlerde dağıldık.

Perşembe günü bombaları doldurup çeşitli buluşma noktalarına taşımaya başladık. Cuma akşamı ancak birkaç düzine bombayı hazırlayıp nakledebilmiştik. Akşam toplantısında eylemi önümüzdeki Çarşamba gününe ertelemeyi kararlaştırdık. Otel odasında oturup asıl eylemde hiçbir rol üstlenmemesine rağmen sadece emir vermeyi bilen Varto'yla bu konuda çok nahoş bir tartışmaya girmiştik. O

toplantıda ben, bankaya saldıracak askerlerimizin sayısını 25'den 75'e artırmamız gerektiğini önermiştim. Yine, Varto'nun itirazına rağmen bu öneri de onaylanmıştı. Bu salon devrimcisinin düşüncesine göre bankayı 25 adam bile işgal edebilirmiş. Sekiz ya da on adamın bankaya girmesi ve kapıyı içeriden kapatması yeterliymiş ve Avrupalı savaş gemilerinden askerler bankayı Türk silahlı kuvvetlerine ve Müslüman ayaktakımına karşı korumaya gelirlermiş.

Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı gün ve geceleri boyunca yedi, sekiz kişi, üstelik iki de kadının yardımını alarak, bombaları hazırlama ve belirlenen yerlere nakletme görevini zar zor yerine getirebildik.

13 Ağustos 1896 Salı gecesı, vedalaşmak üzere Hraç'ın evinde tekrar toplandık. Ne kadar güzel bir gece! Bayan İskuhi (daha sonra Bayan Tiryakiyan oldu) dışında on beşimiz mütevazı bir masa çevresine oturmuştuk; aramızdan onumuz yarın akşam sağ kalmayabilirdi ya da girişim umduğumuz gibi başarılı olursa İstanbul Avrupalı silahlı güçlerce işgal edilir ve Ermeni Meselesi arzu ettiğimiz gibi çözüldü. O gece Bayan İskuhi'nin balkonunda otururken düşüncelerimiz böyleydi. Bununla beraber, büyük Avrupa devletleri daha geçtiğimiz Mayıs'ta, bir daha İstanbul'da herhangi bir karışıklık olduğunda düzeni korumak üzere on iki savaş gemisindeki askerlerini karaya indirecekleri konusunda Padişahı uyarmamış mıydı? Bunu aklımızda tutarak Osmanlı Bankası işgalini büyükelçileri tehditlerini yerine getirmek zorunda bırakma aracı olarak planlamıştık. Adı Osmanlı olsa bile bankanın gerçekte bir Avrupa işletmesi olduğunu iyi biliyorduk. Ayrıca bankanın 150 Avrupalı memurunu rehine almayı başarmamız halinde büyükelçilerin müdahalesi kaçınılmaz olurdu.

Gecenin son kararları şöyleydi:

1. Osmanlı Bankası baskını saat tam 12:00'de, 75 adam ve 200 bombayla gerçekleştirilecekti;
2. Tam o saatte, Samatya'daki yoldaşlarımız, Gnuni, Ardaşes ve Misakyan liderliğinde, askerleri dışarı çıkmaya zorlamak için

barakaları bombalayacaklardı; bombalar önceden belirlenen yerlerden üzerilerine yağdırılacaktı;

3. Edward ve dört dava arkadaşımız, Galata köprüsünde bekleyecek ve Sadrazamın arabası geçerken üzerine sekiz bomba atacaklardı;

4. Pera Caddesi'nden Osmanlı Bankası'na yönelen askerlere bomba atmak üzere dört noktaya adamlar yerleştirilecekti;

5. Muş doğumlu iki genç, caddede askerler görüldüğünde Galatasaray'a (hükümet binasına) kocaman bir bomba atmaya gönüllü olmuştu;

6. Son olarak, bankayı işgal ettiğimizi öğrenen yoldaşımız Levon deklarasyonlarımızı bazı Avrupa elçiliklerine iletmek üzere hemen harekete geçecekti.

Bu deklarasyonlar, altı büyük Avrupa devletinin temsilcilerine hitaben Vramyan, Boris ve benim tarafımdan kaleme alınmış ve Ermeni Devrimci Federasyonu'nun İstanbul Merkez Komitesi temsilcileri dört lider yoldaş tarafından imzalanmıştı. Papken, Hraç, Aşod ve ben kâğıtları veda yemeğimizde imzalayıp Levon'a iletmıştik. Birbirimizi kucaklayıp ayrılmıştık.

İçimizde Hraç en trajik durumdaydı, âşıktı ve Bayan İskuhi'yle yeni nişanlanmıştı. İskuhi banka eylemine katılmayı çok istiyordu, fakat ben bütün gücümle bu fikre karşıydım. Çarşamba sabahı, birlikte randevumuza gitmek üzere Hraç'ın evine girdiğimde, her ikisini de çok solgun ve üzgün gördüm; gözleri kıpkırmızıydı ve zaman daraldığından artık konuşmuyorlardı. Cesur yoldaşımız İskuhi'ye veda edip o günkü buluşma yerimiz olan Galata'daki İngiliz okuluna doğru yola çıktık.

Kısa süre sonra Papken geldi. Silahları dizmeye başladık ve 25 arkadaşımızın gruplar halinde toplandığını varsaydığımız çeşitli han ve kahvehanelere adamlar gönderdik. Sabah on olmuştu neredeyse (14 Ağustos 1896 Çarşamba) ve daha ancak yedi-sekiz kişi gelmişti okul binasına. Papken ve Hraç seçtikleri savaşçıların neredede olduklarını öğrenmek üzere çeşitli toplanma noktalarına gittiler.

Hraç ve Papken her mıntıkeyi ziyaret etmiş ve herkese tam 11'de buluşma yerlerinde olmasını tembihlemiş olmalarına rağmen, saat on birde ancak 18 adam olmaları gereken yerdeydi. O arada, Trabzon'dan henüz gelmiş olan ve yapacaklarımızı öğrenen saygıdeğer yoldaşımız Yekibdzsi (Ardaşes Deviyen) hiç zaman kaybetmeden bize katılmıştı.

Papken, Hraç, Aşod, Levon, Yekibdzsi ve ben ne yapacağımıza karar vermek için bir odaya çekildik. Sadece 18 adamla Osmanlı Bankasını işgal edemeyeceğimiz, etsek de uzun süre elde tutamayacağımız aşıkardı. Ciddi bir sorumluluk altındaydık. İşe kalkışıp da bankayı işgalde başarısız olmamız halinde bizi soyguncu sayarlar ve ona göre davranırlardı. Bu arada Samatya'daki çocukların Türk askerlerince bir çatışmada kuşatıldıklarını öğrendik. Hraç ve Papken aynı bir çocuk gibi katıla katıla ağlıyorlar, nasıl olup da adamlarının kendilerini böylesine namertçe aldatabildiklerine yanyorlardı. Uzun uzadıya tartışmalara zaman yoktu. Öğle saati geliyordu ve ne yapacağımıza, bankaya mı yoksa başka bir yere mi saldıracağımıza karar vermeliydik; Samatya'daki çatışma sürdüğünden dolayı eylemi erteleyemezdik.

Sonunda, banka planından vazgeçmenin ve grubu iki birime ayırarak Pera ve Galata'daki hükümet binalarını bombalamanın daha uygun olacağına karar verdik. Hemen bombaları dağıtmaya başladık ve her adama nereye gideceklerinin talimatını verdik. Galata'daki gümrük binasının bombalanmasını üstlendim ve yiğitliğiyle üzerimde iyi izlenim bırakmış Muş doğumlu Setrak'ı kendime ortak olarak seçtim. Bir hamal gibi giyindi. Şüpheli gözlerden kaçmak için ben de onun gibi giyinmeyi düşündüm, böylece Avrupai takımımı Pera'da görevlendirilen bir yoldaşıma vererek hemen üstümü değiştirdim.

Tam yeni ayarlamalarımızı yapmış ve okul binasını ikişer ikişer terk etmek üzeriydik ki bir yoldaşımız gelerek çocuklardan bazılarının birkaç handa hazır bir biçimde beklediklerini bildirdi. Papken onunla gitti ve on dakika içinde gülerек döndü.

"Garo can (Garocuğum), yeniden takımımı giy; bankaya gidiyo-

ruz,” dedi, yanında on üç adamla odaya girerken. Şimdi 31 kişiydik, dolayısıyla planımızı uygulamaya karar verdik.

Hiç zaman kaybetmeden, zaten beni hayli terletmiş olan hamal giysilerimi çıkartıp kendiminkileri giydim. Yanımdaki bombaları masaya serdim ve yanıma sadece tabancamı ve elli mermi aldım.

Papken, genel komutan olarak, tüm çocuklara hitaben, “Arkadaşlar, burada olması gereken 75 kişiden sadece 31’i sözlerini tuttu; örnekler utansın. Biz görevimizi ifa edeceğiz. Osmanlı Bankası’na saldıracak, Avrupa devletleri taleplerimizi yerine getirene kadar içerdekileri rehine tutacağız. Binanın içindeyken memurlardan herhangi birine zarar gelmemesine dikkat edin; bina içinde ateş açılmayacak, sadece dışarıya, silahlı güçlere ve ayaktakımına ateş edebilirsiniz. Eğer kendinden emin olmayan varsa burada ve şimdi konuşsun; sonradan paniğe yol açacağına ve diğerlerine kötü örnek olacağına şimdiden çekilsin,” diye kısa bir konuşma yaptı.

Hiç kimse cevap vermedi.

Sonra Papken, her şeyden önce saldırı görevi için altı uzman silahlı adama ihtiyaç olduğunu söyledi. Altı adam hemen öne çıktı. Her birine iki Amerikan revolveri ve yüz mermi verildi. Kalan herkes bir tabanca aldı ve beline iki bomba soktu. Kalan bomba ve mermileri çantalara doldurduk ve omuzlarında taşımaları için altı güçlü delikanlıya verdik. Kimlik belirlemesi için kendimize parola olarak “hürriyet”i seçtik.

Saat neredeyse bir olmuştu. Binaya ilk giren ben olacak ve orada bekleyecektim; ilk saldırıyı gerçekleştirecek altı adam muhafızları öldürecek ve diğerleri bombalar ve cephaneyle birlikte içeri girene kadar kapıları açık tutacaktı. Bu arada ben, binanın içinde ve elimde silahla banka memurlarının kaçmalarını önleyecektim.

Saat bire on varken, okul binasından çıktım; altı adam saldırılarına saat tam birde başlayacaktı. Bankaya girerek, kel bir İtalyan olan veznedara yaklaştım ve zaman kazanmak için, bir frank kaç kuruş eder, bir Türk altın lirası kaç frank eder gibi birtakım

sorular sormaya başladım. Son olarak 25 Napolyon altınını Fransız parasına bozdurdum. Gözlerim saatteydi, kulaklarım kapıdan gelecek seslere dikilmişti. Dakikalar saat gibi geliyordu. Biri beş geçe hâlâ dışarıdan ses gelmemişti. Kaygılanmaya başlamıştım: Bütün adamlarımızın okul binasında kapana kısıtlanmış olmaları mümkün müydü?

Korkularımı bastırmak için dışarı çıktım ve yavaş adımlarla okulun sokağına yürüdüm. Sokakta kimse yoktu; şimdi biraz sakinleşmiştim. Bankaya dönmek için sokağın karşısına geçtim, Tekel binasının altındaki küçük kahve dükkânına vardığımda sigara almak için içeri girdim. Dünden beri açtım, uykusuzdum. Tezgâhın üstündeki konyak şişesini görünce dükkân sahibinden bir kadeh içki istedim. Bizim oğlanları kaçırmayayım diye gözlerim sokaktaydı. Adam küçük bir bardağı doldurdu; gerçekten küçüktü. “Seni aptal hayvan,” dedim kendi kendime ve daha büyük bardak istedim. Dükkân sahibi içkiye uzanmıştı ki bizim ilk saldırı ekibimizin sokağın karşı kaldırımında yürüdüğünü fark ettim. Adamlara işaret edip konyağı içmeden fırladım. Kahve dükkânından çıktığımı gören oğlanlar şaşkınlık içinde başlarıyla selam verdiler; ben de bankaya doğru yürürken başımla karşılık verdim.

Kapıya varmıştım. Oğlanlar tekrar bana baktılar, ben başımla başlama işaretini verdim. Kısa süre sonra ilk silahını çeken Hovhannes oldu; Arnavut nöbetçiye iki kez ateş etti, fakat her ikisinde de iskaladı. Arnavut ateşle karşılık verdi ve Hovhannes kaldırıma düştü. Öbür çocuklar iki Arnavut’a ve iki askere ateş etmeye başladılar; her iki asker de yere düştü; Arnavutlardan biri de devrildi, fakat ikincisi içeri kaçtı. Bizim oğlanlardan beşi kapıyı korumaya alırken ben hâlâ sokağın karşısındaki kaldırımdaydım; gözlerimle okulun sokağına bakıyordum. Sokaktaki insanlar sağa sola kaçıştılar, dükkân kapıları kapanmaya başladı ve at arabaları Pera’ya doğru fırladı. Bankanın güvenliğini sağlayan on, on iki zaptiye ellerinde silahlarıyla dışarı çıktı, sokağı süzdü, ne olup bittiğini anlamaya çalıştı. Tam o anda, bizim oğlanlardan on ikisi ellerinde silahlarıyla peydahlanıp bankaya doğru koştu. Ben, bunu görünce yavaş yavaş

kapıya yürüdüm, içeri girer girmez soluma bir göz attım, diz çökmüş ve bizim oğlanlara nişan almış zaptiyeleri gördüm.

Gruptan özellikle Hraç'la Papken'i gözlüyordum; Hraç, boynuna astığı patlayıcılarla dolu sarı deriden torbasıyla öndeydi, Papken de hemen arkasında. Binaya girer girmez, rolümü oynamak üzere memurların odalarına doğru koştum, fakat giriş katında kimseyi bulamadım; binanın hemen her yerine defalarca baktım, fakat boşunaydı, ortalıkta hiç memur yoktu. Başka kaçacak yer olmadığından ikinci kata çıkmış olmalıydılar, diye düşündüm. Bizim oğlanların kapıyı kapatıp kapatmadıklarını görmek için kapıya yürüdüm. Kapının ardına kadar açık olduğunu görünce çok şaşırdım; köşe başına gizlenmiş beş adamımız dışarı ateş ederken, bir grup asker kapıyı yaylım ateşine tutuyordu.

Tam karşı hizamda sadece dört ya da beş adam vardı; sütunların arkasına saklanmış, kapıya doğru ateş ediyorlardı. Her birine, "Papken'le Hraç nerede?" diye sordum. Herkes aynı cevabı verdi, "Bilmiyoruz efendim." "Öbürleri nerede?" Yine cevap aynıydı. Ben bu sorularla meşgulken, askerlerin yaylım ateşi daha da artmıştı. Tavana kurşun yağıyor, başımıza kireçler dökülüyordu. Binayı duman ve beyaz toz sarmıştı. Yaşamımın en ciddi anlarını yaşıyordum. Biz bankanın içindeydik; 31 yerine 10 kişi vardı yanımda; kapı ardına kadar açıktı; dışarıda bir bölük asker vardı. Halbuki yoldaşlarımdan neredeyse kimse yoktu. Grubun içinde Hraç'la Papken'i görmüştüm, fakat Aşod ve Yekibdazsi ortalıkta yoktular. Hraç'la Papken'in zaptiyelerin ateşiyle yere düşmüş gibi göründüklerini düşündüm. Bu hengâme sırasında aklımda bu düşünceler uçuşuyordu. Birden yalnız olduğuma ve çatışmanın liderliğini üstlenmem gerektiğine kanaat getirdim.

Hemen, kapı kanatlarının arkasından ateş etmekte olan beş adama boşuna kapıyı kapatmaya çalışmak yerine merdivenlere yönelmelerini emrettim; ayrıca kalın cam parçalanmış olduğundan dolayı kapılar kapanamazdı. Bu beş adamı ve diğer dördünü birinci kattaki sütunların arkasında yanıma yerleştirdim ve kapıyı ateş altında tutmalarını, kimsenin içeri girmesine izin vermemelerini

emrettim. Ben de, bir sütunun arkasında dikilerek aralıksız ateş ediyordum.

Bu dakikaları hatırlayamıyorum, fakat kayışımındaki elli merminin kaybolmuş olduğunu fark ettim; yanımdaki oğlandan biraz mermi istedim. Ellilik bir kutu verdi bana. Bu arada dışarıdaki ateş giderek artmıştı. Toz ve dumandan göz gözü görmemesine rağmen Türk subayların sesini çok yakından duyabiliyorduk: “İçeri ulan!” Aşağıdaki basamaklardaki yoğun dumanı delip geçen süngüler de görülebiliyordu. Neyse ki toz ve duman bizi biraz koruyor, Türkler nişan alamıyorlardı.

Bu durum çok süremezdi. Bir süngü saldırısına dayanamayacak kadar az olduğumuzun farkındaydım; bu yüzden kapı ne pahasına olursa olsun kapatılmalıydı.

Kafamı bununla yorarken adamlarımızdan dört ya da beşinin binanın başka yerlerine dağılarak, pencerelerden amaçsızca ateş ettiklerini fark ettim. Onları kapıya yakın bir yerde bir araya getirmeyi düşündüm, fakat yanlarından ayrılmamın diğerlerinin cesaretini kırabileceğinden korkuyordum. Bu yüzden birine adını sorarak, “Bak,” dedim, “Bir dakikalığına gidip kalanları toplayacağım; Tanrı aşkına ben gelene kadar kıpırdamayın yerinizden.”

Kıpırdamayacaklarına söz verdiler.

Ceketini çıkartmış, beyaz gömleğiyle, her iki elinde de birer tabanca, kapıya aralıksız ateş eden ve görünmez düşmana Türkçe küfür eden, sağ yanımdaki oğlana da aynı talimatı verdiğimde, bana, “*Baron* (efendi), ben Ermenice bilmem, Türkçe söyle,” dedi. İstanbullu Türk külhanbeyine benziyordu, bir an için bankayı soy-mak için oğlanların arasına karışmış bir Türk serserisi olduğundan şüphelendim. Sordum, “Sen kimsin?”

“Bana Bursalı Ruben derler,” diye cevap verdi. Kuşku hâlâ geçmemişti; bu nedenle solumdaki Muşlu Mihitar’a Ruben’i tanı-yıp tanımadığını sordum.

“Evet efendim, Harutyun yoldaşımızla birlikte Bursa’dan geldi.” Mihitar’ın kefilliği üzerine Ruben’e döndüm, “Ruben, öbür

yoldaşları toplamaya gidiyorum; Tanrı aşkına ben gelene kadar bir yere kıpırdamayın.”

“Nereye gideceğim ki? Sen işine bak efendi; bırak gelsinler, onların anasını bellerim,” dedi ve her iki silahını da tekrar kapıya yöneltti.

Ruben’in özgüveni hoşuma gitmişti; sırtını sıvazlayarak, “Aferin Ruben,” dedim ve geriye döndüm. Bir de ne göreyim! Çeşitli köşeleri tutmuş sekiz, on adamımız, başka birkaç kişi, ellerinde tabancalar, sağa sola amaçsızca ateş ediyorlar. Kan beynime fırladı. Karşılaştığım her birine birer tokat atıp “Burada ne yaptığınızı sanıyorsunuz, sizi pis korkaklar? Kapıda ecel teri döktüğümüzü görmüyor musunuz? Derhal kapıya gidin yoksa köpek gibi vururum sizi,” dedim.

Hepsi serseme dönmüştü; içlerinden biri, beni bir zaptiye zanedip silahını bana doğrulttu.

“Özgürlük! Aptal, sen kimi vuracaksın?” dedim ve sıkı bir tokat attım. Fesi başından fırladı, kel kafası gözüktü. Adı Arakel’di; Babert (Bayburt) doğumluydu ve ileriki yıllarda iyi bir hayduk (özgürlük savaşçısı) oldu.

Sonra çocukların çoğunun ellerine ilk kez silah aldıklarını ve silah seslerinden korktuklarını anladım. Yedikleri tokat akıllarını başına getirmiş, korku ve şaşkınlıklarından kurtulmalarını sağlamıştı; hepsi hazır ve istekli askerler haline geldi.

Hepsini birden kapıda topladım; dışarıdan gelen ateş daha da şiddetlenmişti. Zamanı hesaplamak zor fakat bankaya girişimizden bu yana yarım saat geçmiş gibiydi ve kafam o kadar karışmıştı ki yanımızda bomba olduğu aklıma bile gelmiyordu. Türk askerlerinin eline geçmemek için intiharı düşündüğüm anlar oldu; hatta tabancanın namlusunu ağzıma bile sokmuştum, fakat sonra bunun, diğerlerinin umudunu kıracağını düşünerek askerler bankaya girene kadar sağ kalmaya karar verdim.

Saat neredeyse 13:30 olmuştu, kapı yarı açıktı. Kapının tam karşısında, merdivenlerde durmuş ateş ediyorduk: Muşlu Misak,

Ruben, Mihitar ve ben bir taraftan, yoldaşların kalanı diğer taraftan. Salon toz duman içinde kalmıştı. Kapının dışında hiçbir şey görünmüyordu. Bağırtilar, çağırtilar ve patlayan tüfeklerin sesleri kapının dışındaki askerlerin sayılarının çok olduğunu anlatıyordu bize.

Ansızın arkamızdan korkunç bir patlama sesi geldi. Birbirimizin yüzüne baktık; hepimizin yüzünde trajik bir ifade vardı. Yoldaşlarımızdan biri parçalanmış, ikisi birkaç metre ileride yerde yatıyordu; bacakları parça parçaydı. Dışardan açılan ateşle yere düştüklerinde bellerinde taşıdıkları bombaların patlamış olduğunu anlamıştım. Kapının karşısında duran dört arkadaşımızdan sadece Ruben'in başına ve sırtına birkaç metal parçası isabet etmişti. Yoldaşlara döndüm: "Çocuklar size yalvarıyorum, kimde bomba varsa, köşedeki masanın üstüne koysun." Konuşmamın üzerinden çok geçmemişti ki Misak ilerlemeye başladı. Kapıya doğru dönmemizle birlikte ikinci bir korkunç patlama oldu. Bu kez sadece bir kurban vardı, Muşlu Misak. Kemerindeki bir bombayı masaya koymaya çalışırken ayağından vurulmuş ve bombayı düşürmüştü. Ne kadar korkunç bir manzaraydı! Sağ bileği dirseğine kadar parçalanmış, sol kolu lime lime olmuş, omzundan sallanıyordu; yüzü kan içindeydi, elbiseleri parça parçaydı ve soğuk mermer zeminde yatıyordu. Kafadarı Mihitar hıçkırmaktan konuşamıyordu bile, "*Aman, Misak can, (Misakcığım)*" diyebildi zar zor. Dışarıdan sesler geliyordu: "İçeriye ulan, içeriye ulan." Dumanların arasından süngüler gözükmeye başlamıştı.

"Çocuklar, Tanrı yardım etsin, kapıya."

Altı veya yedi tabancanın mermi yayılımıyla süngüler biraz geriledi. "Mihitar, pencereye!"

Beş bombanın aynı anda patlaması sokağı biraz temizledi.

Mihitar'la ben birkaç yeni bombayla pencereye dönerken, Misak dizlerinin üstünde önümüzde bitiverdi. "*Baron can, kez gurban, meg surlu esdeğiz,*" dedi ve kafası yana düşmüş bir halde, sağ kolundan kalanı göğsüne götürdü. Tüylerim diken diken olmuştu.

O sırada aklımdan ne geçtiğini bilmiyorum. Tek hatırladığım tabancamın kabzasını sıkıttım ve gözlerimi gözlerinden kaçırdığım. Kanlı ayağını taş zeminde sürüyerek tekrar karşıma geçti. Yüzü, bakışı ve de sesi beni mahvediyordu. Onu reddetmek zordu; onun için her dakika artık işkenceydi; sevgili yoldaşımızı işkenceden kurtarmak gerekiyordu. Aklımdan bunlar geçiyordu fakat tabancamı azap çeken göğsüne niye boşaltamadığımı bilmiyorum; bunun yerine Mihitar'a döndüm: "Mihitar, şu zavallı çocuğun acısına bir son ver." Bu sözcükleri duyan Misak bu kez kanlı yüzünü Mihitar'a çevirdi: "Mihitar, hayatım senin; tek bir kurşun." Mihitar, bembeyaz bir yüzle, titreyen eliyle silahını Misak'ın göğsüne doğrulttu. "Ah, senin için öleceğim," dedi Misak ve yüzünde bir ışıltıyla, kopuk kolunu arkasına aldı, sanki yoldaşının işini kolaylaştırmak istercesine.

Mihitar'a seslendim, kolunun altındaki beş bombayı alıp kapının üstüne denk düşen pencerelere yürüdüm. Pencere kepenkleri kapalıydı. Avucumla açtım ve bombaları kapıya doğru fırlatmaya başladım. Bir, iki, üç, dört, şeytani şeyler korkunç bir gürültüyle patladı ve hava yaralıların bağırtılarıyla doldu. Beşinci bombayı fırlattığımda kepenklerden birinin düşmek üzere olduğunu fark ettim. Hemen, "Yat yere Mihitar," diye haykırdım ve kendimizi yere attık. Büyük ihtimalle bomba pervaz köşesine çarpmış ve pencerenin yakınında patlamıştı. Mihitar hafif yaralanmıştı, bense yaralanmadan atlatmışım.

Dışarıda gelen yaylım ateş birdenbire kesildi. Bir göz atmak için aynı pencereye gittim; bombaların infilak ettikleri yerlerden mavi bir duman tütüyordu ve sokakta Türk askeri kalmamıştı. Yerde yatan birkaç ceset vardı ve bazı yaralılar sürünerek uzaklaşmaya çalışıyorlardı. Askerler ve subayları uzağa kaçmışlar, tüfeklerini pencerelere ve kapıya kilitlemiş bekliyorlardı. Kafamın ucunu görür görmez pencereye ateş ettiler, fakat ben zaten geri çekilmiştim.

Bu beş bombanın yarattığı korku, üstümden sanki ağır bir yük kalkmış gibi, beni bayağı rahatlatmıştı. Hemen çocuklara çantalardaki bombaları köşedeki masanın üzerine dizmelerini emrettim

ve dört adamı bombaların yanına yerleştirdim. Ayrıca her bir pencereye birer adam dikip ellerine dört, beş bomba verdim; ıslığımy duyuana kadar atmamalarını da tembih ettim.

Ben birtakım ayarlamalar yaparken dışarıdan tñfek ateşi tekrar başladı, hem de daha yoğun bir biçimde. Türk subaylarının küfürleri oldukça yakından gelmeye başlamıştı. Pencereye yaklaştım ve subayların, kılıçlarını çekmiş halde, süngñlü tñfekli askerlerini nasıl sevk ettiklerini ve hâlâ uzakta duran bazılarının da pencerelere mermi yağırdığını gördüm. Kapı bütün bu süre boyunca açık kalmıştı. Ruben'i kapıdaki çocukların başına yerleştirdim, ben pencerede gözcñ kaldım. Askerler kapıya yaklaştığında, benim ıslığımla üstlerine dört bomba fırlatıldı ve bunu gören herkes canını kurtarmak için toz oldu; sokak göz açıp kapayıncaya kadar temizlendi.

Eğer bir gün, bir zamanda, benim zavallı çaresiz insanların kaderleri bir ölüm kalım mücadelesine girmek ve Muşlu Misak'ın son gülüşñ gibi gülümsemeden kendilerini feda etmek olacaksa, Misak'ın akıttığı kana bin kere acırım.

ÖLÜM XIII

OSMANLI BANKASI'NIN İÇİ

Bombaları patlattıktan sonra dışarıdaki askerler sadece üç kere kapıya yaklaşma girişiminde bulundular ve her defasında ağır kayıplarla geri çekildiler. Sonunda anacaddeyle kesişme noktasına kadar geri gittiler; oradan pencerelere ve hâlâ açık olan kapıya ateş etmeyi sürdürdüler, fakat atışları gelişigüzel ve zararsızdı.

Ben hep kapının üstündeki penceredeydim, ara sıra da sokağı gözlemek için kafamı uzatıyordum. Birden karşıımızdaki kaldırım-da ne göreyim; paçayı kurtarmış Arnavut muhafızla bir jandarma, ellerinde tüfekleri, öne doğru eğilmiş, gayet dikkatli bir şekilde kapıya doğru ilerliyorlardı. Kurnazlar içeri girmek için kahramanca bir eyleme girişiyorlardı.

Hemen tabancamı onlara doğrulttum ve ilk atışımda Arnavut topuğundan vurulurken, jandarma dikildi, bana karşılık verdi ve tekrar dizlerinin üzerine çöktü. İkinci bir atış yaptım, o da karşılık verdi yine. Sonunda onun üçüncü veya dördüncü mermisi başımdaki hasır şapkamı uçururken benim beşinci mermim jandarmayı kaldırıma yüzükoyun serdi.

Cephaneden tasarruf yapmak için çocuklara, düşman kapıya yüklenmediği sürece ateş etmemelerini söyledim. Askerler de rastgele ateş etmeyi durdurmuşlardı; sadece pencerelerden uzanan bir kafa gördüklerinde birkaç atış yapıyorlardı.

Bu kendiliğinden gelişen ateşkes sırasında Ruben ve dört arkadaşı kapıya indiler ve önce cesetleri ihtiyatla kenara çekmeye, sonra da kepenkleri kapatmak için kırık camları kenara itmeye başladılar. Kapının dışındaki merdivenlerde Hovhannes ve Papken Süni

olmak üzere sadece iki yoldaşımızın cesedini buldular. Çocuklar onları büyük bir dikkatle taşırlarken, bir düzine kadar Türk cesedini de kenara çektiler.

Çocuklar bununla meşgullerken Türkler uzaktan kapıya ateş etmeye başladılar, fakat atışlar o kadar isabetsizdi ki adamlarımız hiç yara almadılar. Sonunda çocuklar kapının iki kanadını bir araya getirmeyi ve kapıyı kapatmayı başardılar; ancak kapıyı içeriden raptetmenin bir yolu yoktu.

Günün erken saatlerinde biz girerken hamallar içleri gümüş mecidiye dolu sekiz veya dokuz torba taşıyorlardı. Zavallı hamallardan biri basamaklarda bizim mermilerimizle ölmüş, diğerleri yüklerini fırlatıp içeri kaçmışlardı.

Çocuklara bu torbaları kapının arkasına yığmalarını emrettim. Ayrıca kasadan başka para torbaları getirttirdim ve bunlarla kapıyı berkittik.

Sonunda kapıyı sağlamlaştırdığımızda neredeyse 16:30 olmuştu. Şimdi dışarıdan gelecek saldırıya karşı kendimizi güvende hissediyorduk, dolayısıyla dikkatimizi içerideki ayarlamalara yönelttik.

Sevgili Papken'in cansız bedeni gözümün önündeydi; fakat Hraç'ınki neredeydi? Kapının önünde öldürülmüş olsaydı, onun da cesedini bulmamız gerekirdi. Oğlanları teker teker sorgulamaya başladım yine. Bir ikisi Hraç'ı en son binaya girerken gördüklerini söyledi. Hemen birisini yukarı katlara gönderdim. Oğlan her yeri aradı, fakat onu bulamadan döndü.

"Ulu Tanrı'm, keşke Hraç yaşıyor olsa," dedim kendi kendime, fakat ne yararı vardı? Yalnız başıma kalmıştım. Dışarıda hiçbir müdahale söz konusu olmadan bankayı kontrol altında tutuyorduk; bizim bilgiç Varto hâlâ Avrupalı silahlı güçlerin bir saate varmadan karaya çıkacaklarını iddia etmişti.

Saat dört civarında üç ölü, altı ağır, iki hafif yaralı verdiğimizizi, ben de dahil olmak üzere on ikimizin hiç yara almadığını tespit ettik. Ya kalanlar? Okul binasında son kez saydığımızda 31 kişi değil miydik?

Ne olduğunu bilmiyordum, öfkeden gözüm dönmüştü. Son üç cehennemi saat boyunca bağırıp çağırmış ve o kadar çok emir yağdırmıştım ki sesim kısılmıştı artık; iki adım ötemi bile zor duyuyordum; elbiselerim terden sıırılsıklam olmuştu.

Düşündüm de öfkeyle hiçbir şey yapılamazdı ve yukarı katlara gitmeye karar verdim, tüm memurları bir odaya topladım ve onlara taleplerimizi açıkladım. Onlar aracılığıyla Avrupalı büyükelçilerin müdahalesini çabuklaştırmayı umuyordum. Galata'daki Türklerin uğultularını duyabiliyorduk ki bu masum Ermenilerine yönelik katliamın başlamış olduğunun işaretiydi.

Tüm adamlarımızı gereken pozisyonlara yerleştirdikten sonra yanıma muhafız olarak tabancalı ve el bombalı tek bir adam aldım; ikinci kata çıkmaya başladık.

Mermer merdivenlerde büyük bir kan birikintisi, onun da arkasında Hraç'ın içi bomba dolu sarı deri çantasını gördüm. Bir dakikalığına alık alık baktım. Bu, Hraç buraya kadar gelebildi ve burada öldü demekti; büyük ihtimalle banka görevlileri göz önünden çekmek için cesedi pencereden atmışlardı. Böyle düşünerek gözlerim doldu. Yanımdaki delikanlıya çantayı alıp yanında getirmesini söyledim.

Bankanın ikinci katında, çeşitli ebatlarda pek çok odanın açıldığı yuvarlak bir balkon vardı. Oraya çıktığımızda kapıların yarı açık olduğunu ve oralardan dehşetle bakan yüzlerin bizi dikizlediğini fark ettim. Kısık sesimle, bizden korkmalarına gerek olmadığını, bankayı Ermenilere yönelik katliama son verilmesi için Avrupalı büyükelçileri müdahale etmeye zorlama düşüncesiyle işgal etmiş olduğumuzu açıklamaya çalıştım. Hatta bir hatırlatma bile yaptım: "Dışarıdan gelen uğultuyu duyuyor musunuz? Türk güruh Ermenileri katletmeye tekrar başlamış."

Dediklerimi korkarak dinliyorlardı ve hepsi de papağan gibi aynı şeyi söylüyordu: "Her şeyi alın, lütfen canımızı bağışlayın."

Onlara yaklaşmaya çalıştığımda hemen kapıları kapatarak tepki veriyorlardı.

Bu birkaç kez tekrarlandığında sinirlenmeye ve özellikle birkaç kez haydut olmadığımızı, Ermeni devrimciler olduğumuzu tekrarladıktan sonra daha kaba konuşmaya başladım. Hâlâ yalvarmayı sürdürdüler, “Her şeyi alın, bize acıyın.”

Nihayet kızgın bir şekilde, “Sizi biçare korkaklar, işbirliği yapmanız sizin çıkarınıza, aksi takdirde, bu binayı havaya uçurmak zorunda kalacağız ve hepimiz bir köpek gibi yok olacağız,” dedim.

Bu onları iyiden iyiye korkutmuş görünüyordu; bütün kapılar kapandı ve içeriden feryatlar gelmeye başladı. Ansızın solumdaki bir kapı açıldı, uzun, kızıl saçlı bir adam yanındakileri iterek ileri çıktı ve meslektaşlarına, “Aptallar, karşımızdaki adamın bizim gibi medeni bir adam olduğunu görmüyor musunuz, neden korkuyorsunuz?” dedi.

Sonra kararlı adımlarla yanıma geldi ve elini uzattı, “Ben İrlandalıyım efendim ve sizi çok iyi anlıyorum. Nasıl yardımcı olabilirim?”

Bu genç beyefendinin elini sıkıca kavrayarak ona durumumuzu ve planımızı anlattım. Kendisinden meslektaşlarım sakinleştirmesini, sonra onları kolaylıkla gözleyebileceğimiz büyük salonda toplanmasını, son olarak da bizimle konuşmaları için üç, dört kıdemli memuru ayrı bir odaya getirmesini rica ettim.

“Memnuniyetle,” dedi ve herkesi dışarı çıkartmak için yarı açık kapılara doğru yürüdü. Kapılar birbiri ardına açıldı ve her odadan, soluk yüzlü, korkudan fal taşı gibi açılmış gözleriyle on, on beş adam çıktı ve etrafıma toplandı. Kimisi yere diz çöktü, diğerleri ellerimi öptü, bacağıma sarıldı ve hepsi aynı şeyleri söyledi: “Ne isterseniz yapın, fakat canımızı bağışlayın, bizi öldürmeyin.”

Bu garip insanlara acıdım; bu arada katil olarak görüldüğümüz için hâlâ sinirliydim.

Onları temin etmeye çalıştım: “Korkmayın, biz ne katiliz ne de haydutuz. Buraya insanlarımızın davasını savunmak için gelmiş Ermenileriz. Sakin olun ve büyük salona gelin. Sizinle konuşmak istiyorum.”

Şaşkınlıkları yavaş yavaş geçti ve ikinci kattaki Haliç'e bakan büyük salonda toplanmaya başladılar. Genç İrlandalıyla birlikte bütün odalara baktım ve hepsini büyük salona getirdim. Muhafızımı elinde bombayla kapıda bırakarak içeri girdiğimde yaklaşık 150 kişinin toplandığını gördüm.

Son derece kibar bir dille, amacımızın ne olduğunu açıkladım. Hiçbir Ermeni'nin öldürülmeyeceğine ve söz verilen reformların uygulanacağına dair teminat almadıkça bankadan çıkmayacağımızı söyledim. Binayı cebren geri almaya çalışmaları halinde, son mermiye ve son bombaya kadar direnecek, teslim olmamak için sonunda binayı havaya uçuracaktık. Dolayısıyla cephanemiz tükenmeden önce mümkün olduğunca ivedi olarak Avrupalı müdahalesini sağlamaları kendi çıkarlarına olacaktı.

Herkes korku içindeki gözlerle birbirine ve ardından bana bakmaya başladı. Kısa süre önceki doğal korkuları yerini yeni, daha kesin bir korkuya bırakmıştı ve hep bir ağızdan Avrupalı müdahalesini sağlamak için nasıl yardımcı olabileceklerini sormaya başladılar.

Büyükelçilerine taleplerimizi aktarmak için bir temsilci göndermelerini teklif ettim. Hemen kabul ettiler; bankanın müdür yardımcısı Bay Aubineau birkaç adım ileri çıktı, kendisini tanıtarak gitmeye hazır olduğunu söyledi.

Altı genç sekreter, üç veya dört kıdemli memur seçip odasına gitmemizi rica ettim kendisinden. Talebim bir emirden daha etkili oldu. Kısa süre içinde müdür odasındaki büyük bir masanın çevresinde toplanırken, muhafızım kapının başına dikildi. Dışarıdan gelişigüzel silah sesleri duyuluyordu.

Taleplerimi anlattım ve bu taleplerin büyük devletlerin büyükelçilerine yazılı olarak zaten iletildiğini de belirttim. Şimdi havaya uçmayı önlemek için müdahaleyi hızlandırmak banka memurlarına kalmıştı. Altı büyük devletin büyükelçisine hitaben aşağıdaki mesajı yazdırmaya başladım. Önümdeki altı genç sekreter söylediğim şeyleri kâğıda döküyorlardı:

“Şu anda Osmanlı Bankası denetimimizde ve aşağıdaki şartlar

yerine getirilene kadar burayı terk etmeyeceğiz:

1. Şu anda İstanbul'da gerçekleştirilen katliamın hemen durdurulması;

2. Bankaya silahlı saldırıya son verilmesi; aksi takdirde cephanemiz tükendiğinde binayı hava uçuracağımızın bilinmesi;

3. Tarafınıza özel yazışmalarla bildirildiği gibi Ermeni reformlarının Ermeni Devrimci Federasyonu Merkez Komitesinin önerdiği tadilatla birlikte ifasına dair yazılı teminat verilmesi;

4. Mevcut olaylardan dolayı tutuklanan bütün Ermeni devrimcilerinin serbest bırakılması;

Aksi halde, binayı içindeki herkesle birlikte havaya uçurmak zorunda kalacağız.

*Ermeni Devrimci Federasyonu
Merkez Komitesi Temsilcisi"*

Bu yazının altı kopyasını imzalarken tabancamı masanın üstünde önüme koymuştum. Birisinin bir elini omzuma koyarak arkamdan tabancamı kaptığını fark ettiğimde neredeyse yarısını imzalamıştım. Ayağa fırladım, bir de ne göreyim! Hraç, yüzü gözü kan içinde, karşımda durmuş, tabancamı masamın üstüne bıraktığım için beni azarlıyordu. Korkum ve neşem birbirine karıştı.

"Tanrı aşkına dostum, neredeydin sen?" diye sordum ve kollarımı boynuna doladım.

"Hep çatıdaydım. Seni bıraktıktan sonra iki adamla birlikte binayı çatıdan savunmam gerektiğini düşündüm. Papken nerede?"

"Papken öldürüldü; cesedi aşağıda, merdivenlerde."

"Aşod'la Yekibdazsi'den ne haber?"

"Binada değiller."

"Sefil Aşod! Sahtekâr olduğunu biliyordum. Yekibdazsi'yi aldattı; onu ve üç kişiyi daha bomba alma bahanesiyle yanında götürdü."

Bu kısa soru cevap faslından sonra Hraç'a aşağıda olanları anlattım ve binayı dışarıdan gelecek saldırıya karşı emniyete almak amacıyla kapıyı berkittiğimizi aktardığımda çok memnun oldu ve beni öptü. Çatıdayken silah atışlarının kesildiğini gözlemişti, fakat askerlerin girmeye çalışacaklarından kuşku duyarak durumu tetkik etmek üzere aşağı koşturdu. Tetkik bittikten sonra odaya yanıma geldi.

Ben diğer mektupları imzalamayı bitirmek üzere oturdum ve onları imzalaması için Hraç'a uzattım.

Mektuplar saat 17:30'da hazırды. Temsilcilerimizi birinci kat penceresinden indirmek için portatif bir merdiven bulduk. Biri bir Fransız diğeri Hakkı adlı bir Türk'tü; Hakkı Bey (Sultanın sarayı) Yıldız'a gidecekti.

Burada bir parantez açıp bir açıklama yapmam gerekir:

Ben müdürün odasında banka memurlarıyla konuşurken pencerenin yanında fesli bir yabancıнын oturduğunu fark etmiştim. İtalyan veznedara kim olduğunu sordum. Kulak misafiri olan adam ayağa kalktı ve liberal bir Türk olduğunu, Ermeni katliamlarına karşı olduğunu falan söylediği Fransızca uzun bir konuşmaya başladı. Daha da konuşacağını hissederek ona, "Nutka ihtiyaç yok, otur yerine," dedim.

Yanımdaki İtalyan bana dönerek, "Bay Garo, doğrudur, Hakkı Bey bir Türk, fakat çok iyi bir adamdır; Tanrı aşkına onu öldürmeyin," diye rica etti.

Şaşkınlık içinde Türk'e baktım; korkudan bembeyaz olmuştu. Tekrar ayağa kalktı.

"Lütfen oturun," dedim ve İtalyan'a dönerek devam ettim, "Bizim kim olduğumuzu düşünüyorsunuz? Biz katil değiliz mösyö; bu bina komutamız altındayken emirlerimize uymaları halinde ne iyi Türklerin ne de kötü Türklerin bizden korkmasına gerek var."

Dediklerimden yüreklenen İtalyan, Hakkı Bey'in sarayın çevirmenlerinden biri olduğunu ve bankaya Sultanın kişisel işlerini yürütmek adına gelmiş olduğunu ifade etti; dolayısıyla davamızla

ilgili olarak kendisiyle birlikte gitmesi için Türk'e izin vermemizi tavsiye etti. İtalyan birkaç elçiliğe giderken, Türk memur Yıldız Sarayı'na geri gider ve tutsak edilen memurların durumunun umutsuzluğunu açıklardı.

Bu öneriyi kabul ettim ve Hakkı Bey'in binayı yeniden ele geçirmeye kalkışmamaya ikna etmesi için dışarıdaki komutanla hemen iletişim kurmasını istedim. Kuşkusuz bu, cephanemizin israfını önleyecekti.

Teklifimi kabul ettiler ve İtalyan, Hakkı Bey ve ben köşedeki pencereye gittik. Beyaz bir flamayla dışarıdaki askerlere seslendim. Dışarıdan gelen ateş tamamen kesildi. Hakkı Bey pencereye gitti ve komutanla konuştu. Komutan binayı bizden geri almak için yeni bir çaba göstermemeyi kabul etti, fakat dışarı çıkmaya kalkışmamız halinde ateş etmekle tehdit etti.

Hakkı Bey, yarım saat sonra kendisinin ve banka müdürünün arabulucu olarak dışarı çıkacağını da söyledi ve yanlış anlaşılmasını istedi.

Kader bu ya, bu olaydan uzun zaman sonra, aynı Hakkı Bey'le tamamen farklı şartlar altında, fakat bu kez hasım olarak karşılaştım.

Armen Garo, namı diğer Pastırmacıyan, Osmanlı Meclisi'nde Erzurum'u temsil ederken, Hakkı Bey Osmanlı İmparatorluğu Sadrazamı Hakkı Paşa olmuştu. Ben, Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra yerel halkın çıkarları doğrultusunda demiryolu inşasını Ermeni vilayetlerine de yaymak için elimden geleni yaparken, Sadrazam Hakkı Paşa o planı bir Alman şirketi adına engellemek için tüm becerisini kullanıyordu.

Arabulucularımızı göndermeyi başardığımızda saat altı olmuştu.

Dışarıda pek tehlike kalmamıştı. Geceye dönük hazırlıklarımızı düşünmeye başladık. Önce bankada bulunanların bir listesini yaptık: Çoğu memur ve müstahdem, sekiz, on müşteri olmak üzere 154 kişiydi. İkinci olarak Rum aşçıbaşını aşağı çağırdık ve kendisine

herkese bir parça ekmek ve biraz yiyecek vermesi için yiyecek erzakını belirlemesini söyledik. Hraç yiyecek sorununu çözmek için Rum'la birlikte giderken ben rehinelerimizin rahatını sağlamak için ikinci kata gittim.

Büyük salona döndüğümde, çok daha samimi bir havayla karşılaştım. Herkese uyuma mahalleri olarak Haliç'e bakan odaları tahsis ederek, diğer odalardaki koltukların oralara götürülmesini emrettim. Emirlerime gayet nazikçe uydular. Mutfaktan yiyecek getirmeleri için aralarından beş, altı adam seçerek, yiyecekleri önce yaşlı olanlara, sonra daha genç olanlara dağıtmalarını söyledim.

Hepsi de bana karşı son derece saygılıydı. Deneyenleri vura-cağımı söyleyerek, dışarıdakilerle temasa geçmeye kalkışmamaları talimatını verdim.

İşgal altında zahiri bir kalede olduğumuzu ve benim savunma komutanı olduğumu söyledim onlara; dışarıdaki düşmanın gücümüz hakkında bilgisi olmamasının hepimizin çıkarına olduğunu ekledim. Benim iznim olmadan üç odadan kimsenin ayrılmamasını tembihledim.

Memurların odasına girdiğim her seferinde çoğu yanıma gelip kendilerini serbest bırakmamız için yalvarıyordu. Herkesin bir bahanesi vardı: Kimisi yeni evliydi, kimisi büyük bir aileye bakıyordu, vesaire. Ben de hep aynı kısa cevabı veriyordum: Hiç kimsenin gitmesine izin verilmeyecektir.

Bir keresinde düşüncelere dalmış bir halde, sinirlerimi yatıştırmak üzere balkonda bir aşağı bir yukarı dolaşırken, kısa boylu, yaşlı bir Fransız önüme dikildi ve "Mösyö, bu adamların şefi siz misiniz?" diye sordu.

"Evet, diye cevapladım.

"Sizi niye rahatsız ettiğimi biliyor musunuz? Ben karım ve iki kızım la daha dün Paris'ten geldim. Prinkipo Adası'nda (Büyüka-da) kaldık; ben bugün çek bozdurmak için kente indim ve kendimi bu cehennemde buldum. Eve gitmeme izin vermenizi rica ediyorum, çünkü kendi yaşamımdan çok zavallı karım ve kızlarım

için kaygılanıyorum; çok evhamlıdırlar ve eğer burada ne olduğunu öğrenirlerse ve ben bu gece dönemezsem üçü de korkudan ölür.”

Bütün bunları tek nefeste söyledi ve o denli samimi bir tarzda söyledi ki fazlasıyla sempati duydum kendisine.

“İsteğinizi kabul edemeyeceğim için çok özür dilerim, *mon cher monsieur*. Dışarıdan gelen gürültü, patırtıyı duyuyor musunuz? Türk ahali Hristiyanları katlediyor. Gitmenize izin verirsem sizi de öldürürler,” dedim ve yaşlı adamı gönderdim.

Çocukların ne yaptıklarını görmek için aşağı indim. İkinci kata döndüğümde, sokağa bakan son odadaki birinin dışarıdakilerle yüksek sesle konuştuğunu fark ettim.

Dışarıdan, “Orada kaç Ermeni var?” diye soruyorlardı.

İçerideki, “Altmış, yetmiş kişi varlar herhalde,” diyordu.

Ses çıkartmadan kapıya yanaştım ve içeri sızdım; kulağından çekerek odanın dışına götürdüm onu. Bizim oğlanlardan birine köpek gibi vurdurtmaya karar vermiştim. Genç bir Türk’tü; yüzü bembeyaz olmuş, tir tir titriyordu.

Merdivenlerin başına henüz gelmiştik ki, İtalyan veznedar ve genç İrlandalı yanıma seğırtip bu defalık affetmem için yalvarmaya başladılar. Bir yandan da aptalca hareket ettiği için onu azarlıyorlardı. Delikanlı biraz tütün almak için odasına gittiğini söyleyerek af diledi; dışarıdaki subay nasıl olduğunu soran bir arkadaşımı ve gayri ihtiyari olarak karşılık vermiş. Öbür memurlar da odalarından fırlamışlar ve hep bir ağızdan yalvarmaya başlamışlardı, “Mösyö Garo, bu seferlik bizi affedin, ama bir daha tekrarlırsa onu vurursunuz.”

“Peki, bu defalık affedeceğim, fakat böyle aptalca hareket etmemenizi rica ederim,” dedim ve Türk’ün kulağını bıraktım.

Türk hemen ellerime yapışırken, öbürleri sevinçten havaya uçar hale gelmişlerdi. Sonra bu banka memurunun gümrük müdürünün oğlu olduğu aktarıldı bana.

Bu olaydan sonra binanın her köşesini şahsen dolaşarak memurları daha sıkı gözetlemeye başladım. Yaşlı Fransız’ın kelimeleri

hâlâ kulaklarımdaydı: “Çok evhamlılar, üçü de korkudan ölür.” Birden aklıma bir fikir geldi; dışarıdaki subay Türk’ün arkadaşı olduğu için onun aracılığıyla Büyükkada’ya bir mesaj göndermek mümkün olabilirdi. Büyük salona gittim, kalabalıkta benim yaşlı Fransız arkadaşımı yanıma çağırdım ve, “Bayım, ailenize bir mektup yazın. Hemen gönderttireceğim,” dedim.

Adam şaşkınlık içinde bana baktı.

“Şaka mı yapıyorsunuz mösyö?”

“Hiç de değil,” diye cevapladım, “Siz sadece mektubu yazın, nasıl göndereceğimi görürsünüz.”

Yaşlı adamın aklının karıştığını fark ediyordum. Derhal genç bir memura kâğıt, zarf, kalem ve mürekkep getirmesini emrettim. O da hemen getirdi. Hepsini yaşlı adama vererek, “Ailenize emniyette olduğunuzu ve yarın sabah eve döneceğinizi yazın,” dedim.

Fransız masaya oturdu ve yazmaya başladı, “Sevgili karıcığım ve çocuklarım, beni merak etmeyin; bu gece kentte kalmaya mecburum, fakat yarın sabah erkenden evde olacağım. Hepinizi öperim.”

Mektubu zarfa koyup mühürledim ve yanımda duran delikanlıya, “Lütfen az önce affettiğim genç Türk’ü çağırın,” dedim.

Türk geldi ve son derece saygılı bir biçimde yanıma dikildi.

“Dışarıdaki subayı tanıdığını söylüyorsun.”

“Yakın arkadaşım, efendim.”

“O halde, lütfen, bu mektubu ona teslim edip bir neferle Büyükkada’ya ulaştırmasını söyleyin.”

“Baş üstüne,” dedi ve üçümüz birden köşedeki pencereye doğru yürüdük.

Benim yaşlı arkadaşım mektubun gönderildiğine çok mutlu oldu. Gayet içten bir şekilde elimi sıktı ve teşekkür etti.

Saat neredeyse yedi olmuştu ve dışarısı oldukça sessizdi. Bay Aubineau ve Hakkı Bey’in ayrılışından beri dışarıdaki askerler hiç ateş etmemişlerdi. Derken, büyük bir kargaşa oldu ve Hraç Tepebaşı’ndan kalabalık bir güruhun bize doğru geldiğini söylemek için

aşağı geldi telaş içinde. Koşarcasına birinci kata indim ve çocuklara benim ıslığımı duymadıkça harekete geçmemeleri ve sonra da güruhun üstüne her pencereden ikişer bomba fırlatmaları talimatını verdim.

Kapının üstüne denk düşen pencereye dikildim ve sokağı izlemek için ara sıra başımı çıkartmaya başladım. Mevkilerinde sessizce duran askerler şaşkınlık içinde güruhu seyrediyorlardı. Sokağın yukarısındaki askerler güruha süngülerini doğrultmuşlar, komutanları avazı çıktığıınca bağıırıyordu, “Nereye gidiyorsunuz, aptallar? Ermenilerin silahları var ve şimdi köpek gibi biçecekler sizi.”

Fakat güruh bağıırıp çağırarak, birbirlerini itip kakarak, kılıçlarını, sopalarını ve baltalarını sallayarak sel gibi akmaya devam ediyordu. Akıl almaz bir uğultuyla ilerliyorlardı. Yarısından fazlası, köprüyü geçerek İstanbul yakasından gelen beyaz sarıklı softalardı.

Komutan güruhu geri çekilmeye ikna edemeyeceğini anladığında, askerlerine geçmelerine izin vermelerini emretti; Pera’ya çıkan sokaklardan birinin merdivenlerinde durmuş, olan biteni seyrediyordu.

Güruh kapıya yaklaştı ve adamlar kapıyı açmak için baltalamaya başladılar. Bizim çocuklar her yandan bağıırıp bomba atmak için izin istiyorlardı; ben harekete geçmemeleri için kesin emir verdim.

Yaklaşan güruh giderek büyüdü ve banka binasının aşağıdaki ucunda büyük bir kavis oluşturdu. Tam istediğim şeydi bu. Islık çaldım; softaların kafasından aşağı tek salvoda yaklaşık yirmi bomba yağdı. Aman Tanrı’m, o ne uğultu! Üstüm başım et oldu. Başka ne yapacaktık? Bu sefil adamlar bizi katletsinler miydi?

Tekrar pencereden baktım. Patlayıcıların mavi dumanı bütün sokağı doldurmuştu; uzakta panik içinde birbirlerini ezercesine koşuşan insanlar görülüyordu; bu arada binanın önünde bir yığın ölü ve yaralı vardı; yaralıların çoğu kaçanlara bağıırıyor ve “Allah aşkına, bizi burada bırakmayın,” diye yalvarıyordu.

Bu sırada ilerideki subay bir kahkaha tufanına tutulmuş, kaçan güruhun arkasından sövüyordu.

Saat yediden sonra bir daha saldırı olmadı. Gece ayarlamalarını yaptık. Çalışanları yemek yemeleri için gruplar halinde yemekhaneye gönderdik.

Bu arada büyük kasa açık kalmıştı ve tel kafesin arkasındaki masanın üstüne paralar saçılmıştı. Oğlanlara oraya kimsenin girmesine izin vermemelerini söyledim. Saat yedi civarında veznedar, üç kıdemli memur, Hraç ve ben aşağı indik, bütün paraları saydırdık ve kasaya koydurttuk. Anahtarı cebime koydum.

O gün hesap denetim günü olduğu için bütün nakit para sayım için çıkartılmış. Çatışma başladığı dakikada veznedar orayı terk etmiş ve aşağı kaçmış.

Düzenlememiz bizden çok kendi adamlarına güvenemeyen veznedarı memnun etmişti.

Saat sekiz gibi bütün memurlar yiyecek bir şeyler bulmuşlardı, dolayısıyla artık odalarını terk etmeleri için herhangi bir neden yoktu. Aynı şekilde bizim çocuklar da yemekten paylarını almışlardı. Benimse ne iştahım vardı ne de yemeyi düşünecek zamanım. Fakat aniden benim yaşlı Fransız geldi aklıma. Büyük salondaki kanepede buldum onu. “Yiyecek bir şeyler verdiler mi size efendim?” diye sordum.

“Kim ne verecek ki bana? Zaten yemek düşünecek zaman mı şimdi?” dedi zavallı yaşlı yabancı.

Hemen yemekhanenin bulunduğu en üst kata çıktım ve Rum aşçıbaşına yiyecek bir şeyler kalıp kalmadığını sordum. Özellikle benim için soğuk et ve makarna, bir şişe bira ve bir kutu da sardalye sakladığını söyledi. Bütün bunları bir tepsiye koydum ve benim yaşlı arkadaşşıma götürdüm.

“Çok fazla bir şey yok ama bu gece için içinizi biraz bastırır,” diyerek ona uzattım.

Küçük yaşlı adam benim bu davranışımı görünce, çok müte-hassıs oldu.

“Ya siz? Siz çok çalıştınız, bir şeyler yediniz mi?”

“Hiç iştahım yok.”

“Siz yemedikçe ben de yemem,” dedi yaşlı adam kararlı bir tonla.

Kendisine herhangi bir şey yememin mümkün olmadığını anlattım. Oysa önceki gün de bir şey yememiş, akşam yemeğinde biraz meyveyle birkaç bardak şarap almıştım. Hem Hraç hem ben dinamit zehirlenmesi geçiriyorduk.

Yaşlı Fransız’ın ısrarı üzerine, bir bardak bira içtim ve yemeğini yemesi için yalnız bıraktım onu.

O gece saat on civarında, ikinci kat koridorunda yürürken, küçük yaşlı Fransız ansızın yanıma gelip “Avrupalı büyükelçilerin taleplerinize uymazlarsa bu binayı havaya uçurmayı planladığınız doğru mu?” diye sordu.

“Evet efendim, fakat umarım böyle bir şey olmaz.”

“Dilerim dediğiniz gibi olur. Biliyor musunuz, kendim için hiç korkmuyorum, bu sevimsiz kalabalığı da hiç umursamıyorum,” dedi, memurların odasına işaret ederek, “Hepsi sıradan insanlar. Fakat siz ölürseniz çok yazık olur.”

Ve beni hayranlıkla süzerek ekledi, “O kadar genç ve o kadar cesursunuz ki.”

Çok duygulanmıştı, elbette ben de. Cesaretlendirici birkaç kelime söyleyerek onu kucakladım. Dinlenmek için odasına çekildi.

Dışarısı oldukça sessizdi. Çocuklar kendi pencerelerinde nöbet tutuyorlardı. Hraç ikinci kat balkonunda yanıma geldi. Bir ileri bir geri volta atarken Hraç çatıda ne yapmış olduklarını anlattı bana.

Hraç çatıya çıktığında, önceden konuştukları gibi, bizim bankaya çıktığımızı görmesi için İngiliz okulunun çatısında bekleyen yoldaşı Levon’a işaret vermek üzere bir mendil sallamış. Hraç’ı gören Levon bir öpücük göndermiş ve işinin başına dönmüş.

Osmanlı Bankası, yarısı Reji (Tütün Tekeli) tarafından kullanılan büyük bir binada bulunuyordu. İki bölüm sadece çatı yoluyla bağlantılıydı. Hraç Reji bölümünden bizim tarafa birilerinin geçmesini önleme görevini üstlenmiş.

Levon'a işaret gönderdikten sonra Hraç yanında iki adamıyla Reji binasına gitmiş ve oradaki memurlara çıkmalarını emretmiş. Hepsi de korku içinde kaçarak uzaklaşmış. Adamlarımız itiyatla ikinci kata inmişler ve kapıda on, on iki Türk askerinin bulunduğu, merdivenlere yönelmeye başladıklarını fark etmişler. Hraç üzerilerine bir el bombası atmış; birkaçı yere serilirken, kalanlar korku içinde kaçmışlar. Çocuklar giriş katına inerek kapıyı kapatmış ve arkasını sağlamlaştırmışlar.

Daha sonra Hraç iki yoldaşını kapıyı yukarıdan korumakla görevlendirmiş, kendisiye tekrar çatıya çıkmış. Ara sıra kontrol için aşağıya inmiş; bu durum 17:30'a kadar sürmüştü. Artık ateş edilmediğini fark edince, askerlerin bankaya girmiş olabileceklerinden endişe duyarak durumu tahkik etmek üzere yanımıza gelmiş.

Ben de yaşadığımız zor anları anlatarak karşılık verdim kendisine. Daha sonra temsilciler büyükelçilerin yanından geldiklerinde ne yapacağımızı değerlendirdik. Öncelikle, Hraç'ın çabuk sinirlenir karakterini göz önünde tutarak, onlarla benim konuşmamın doğru olacağına karar verdik. Değerli yoldaşım büyük bir sükunetle kabul etti, "Evet, evet, sevgili Garo, onlarla sen konuş. Ben tepemin atacağından ve aptalca konuşmaya başlayacağımdan korkarım."

Daha sonra silah ve kuvvetlerimizin bir değerlendirmesini yaptık. Bankaya 26 kişi girmiştik; saat on itibarıyla 4 kişi kaybetmiştik, 5 de ağır yaralıımız vardı. Yanımızdaki 120 bombadan sadece 18 tane kalmıştı, ayrıca epey miktarda mermimiz vardı. Şimdi, 18 bombası olan 17 adam dışarıdan gelecek gerçek bir güç karşısında ne yapabiliriz?

Kafamızda bu problemlerle sabahın birine kadar mermer balkonda bir aşağı bir yukarı dolaştık. Dinamit stokumuz binayı havaya uçurmak için gerekenden çok azdı. Stokun sorumluluğu, böyleşine çaresiz bir adımın son çare olacağını değerlendiremeyen ve neredeyse bütün dinamitimizi bombalara doldurmuş olan yoldaşlarımızdaydı. Hraç'ın valizinde ancak bir buçuk kilogram kalmıştı.

Bu heyecanlı anlarda, saat sabahın tam birinde dışarıdan ısıklıklar duyduk. Türkçe olarak bize sesleniyorlardı, “Hey Ermeniler, elçiliklerden gelen temsilciler burudalar; sizinle konuşmak istiyorlar.”

Hraç ve ben köşe masasına yaklaşarak çocuklara kimseye ateş açmamalarını tembih ettik. İleride, asker sırasının önünde bir grup adam gördük. Birinin elinde fanuslu fener, ikincisinin elindeyse beyaz bir flama vardı. Her ikisi de Türk gibi giyinmişti; arkalarından üç Avrupalı geliyordu.

“Pencereye yaklaşın, korkmayın, ateş açmayacağız,” dedim Fransızca.

“Buradan konuşamayız. Sokağa inin, hem yürür hem konuşuruz,” diye cevapladılar.

“Biz çıkamayız. İsterseniz, bizi görebilmeniz için portatif bir merdiven indirebiliriz,” dedim.

Aralarında kısa bir süre görüştükten sonra yakına geldiler.

“Peki, madem siz çıkmak istemiyorsunuz, buradan konuşalım,” dediler ve pencereye iyice yaklaştılar.

Bizim arabulucumuz olarak gitmiş olan Bay Aubineau, “Bay Garo, sizi Bay Maximov’la tanıştırmaktan onur duyarım; kendisi sizinle görüşmesi için bütün büyükelçiler tarafından tam yetkili kılınmıştır. Öbür beyefendi bankanın Genel Müdürü Sir Edgar Vincent. Feneri tutan bey Pera askerî komutanı ve flamayı taşıyan kişi de Majestelerinin bir muhafızı.”

Bay Aubineau sözünü tamamladığında Maximov konuşmaya başladı, “Şimdi saraydan geldim. Padişah hazretleri sizi limandaki bir Avrupa gemisine kadar götürmem için beni görevlendirdi; yarın İstanbul’dan ayrılabilirsiniz. Şimdi acele edin, zaman kaybetmeyelim.”

“Fakat Bay Maximov, biz bizim özgürlüğümüz için telaşla dediğimiz işgal etmedik bankayı,” dedim alaycı bir ifadeyle. “Mektuplarımızı aldınız mı? Taleplerimiz hakkında söyleyecek bir sözünüz yok mu?”

Maximov başını eğerek düşünmeye başladı. Yanımda dikilen Hraç kendini zor kontrol ediyordu. Bir şeyler söylemek istiyordu, fakat ben susması için göz kırptım; o da mırıldanarak bir şeyler söyledi.

“Talepleriniz nedir?” diye sordu Maximov.

Yazılı olarak sunduğumuz her şeyi sözlü olarak anlattık. Maximov’un buna cevabı şu oldu: “Taleplerinizin ilk ikisi zaten yerine getirilmiştir; kentte artık katliam yapılmıyor, bankaya saldırı da, bildiğiniz gibi, saat yediden beri durdurulmuş durumda. Öyle değil mi Ekselansları?” diye yanındaki Türk paşasına sordu; o da başıyla onayladı.

“Reformların ifasına ilişkin üçüncü talebinize gelince, tatminkâr bir çözüm elde edebilmek için elimizden geleni yapacağız. Tutuklu Ermeni devrimcilerine ilişkin dördüncü talebinizi memnuniyetle yerine getireceğiz.”

“Şu anda katliam yok, fakat yarın biz ayrılır ayrılmaz bıraktıkları yerden başlayacaktır. Sağlam teminatlara ihtiyacımız var.”

“Nasıl bir teminat istiyorsunuz?”

“Avrupalı denizcilerin karaya çıkması.”

“Sevgili dostlar, Rusya’nın diplomatik bir temsilcisi olarak davanıza duyduğum kişisel sempatiye rağmen, size, hükümetimizin Türkiye’nin içişlerine silahlı bir müdahaleye tamamen karşı olduğunu söylemeliyim. Dolayısıyla bu talebinize bir şey yapamayız.”

“Bu durumda konuşmamızın gereği kalmadı. Eylemimizi sürdürmek zorundayız. 150 Avrupalı bu binanın enkazı altında bizimle birlikte ölecek. O zaman belki, kendinizi bizim yerimize koyarak fikrinizi değiştirirsiniz. 300.000 şehidimizin kanı hâlâ kurumadı ve siz Türkiye’nin içişlerine silahlı müdahaleye karşınız, öyle mi?”

Maximov’un yanındaki Türk paşası araya girdi, “Fakat emin olun ki, bütün bunlar abartmadan ibaret.”

“Sizinle konuşmuyorum bayım,” diye sözünü kestim.

Kısa bir suskunluktan sonra Maximov, “Amacınızın çok kutsal olduğunu biliyorum ve davanıza yürekten katılıyorum. Büyük

devletlerin Türkiye'ye yönelik politikalarını canınız pahasına değiştirmeye zorlamayı istiyorsunuz, fakat ben inanıyorum ki böyle bir eylem ters tepecektir. Avrupa kamuoyu nezdinde haklı olarak kazandığınız sempati, Avrupalı güçleri müdahaleye zorlamak için 150 masum insanı öldürdüğünüzü duyduklarında hemen antipatiye dönecektir."

"Fakat bizden öldürülenler, onlar masum insanlar değil miydi Bay Maximov?"

"Evet, onlar da masumdular, fakat bu 150 insanın akraba ve yurttaşlarının eyleminizi hoş göreceğine inanmak biraz zor."

Tartışmamız bir saat boyunca bu minvalde sürdü. Aramızda geçen tüm kelimeleri hatırlamam çok zor. Tek bildiğim, yaşamımda o gece olduğu kadar dokunaklı ve güzel konuşmadım bir daha. Maximov'un her itirazına uygun bir cevap verdim ve yanı başımda duran yoldaşım Hraç cevaplarımdan çok memnun kaldı.

Sonunda Maximov aşağıdaki tekliflerde bulundu:

1. Eğer bankayı gün doğarken boşaltırsak, İstanbul'daki Ermenilere hiçbir zarar gelmemesi, hatta burunlarının bile kanamaması için elinden geleni yapacağına dair şeref sözü veriyordu.

2. Eğer tehditkâr tavrımızı terk edersek, yarın, bir Avrupa gemisinde, reform programının altı ay içinde gerçekleştirileceği sözünü veren altı büyük devletin büyükelçilerince imzalanmış bir belgeyi bize teslim edeceğine yemin ediyordu.

Aşağıdaki görüşleri ileri sürdü:

1. Geceleyin bütün büyükelçileri görüp imzalarını almak fiziki olarak mümkün değildi;

2. Eğer bizi aldatmak isteseymiş, o belgeyi gündüz bize teslim edebilirmiş ve biz bankayı terk ettikten sonra bir Avrupa gemisinde bizi zararsız hale getirip belgeyi geri alabilirmiş. Ayrıca ertesi güne kadar binada kalmaya inat etmemiz halinde, kentteki varlığımızın Türk güruhu tahrik edeceği gibi basit bir nedenle katliamın yeniden başlamayacağını garanti edemezmiş.

Maximov yaralı yoldaşlarımızın bakımıyla bizzat ilgilenecek ve iyileştikten sonra yurtdışına güvenle çıkmalarını sağlayacaktı. Ölen yoldaşlarımızın cesetleri Patrikhaneye teslim edilecekti ve nihayet bizim de Türkiye'den sağ salim çıkmamızı sağlayacaktı.

Hraç'la ben söz konusu teklifleri değerlendirmek için içeri çekildik. Hraç imzalı belgeyi elimize alana kadar binayı terk etmememiz gerektiğinde ısrar ederken, ben düşmanın sabah güçlü bir saldırı başlatması ve binayı elimizden alması halinde hepimizi haydut gibi öldürdüğünde bu aptallığımızı nasıl mazur gösterebileceğimizi ileri sürdüm; buna verilecek bir cevabı yoktu. Böylece silah ve cephane stokumuzu incelemek için tekrar aşağı indik: 17 adamın her birinde 50 mermi ve sadece 18 bomba, Sonunda, tüm eylemi yeni bir saldırı bekleyerek tehlikeye atmaktan ve ertesi günkü katliamdan sorumlu tutulmaktansa Maximov'un söylediklerine güvenmemizin ve kendimizi bu zorlu durumdan onurlu bir biçimde kurtarmamızın daha iyi olacağına karar verdik.

Sabahın 2:30'unda köşe pencereye döndüm ve Maximov'a, "Sizin ve diğer iki Avrupalı yetkilinin bizim özgürlüğümüzden şahsen sorumlu olacağı anlayışıyla, binayı teklifiniz uyarınca gece terk etmeyi kabul ediyoruz. İstanbul'u terk edene kadar silahlarımızı teslim etmeyeceğiz ve bize gemiye kadar eşlik etmelisiniz. Bizi tutuklamaya ve silahlarımızı almaya kalkışılması halinde bunu yaşamınızla ödersiniz" dedim.

Maximov ifademizi duymaktan çok memnun oldu ve bizimle pohpohlayıcı tarzda konuşmaya başladı, fakat binayı sadece tabancalarımızla terk etmemizi, bombaları bırakmamızı istedi. Sonra yaralı yoldaşlarımızı Maximov'un elçilik muhafızlarının gözetiminde Rus hastanesine kaldırtmaya karar verdik.

Bombalarımızı ve dinamit valizini banka memurlarına teslim ettik. Arkadaşlarımız ölü ve yaralı yoldaşlarımızın tabancalarını da aldılar. Yaralı arkadaşlarımızı kucakladık ve onları Rus muhafızlara teslim ettik.

Sokağa ilk ben çıktım ve bizimle görüşmeleri sürdüren grubun yanına gittim. Aubineau yanıma gelip yüce gönüllü tavrımız için

elimi sıktı ve beni Maximov'a takdim etti.

Maximov, "Bay Garo, elinizi sıkma ve kahramanca eyleminiz için takdirlerimi sunma izin verin," dedi ve hararetle elimi sıktı.

Ardından beni İngiliz Müdüre tanıttı; o da teşekkür edip elimi sıktı. Fakat iki Türk paşasının adını söylediğinde sadece başımla selam verdim, yanlarına gitmedim.

Benim ardından Hraç çıktı ve grubun yanına geldi. Kendisini Maximov ve diğerleriyle tanıştırdım, "Yoldaşım Hraç Andreasyan (takma adı)."

Kalan on beş adam grup halinde çıktı ve arkamızda dizildi.

Maximov sabırsız görünüyordu.

"Kalanlar nerede? Hemen çıkmalarını sağlayın; gemiye yola çıkmalıyız, zaten geç kaldık, saat sabahın üçü."

Ben de saatime baktım. Doğruydum, üçü beş geçiyordu. Buna göre binada on dört saat kalmışız, dedim kendi kendime. Maximov'a dönerek, "Hepimiz buradayız ve gitmeye hazırız," dedim.

Şaşkınlık içinde yüzüme baktı ve "Fakat diğerleri nerede?" diye sordu yeniden.

"Diğerleri dediğiniz kim?"

"Yoldaşlarınız."

"İçeride dört ölü, beş yaralı bıraktık; kalanların hepsi, on yedi kişi, burada."

"Şaka yapıyorsunuz herhalde Bay Garo!"

"Şakanın pek de zamanı olmadığını düşünüyorum," diye cevapladım, şaşkın şaşkın bakan Maximov'a.

"Şeref sözü mü?"

"Elbette Bay Maximov."

Afallamış bir halde bir bana baktı, bir Türk paşalarına ve "Elinizi bir kez daha sıkma izin verin; darbe büyük bir ustalıkla yerine getirilmiş," dedi bana.

Sonra da paşalara dönerek, “200 kişi olduklarını söylememiş miydiniz?” diye sordu.

“Bize söyledikleri buydu.”

Biz sohbetle meşgulken, banka memurları sokağa dökülüp bize güle güle demeye geldiler. Herkes benimle Hraç'ın elini sık-maya çalışıyor ve övgü dolu sözler söylüyordu. Aniden kalabalığın içinden arkadaşım, yaşlı Fransız fırladı.

“İzin verin, ben de elinizi sıkayım,” diye bağırdı ve elimi iki eliyle tutarak, “Benim sevgili oğlum, bu işin böyle bitmesine çok sevindim. *Bon voyage*, Tanrı sizi korusun. İzninizle sizi alnınızdan öpebilir miyim?”

Alnıma yetișebilmesi için biraz eğildim ve elini de öptüm. Samimiyetimize tanık olan herkes şaşırmıştı. Birkaç saat içinde iyi dost olmuştuk ve bir daha da karşılaşmadık.

Bir yandan limana gitmeye hazırlanırken ben de çocuklarla konuşuyordum, “Arkadan etrafımızı sarın ve benim ısığımı duyarsanız herkesten önce bu beş adamı öldürün; sonra da kendinizi vurun, anlıyor musunuz?”

Çocuklar başlarını sallayarak onayladılar; bu sırada Maximov, koluma girerek, “Biliyor musunuz, Bay Garo, Lazaryan Akademisi'nde çok az Ermenice öğrenmişim. Lütfen Ermenice ne söylediğinizi bana da aktarın.”

Fransızca olarak kelimesi kelimesine tekrarladım. Maximov'un yüzü bembeyaz oldu, aynen diğerlerinininki gibi.

“O halde bize güvenmiyorsunuz.”

“Size güveniyorum, bu iki beyefendiye de,” derken Avrupalıları işaret ettim, “Fakat bu iki paşaya ve etrafımızdaki Türk askerlerine güvenmiyorum.”

“Bu durumda biz ne yapalım?” Paşalara dönerek, “Yolda hiçbir hareket olmaması için herkese sıkı sıkıya emir verildi mi?”

Her iki paşayı da bir heyecan almıştı; birkaç subayı yanlarına çağırarak, askerlerin yolculuğumuz boyunca silahlarını hazır tut-

maları ve sokakta hiçbir başıbozuk bulunmaması için yeni emirler verdiler.

Maximov, "Gördüğünüz gibi Bay Garo, tehlike kalmadı," diyerek beni temin etti.

"Emirlerim sadece tehlike halinde uygulanacaktır."

"Çok iyi, şimdi yola çıkabiliriz artık."

ÖLÜM XIV

AVRUPA'YA ÇIKIŞ

Hep birlikte Büyük Köprü (Galata Köprüsü) istikametine doğru ilerledik. Sokağın her iki yanına iki sıra halinde dizilmiş askerler, süngüleri takılmış tüfeklerini gözümüze gözümüze sokuyorlardı sanki. Fanuslu fenerler ve beyaz bir flama taşıyan birkaç subay önümüzde gidiyordu. Askerlerin arkasında, solumuzdaki dar sokaklardan birinin ucunda bizi izleyen bir molla duruyordu. Paşa onu görünce süngülenmesine emir verdi. Emir derhal yerine getirildi ve molla iki eli yaralı kışında bağırarak toz oldu.

Köprüye açılan küçük meydana ulaştık. Bize eşlik eden subaylardan birinin ileriye fırladığını, Voyvoda caddesinin başındaki karakolun yanında bulunan askerlere bağırarak emir verdiğini ve elli askerin çift sıra halinde bize doğru yürümeye başladığını fark ettim. Bizi durdurmaya ve karakola götürmeye geliyor gibilerdi.

“Hazır olun çocuklar,” dedim sert bir sesle.

Maximov, “Duralım,” dedi ve bana dönerek, “Ne oldu?” diye sordu.

“Hiçbir şey Bay Maximov. Karşıdaki askerlerin hareket ettikleri fark ettim ve adamlarıma hazır olmalarını tembihledim.”

Maximov kızgın bir edayla Türk paşalarına döndü: “Askerler niye hareket halindeler? Niye geliyorlar?”

“Korkmayın Ekselansları, gemiye kadar bize eşlik etmeye geliyorlar.”

“Gördünüz işte Bay Garo, kuşkuya gerek yok.”

“Hem sizin için hem bizim için öyle olsa iyi olur.”

Böylece, biri bizim, diğeri muhafızlar için olmak üzere iki motorun beklediği limana geldik.

Yola çıkmış olduğumuz düzende motora oturduk: Ortada Maximov, solunda Hraç, sağında ben; bir paşa benim sağımda, diğeri Hraç'ın solunda; Aubineau ve Vincent bizim arkamızdayken, onların arkalarında çift sıra halinde on beş yoldaşımız.

Motor kıyıdan açılır açılmaz Maximov beni sorgulamaya başladı:

“Eğitiminizi nerede gördünüz, Bay Garo?”

“Fransa’da.”

“İlköğreniminizi?”

“Türkiye’de.”

“Rusça biliyor musunuz?”

“Hayır!”

“Rus Ermeni’si değil misiniz?”

“Yok, hayır!”

“Fakat hiç de Türk Ermeni’sine benzemiyorsunuz.”

“Olabilir!”

O merakını gidermek için biraz daha sıkıştıınca, ben yalan söylemek zorunda kalacağımı hissederek devam etmemesini rica ettim. Maximov söylediğimi çok beğendi ve beni yalnız bıraktı.

Ay yüzümüzü aydınlatıyordu ve deniz çok durgundu. Her iki motor da Moda burnuna doğru ılık çalarak ilerliyordu. Kısa bir süre hepimiz sessizliğe gömüldük, her birimiz derin düşüncelere dalmıştı. Tam bu sırada Papken’in ölümünü ta derinlerimde hissettim. Zavallı çocuk son derece hayat doluydu. Hep gülümser, nereye giderse gitsin, her yere neşe getirirdi. Ve biz onu bankanın soğuk mermerinde cansız bırakmıştık. Planının başarısından çok umutluydu, fakat ilk kurban o olmuştu.

Ben aya bakarak bu düşüncelerle boğuşurken, hemen yanımdaki Türk paşası konuştu. “Nereye gideceksiniz, Bay Garo?”

“Avrupa’da, nereye gidebilirsem.”

“Siz ve öbür arkadaşınız iyi eğitilmiş delikanlısınız. Herhangi bir yerde kolaylıkla yaşayabilirsiniz; fakat gördüğüm kadarıyla öbürleri, yabancı dil bilmeyen gariban Anadolu’lular. Büyük ihtimalle yabancı ellerde acınacak hale düşeceklerdir. Eğer kabul ederseniz, hem sizin hem de diğerleri için çok hayırlı olacağını düşündüğüm bir teklifim var.”

“Neymiş o?”

“Sizin bankayı işgal ettiğinizin haberi geldiğinde saraydaydım. Önce Padişah Hazretleri çok kızdılar, fakat sonra af düşüncesine rıza gösterdiler. Ve Hakkı Bey gelip de sizin hakkınızda konuşunca, cesaretinizden hayrete düştüler. Sizin için affını dilememe izin verirseniz, talebimi memnuniyetle karşılayacaklarına eminim ben. Sarayda sizin gibi adamlara çok ihtiyaçları var zaten, sizleri çok iyi makamlara getireceklerdir.”

Bu aptal Türk’ü tartıyordum; cevap vermek yerine ayaklarından tutup tekneden atmayı bile düşünüyordum, fakat şeytana uymadım. Lafını bitirdiğimde, “Lütfen, bizim geleceğimizi düşünmeyin,” dedim sadece.

Maximov sohbetimizin farkındaydı. Ne konuştuğumuzu sordu. Paşanın teklifini aktardım kendisine. Ne cevap verdiğimi öğrenmek istedi. Güzel bir Fransızca deyişi hatırlattım: Koy ver gitsin. Sessizce güldü ve başıyla onayladı.

Sir Edgar Vincent’in Moda Koyu’ndaki özel yatına ulaştığımızda saat 4:00 olmuştu.

Tekneye çıktık. Maximov bize kaptanı tanıttı ve ertesi güne kadar bizi ağırlamasını rica etti. Refakatçi muhafızlar, yaklaşık otuz metre ileride, güya bizi korumak üzere motorlarında kaldılar. Maximov ve beraberindekiler “*au revoir*” deyip kente geri döndü.

İngiliz kaptan ve mürettebatı bizi çok yürekten ağırladılar. Güverteye görkemli bir yemek masası kurup ellerinde ne varsa çıkarttılar. Çocuklar büyük bir iştahla yediler yemeklerini, özellikle Bursalı Ruben, doymak bilmez iştahıyla İngilizlerin sevgilisi oldu. Ben

de biraz yedim ve güverteye kıvrılabileceğim bir yastık rica ettim; o kadar yorgundum ki, ayakta duracak halim kalmamıştı. Gözlerimi açtığımda güneş bayağı yükselmiş, sabahın on biri olmuştu neredeyse. İngiliz denizciler nöbet tutarken bizim çocuklardan dördü, beşi uyanıktı. Yıkanmak üzere aşağıya indim; üstüm başım is ve dumandı.

Kahvaltıdan sonra, öğlen civarında, Moda burnunda ciddi bir kalabalığın toplandığını fark ettik; büyük bir kargaşa vardı; çoğu softaydı. Birkaç tekne bize yaklaşmaya başladı. Hemen çocukları tekneye uzunlamasına dizdik ve kendimizi savunmaya hazırlandık. Kaptan endişelendi ve kuleden az ilerimizde demirli İngiliz savaş gemisine sinyal göndermeye başladı. Kıyıda kalkan tekneler giderek yaklaşıyordu ve güruhun tehditkâr seslerini duyabiliyorduk. Ruben küfür torbasını açmıştı ve İngiliz denizcilerden bir tüfek istiyordu, fakat kaptan izin vermedi. Bu arada yakınımızdaki Türk muhafızlar olan biteni izliyor, kayıtsızca bekliyorlardı.

Uzaktaki İngiliz savaş gemisinin pruvasından düdüğü sesi geliyor ve geminin bize doğru yöneldiği görülüyordu. Bunu gören kalabalık gerisin geriye kaçmaya başladı; Türk muhafızlar korkmuş bir halde ayaklanmışlardı. Savaş gemisi geldi ve bizimle kara arasına demir attı. Komutan cankurtaran botuyla duruşu öğrenmek için yanımıza geldi hemen. Fransız ve Rus savaş gemileri de onu izledi ve üç savaş gemisi etrafımızı çevreledi. İngiliz komutan tekneye çıktığında iki hafif yaralı adamımıza bakması için gemi doktorunu göndermesini rica ettim. Birkaç saat sonra doktor cihazlarıyla birlikte geldi. Yaralılarından biri, fırlatmış olduğu el bombalarından dolayı yüzüne ve omzuna aldığı sıyrıklardan acı çeken Mihitar'dı. Diğer i sırtına gömülmüş sekiz, on küçük şarapnel parçasını taşıyan Ruben'di. Mihitar'ın durumu fena değildi de Ruben, doktor küçük demir parçalarını çıkartana kadar büyük acı çekmişti.

Üç savaş gemisiyle çevrelenmiş bir halde öğleden sonra dörde kadar bekledik. Sonunda uzaktan bir Fransız motorbotu görüldü. Maximov'u tanıdık; yanında İngiliz ve Fransız meslektaşları vardı. Heyecanla bekliyorduk.

Tekneye çıkınca Maximov meslektaşlarını tanıttı; biri Fransız elçiliğinin şef tercümanı Bay Roue, diğeryse İngiliz'di. Tanışma formalitelerinin ardından gayet kuru bir edayla, "Yola çıkmaya hazır olun. Fransız gemisi *La Gironde* sizi Marsilya'ya götürmek için koyda bekliyor," dedi.

"Fakat Bay Maximov, dün verdiğiniz sözü yerine getirmenizi bekliyoruz. Reformlar hakkında yazılı bir söz verene kadar ayrılmayız," diye cevap verdim.

"Sözümü yerine getirmeye hazırım da meslektaşlarım böyle imzalı bir belgeye rıza göstermiyorlar."

"Fakat hepsi adına konuştuğunuzu düşünüyordum."

Tam o sırada Fransız tercüman araya girdi, "Dün 'bu kadar delicesine hareket etmemiş olsaydınız, hemşerilerinizin kanı bugün İstanbul sokaklarında akmazdı."

"Katliamlar bugün de sürdü demek mi istiyorsunuz?"

Fransız, "Dünden daha berbat; bütün bunlardan düşüncesizce tutumunuzdan dolayı siz sorumlusunuz," diye ekledi.

Maximov, konuşmamızı duymamak için utanç içinde uzaklaştı. Ben Fransız'ı bıraktım ve Maximov'un peşinden seğirttim.

"Bay Maximov, katliamların bugün devam ettiği doğru mu?"

"Maalesef, evet," dedi, başını eğdi.

"Dünkü sözünüze ne oldu?"

"Bütün çabamıza rağmen katliamları durduramadık, fakat durumun yarın normale döneceğini umuyoruz."

"Yani şeref sözünüzün değeri bu mu?" dedim öfkeyle ve içeri yöneldim.

Son derece aşağılık bir biçimde aldatıldığımız açıktı, bir Avrupa gemisinde, çevremiz üç savaş gemisiyle sarılmış ve üç büyük devletin temsilcileriyle karşı karşıyayken hiçbir şey yapamazdık. Hıra'a baktım, yüzü kıpkırmızıydı. İkimiz de müthiş bir hayal kırıklığı yaşıyorduk; Fransızca bilmeyen yoldaşlarımızsa pürdikkat bizi seyrediyorlardı.

Hraç ve ben aramızda konuşmak için geminin kenarına çekildik ve Avrupalı temsilcilere direnemeyeceğimize karar verdik.

Yanlarına döndüğümüzde, özellikle Maximov'dan imzalı bir belge almaya, bankayı neden işgal etmiş ve hangi şartlar altında çıkmış olduğumuzu açıklamaya kalkıştım bir kez daha. "Yoksa Avrupa basınında bizi haydut yerine koyacaklardır," diye konuştum.

Maximov, kendisinin hazır olduğunu, fakat meslektaşlarının rızası olmadan böyle bir kâğıt imzalama hakkı olmadığını ileri sürerek taleplerimi karşılamaktan sıyrınıyordu. İngiliz sessizce dururken, Fransız tatsız bir surat ve anlamsız sözcüklerle konuşmamızı güçleştiriyordu.

Biz konuşmakla meşgulken uzakta *La Gironde* gözüktü; düdüğünü öttürüyordu. Fransız tercüman bizi sıkıştırmaya başladı: "Silahlarınızı teslim edin de yola çıkalım; gemi sizi bekliyor."

Onun emrine cevaben, "Silahlarımız Ermeni Devrimci Federasyonu'nun malıdır ve onları komiteye iade etmek zorundayız, size teslim edemeyiz," dedim.

Pervasız cevabım Fransız diplomatı şaşırttı. Birbirlerine baktılar: Yaklaşık yirmi denizci çevremizi sarmış durumdaydı. Aramızda gelişmiş olan son derece tatsız duruma Maximov müdahalede bulundu: "Silahlarınızı teslim etmeme hakkınız var; öte yandan sizin bir Fransız gemisine silahlı çıkmanıza izin veremeyiz. Silahlarınızı bize satıp parayı komitenize teslim etmeyi kabul ederseniz, görevinizi yerine getirmiş olursunuz; biz de kendimizi bu nazik durumdan kurtarmış oluruz."

Hraç'la konuştuktan sonra anlaştığımızı açıkladım ve tabancaları beşer altın karşılığında verdik ve parayı, diplomatlarla birlikte gelen bankanın genel müdürü Sir Edgar Vincent'tan aldık.

Beş sularında, Fransız denizcileriyle çevrilmiş halde ve yukarıdaki tercümanlar eşliğinde *La Gironde* gemisine ulaştık. Güverteler korku içinde İstanbul'dan kaçmış insanlarla doluydu. Birinci sınıf güvertesinde denizciler kalabalığı iteklediler ve bizi bin bir güçlükle ortaya yerleştirdiler. Fransız denizciler süngüleri takılı halde kar-

şımızda durdular. Fransız elçilik tercümanı kaptanın odasına gitti. Geri geldiklerinde kaptan muhafız komutanına yaklaştı ve yüksek sesle emretti, “Herkesi teker teker arayın.”

“Bay Kaptan, lütfen bizi bu aşağılamadan muaf tutun; silahlarımızı zaten teslim etmiştik.”

Kaptan bana cevap vermeden biraz uzaklaştı ve alçak bir sesle tercümanla konuştu.

Fransız subay Hraç’tan başlayarak bizi aramaya başladı. Hraç homurdanmaya başladı. Sert mizacını bildiğim için subaya bir şey söylememesini, ona bir ders verme zevkini bana bırakmasını rica ettim. Subay üst aramasını sürdürüyordu. Ruben’in kuşağında küçük kama biçimli bıçak buldu. Ruben vermeyi reddetti, fakat subay son derece kaba bir biçimde çekip aldı. Hraç öfkeyle müdahale etti ve onun kama değil ekmek bıçağı olduğunu iddia etti. Subay fikrini sormadığını söyleyerek azarladı. Hraç daha da öfkelenip subayla tartışmaya başladı. Hraç’tan sakinleşmesini isteyerek müdahale etme gereğini duydum. Karışıklık üzerine geminin personel şefi ve beraberimizdeki tercümanlar konuşmayı duymak için yanımıza yaklaştılar. Geminin yaşlı doktorunun, kelimesi kelimesine aklıma kazınan sözcüklerini bugün gibi hatırlıyorum.

“Şu herifler! Biz onların hayatlarını kurtarıyoruz, hâlâ memnun edemiyoruz.”

Subay aramasını daha titizlikle sürdürdü. Ben sıranın sonunda duruyordum. Nihayet benim sıram geldi. Subay elbiselerimi ve ayakkabılarımı çok dikkatle aradıktan sonra amirine üstümde hiçbir şey olmadığını söyledi. Sordum ona, “Üstümde hiçbir şey olmadığına emin misiniz?”

Amiri sıramıza yaklaşıp subaya aramayı tekrar yapmasını emrederken, subay şaşkınlık içinde bana baktı. Daha sıkı aramaya başlayarak, elini elbiselerimin içine soktu; bu arada bizi izleyenler daha yakınımıza geldiler.

İkinci aramadan sonra amirine sert bir tonda üstümde hiçbir şey olmadığını söyledi.

“Üstümde hiçbir şey olmadığına gerçekten emin misiniz?” diye sordum tekrar.

Adam hayretle yüzüme bakarken, amiri öfkeyle, “Üçüncü kez ara; elbiselerini çıkart,” höykürdü.

Böylece üçüncü bir arama başladı. Beni soydular, üstümde sadece iç çamaşırlarım kaldı, ayakkabılarım bile çıkartılmıştı. Baştan ayağa aradılar, elbiselerimi, vücudumu. Bütün gözler üstüme kilitlenmişti, bense küçümseyerek bakıyordum. Subay görevini tamamlayıp üstünü selamlayarak, üstümde hiçbir şey olmadığını ifade etti; gözlerinin içine baktım ve “Size silahsız olduğumuzu söylediğimizde bize inanmalıydınız,” dedim.

“Mister, ben sadece emirleri uyguluyorum,” diye cevap verdi kızarmış yüzüyle.

“Biliyorum, bu sizin kabahatiniz değil, sözlerim komutanınıza aslında.”

Bu sözler üzerine çevremizdeki kalabalık hemen dağıldı ve diğer yolcuların meraklı gözleri önünde elbiselerimi giymeye başladım.

Banka müdürü ve üç tercüman motorbotlarına dönmek üzereyken, Maximov’dan tabancamı hediye olarak iade etmesini rica ettim. Kabul etti ve yanındakilere damşarak, Marsilya’ya indiğimizde bana iade etmesi üzere gemi kaptanına tabancamı teslim etti.

La Gironde Çanakkale’ye doğru yola çıktığında saat altıyı geçmişti.

Denizcilerin ranzalarını diğer yolculardan tamamen tecrit edilmiş bir halde bitiştirerek, bizi geminin pruvasına yerleştirdiler. Hraç önceki gece soğuk almıştı ve zar zor konuşuyordu. Onun için ikinci sınıf bölümünde oda ayarladık. Ben güvertede çocuklarla kaldım. Gemi mürettebatı her birimize bir yastık ve bir battaniye ve kendi tayınlarından yiyecek verdi. Karanlık çözmüştü. Gemi normal hızına ulaştı. Oturduğumuz yer soğuk rüzgar alıyordu. Ben, denizcilerin yemekhanesine açılan pencerenin yanına oturmuş, onların yemek yemelerini seyrederek ve sohbetlerine kulak misafiri

olurken, çocuklar yataklarına yerleşmeye başladılar.

Denizciler bir önceki günün olaylarından bahsediyorlardı. Her biri gördüklerini anlatıyor; banka civarındaki çatışmaları ve ertesi günkü katliamı aktarıyorlardı birbirlerine. Sonra olayların siyasi önemini yorumlamaya başladılar ve saf Fransızlar gibi her şeyde İngiliz komplosu arıyorlardı. Onlara göre biz Osmanlı Bankası'nı talan etmek üzere İngilizler tarafından kiralanmıştık, çünkü bankanın sermayesi Fransızlara aitti. Bu aptallıkları rahatsızlık duymadan dinledim, fakat hakkımda konuşmaya başladıklarında artık kayıtsız kalamadım. Masanın başında oturan mürettebat şefi birden, "Yine de bu meselede bu İngiliz'in rolünü anlayamıyorum," diye konuşmuştu.

"Hangi İngiliz?" diye sordu ikincisi.

"Ermenilerin lideri, sarışın delikanlı."

"Yani o bir İngiliz mi demek istiyorsun?"

"Elbette, onun gibi bir Ermeni gördün mü hiç?"

"Madem öyle, niye anlamıyorsun? Bir İngiliz para için cehenneme bile gider."

Sorular ve cevaplar benimle ilgiliydi artık. Sabrım tükendi ve onlarla konuşmaya gittim. Merdivenin ağzına geldiğimde, kapının önündeki denizci aşağıya inme iznimizin olmadığını söyledi. Hiç cevap vermeden afallamış yüzüne baktım, geçmeme ses çıkartmadı.

Mürettebat yemekhanesinin masasına yaklaşıp başına dikildim. Beni görünce tartışmalarını kestiler. Şaşkınlıkla beni seyrediyorlardı. Masanın başında oturan biri beni davet ederek, bir kadeh şarap teklif etti. Masada benim için bir yer ayarladılar hemen. Oturdum ve şefe sordum, "Orada, camın yanında oturuyordum; bir İngiliz'le ilgili sohbetinizi tam duymadım. Kim o adam?"

"Mösyö, siz İngiliz değil misiniz?"

"Yanlış düşünüyorsunuz. Ben Ermenistan'ın tam merkezinden saf kan Ermeniyim."

Gözleri fal taşı gibi açılmış denizciler bana baktılar ve ben de kırk sekiz saattin yaşadığımız olayları anlatmaya başladım: Avrupa devletleri temsilcilerince nasıl aldatıldığımızı, utanç verici davranışlarıyla bizi nasıl gücendirdiklerini, filan.

Derhal değiştiler; hepsi birden bizi haydut olarak nitelendiren elçilik tercümanlarına sövmeye başladı.

Birkaç kadeh şaraptan sonra, biraz gezinmek için dışarı, gemi güvertesine çıktım. Merdivende duran nöbetçi birinci sınıf güvertesine yöneldiğimde hiç itiraz etmedi. Derin düşüncelerle denizi seyrederken, kıça doğru yürüdüm ve dümenin bulunduğu yuvarlak alana ulaştığımda, üç adamın dikilmiş, bugünün olaylarını tartıştıklarını fark ettim. Karanlıkta gizlenip dinlemeye başladım. Üçü de geminin çok yüksek rütbeli subaylarıydı ve hakkımızda konuşuyorlardı. Biri, bizim haydut olduğumuzu söylüyor, kanıt olarak Fransız tercümanın söylediklerini tekrarlıyordu. Diğer ikisi, eğer haydutsak, Türk hükümetine neden teslim edilmediğimizi filan tartışıyordu.

Yavaşça karanlıktan çıktım, aralarında daha önce tanıştığım yaşlı doktorun da bulunduğu üçünün yanına gittim. Şaşkınlıkla sohbetlerini kesip bana baktılar. Doktora hitaben, "Size bir soru sormama izin verir misiniz, efendim?"

"Lütfen!"

"Bir süre önce bizi aradıkları sırada yoldaşıma kızgınlıkla: 'Şu herifler! Biz onların hayatlarını kurtarıyoruz, hâlâ memnun edemiyoruz,' dediniz. Bizim canımızı kimin niye kurtardığını sorabilir miyim?"

Bir an durakladıktan sonra doktor cevap verdi, "Bize, sizin soygun için Osmanlı Bankası'na baskın yaptığınız söylendi, fakat siz Ermeni olduğunuz için Avrupa devletleri sizi Türk hükümetinin misillemesinden kurtarmak için araya girmiş. Şimdi sizi Avrupa'ya gönderiyorlar."

"Ve siz bu martavala inandınız ha?"

"Elçiliğimizin baş tercümanı kaptan köşkünde aynı şeyi anlattı."

Başıma kan üşüştü. Bir Fransız temsilcisinin böyle bir insanlık dışı tavır takınacağını ummazdım ve kendimi kaybettim. Onlara tüm olayları, bize verilen şeref sözlerini ve nasıl aldatıldığımızı anlattım ve üç Fransız zabıt önünde içimde ne varsa kustum adeta. Bitirdiğimde, yaşlı doktor elimi iki elinin arasına aldı ve “Bilmeden sizi suçladığım için sizin ve yoldaşınızın affını rica ederim. O nerede? Gidelim, onun da elini sıkayım.”

Diğer ikisi de elimi sıkıp hakkımızdaki haksız suçlamaları için özür diledi ve bize yaptıkları haksızlığı affettirmek için beni kaptan köşküne götürdüler. Geminin süvarisi kibar yaşlı bir adamdı. Doktordan onlara anlattıklarımı dinleyince öfkesini gizleyemedi ve üç Fransız’a, “Fransa’nın İstanbul gibi önemli bir yerde böylesine yontulmamış adamlarca temsil edilmesi ne büyük utanç,” dedi.

Sonra bana dönerek, “Sir, bu gemide kendi eviniz gibi serbestsiniz. Birinci sınıf kamaralarda sizi ağırlayacak boş yerimiz olmadığı için çok üzgünüm, fakat rahat etmeniz için elimden geleni yapacağım,” dedi.

O andan itibaren Marsilya’ya vardığımız güne kadar gemideki en itibarlı yolculardık. Daha sonra Fransız tercümanın kendilerine anlatmış olduğu saçmalıkları bana aktardılar: Bizler eli kanlı haydutlarmışız, bütün gemiyi dinamitle havaya uçurabilirmişiz gibi şeyler. Ve bu sersemin tahriki yüzünden aranmıştık. Ayrıca bütün gemicilere silah bulundurmaları ve herhangi bir itaatsizliğimizi gördükleri anda sorgu sualsiz bizi öldürmeleri emredilmişti.

Şövalye ruhlu Fransa’nın İstanbul’daki temsilcisinin 1896’da bize reva gördüğü muamele buydu işte.

Bu yetmemişti. Marsilya’ya vardığımızda, Fransız polisi, İstanbul’da söz verildiği gibi bizi serbest bırakmak yerine çevremizi sardı ve St. Pierre cezaevine götürdü. Kimse protestolarımızı dinlemedi. Gece yarısı bizi hapse attılar ve bir kez daha soyup aradılar. Para ve saatlerimizi topladılar. İki büyük odaya koydular; ben çocukların yarısıyla bir odaya, Hraç da kalanlarla ikinci bir odaya konulduk.

Fransızların insanlık dışı muamelesi beni o kadar kızdırdı ki gece boyu uyuyamadım, gün doğana kadar odada bir aşağı bir yukarı volta attım.

Ertesi sabah, kahvaltıda soğan çorbası ve bir dilim ekmek verildi. Saat dokuz civarında oda kapıları açıldı ve çevrelerinde askerler bulunan bir grup memur içeri girdi. Bize, vali yardımcısı, polis şefi, kentin askerî komutanı, cezaevi müdürü oldukları ve bizi sorgulamaya geldikleri söylendi. Hraç ve oda arkadaşları da bizim odamıza alındılar. Masaların üstüne büyük not defterleri ve resmî belgeler saçıldı.

Vali yardımcısı ziyaretlerinin amacını açıkladı: Paris'ten bizi sorgulamak ve Dışişleri Bakanlığına ayrıntılı bir rapor sunmak üzere emir almışlardı.

Açıklamasını bitirdiğinde bizi hapsedmeye kanunen hakları olup olmadığını sordum. Bizim mahkûm olmadığımız, Paris'ten yeni talimatlar gelene kadar geçici olarak nezarete tutulduğumuz gibi ipe sapa gelmez bir şeyler söyledi. Kendisine kendimizi mahpus gibi görmediğimizi, dolayısıyla da sorularına cevap vermek zorunda olmadığımızı söyledim.

Beyanım herkesi şaşırttı. Askerî komutan ve polis şefi birkaç adım yaklaşarak, "Fransa'da olduğunuzun ve Fransız yasalarına riayet etmeniz gerektiğinin idrakinde misiniz?" diye tehdit ettiler.

"Evet mösyö, ben daha önce Fransa'da bulundum ve Fransız yasalarını iyi bilirim. Bizi hapsedme hakkınız yok ve sizin sorularınıza da cevap vermeyeceğiz."

"Sizi cevap vermeye zorlarız," diye karşılık verdi komutan.

"Nasıl? Son durak darağacıdır! Bizi darağacına çıkartın, cevap vermeyeceğiz."

Komutan ayağa fırladı ve masaya yumruğunu vurarak onbaşıya dragonları içeri getirmesini emretti. Kılıçları çekilmiş yaklaşık yirmi dragon asker içeri girdi ve karşımızda, duvarın önüne dizildi. Bizim çocuklar sinirle izliyorlardı ve hepsi birden ne olduğuna dair bir şeyler söylemem için ağzıma bakıyordu. Bazıları kendilerini

savunma pozisyonu bile almıştı sanki.

“Oturun çocuklar, hiç kıpırdamayın,” dedim ve komutana dönerek, “Başka, *monsieur le commandant*?” diye sordum.

“Şimdi, sorularımıza cevap verecek misiniz yoksa vermeyecek misiniz?”

“Hayır, mösyö komutan.”

“Fakat bütün bunlar ne demek oluyor?”

“İstanbul’daki bir temsilcisi yalancı, buradaki temsilcisinin de Abdülhamit’in bir ajanı olan Fransız hükümetine artık güvenmiyoruz, demek oluyor.”

Komutan, sesini yükselterek, “Mösyö, kelimelerinizi tartarak konuşun,” dedi.

“Ne söylediğimin farkındayım ve çok sevdiğimiz Fransa’da böyle konuştuğum için de üzgünüm.”

Polis şefi daha yumuşak bir tonda araya girdi, “Osmanlı Bankası’nı niye bastığınızı ve sizi niye Marsilya’ya gönderdiklerini sorabilir miyim?”

“Bu sorunuza memnuniyetle cevap veririm,” dedim ve Ağustos’un 14’ü ile 26’sı arasında ve daha sonra ne olup bittiğini anlatmaya başladım. Hem subaylar hem muhafızlar, hepsi de dikkatle dinlediler; bize yönelik tutumlarında yavaş yavaş değişiklik olduğunu fark edebiliyordum.

Türkiye’de her birimizin büyük bir ailesi olduğunu ve adlarımız ifşa edilirse, Türk hükümetinin hepsini öldüreceğini vurgulayarak lafımı bitirdiğimde, öfkesi burnundaki komutan yanıma geldi ve elimi kavrayarak, aramızda geçen sevimsiz diyalog için özür diledi.

Açıklamalarımızdan sonra formaliteleri tamamlamaya, vereceğimiz gerçekdışı bilgileri kayda almaya ve böylece davayı kapatmaya karar verdiler.

Hapiste 17 gün kaldık. Birkaç kez, gazeteci kılıklı dedektifler bizimle konuşmaya, güya bizimle Fransız sosyalistleri ve anarşistleri arasında ilişki kurmaya geldiler. Onlardan biri Marsilya’daki ünlü

anarşistlerden birine, bizim özgürlüğümüz için büyük bir gösteri düzenlenmesini isteyen bir not yazmamı önerdi bana. Provokasyonunu inanılır kılmak için de yanında birkaç gazete kupürü getirmişti. Bu gazetelere göre, Fransız hükümeti bizi anarşist olarak iade etme konusunda İstanbul'la görüşüyordu. Bizler İstanbul'da bomba ve dinamit kullanmamış mıydık? Bu aptalca saçmalıkları dinleyip, Fransa bu kadar alçaldıysa asılmak için İstanbul'a dönmeye hazırız, biçiminde kısa bir cevap veriyordum. Gizli polisin hileleri boşa gidiyordu.

Bir gün Paris'teki Dışişleri Bakanlığından yazılı bir soru aldık; Fransa'daki varlığımız hükümetçe hoş karşılanmadığından dolayı nereye gitmek istiyorduk. Yolculuk masraflarımız karşılanacaktı.

Çocuklarla tartıştıktan sonra, on beş yoldaşımızın, büyük bir Ermeni topluluğu olan New York'a gitmek istediğini, benle Hraç'ın eğitimimize yeniden başlamak için Cenevre'ye gideceğimizi yazdık.

On yedinci günün gecesı saat on birde, vali yardımcısı talebimizin Bakanlık tarafından kabul edilmiş olduğunu bildirmek üzere cezaevine geldi; on beş yoldaşımız ertesi gün New York'a gidecek bir gemiye binecekti, benle Hraç'ın hemen o gece Cenevre'ye yola çıkmamız emrediliyordu.

Arkadaşlarımız ayrılana kadar kalmamıza izin verilmesini istedik, fakat kabul görmedi. Çocuklara kararı bildirdiğimizde altüst oldular. Aynı gün Fransız hükümetinin liderler olarak ikimizi Türk hükümetine teslim etmeyi ve diğerlerini de Fransa'dan sürmeyi planladığını duymuştuk. Bunların sadece söylenti olduğu konusunda yoldaşlarımızı güçlkle ikna edip herhangi bir sorun olmadan New York'a gitmeleri için gerekli ayarlamaların yapıldığını söyleyerek onları cesaretlendirdik. Cezaevi yönetimine bırakmış olduğumuz 5.000 frankı çocuklara verdik; hepsini teker teker öptük ve ayrıldık.

Hraç ve ben Cenevre'ye gece treniyle gittik. Bizi polis şefi uğurladı; tabancamı gemi kaptanından almıştı. Bana postayla gönderceğine söz verdi, sözünü yerine de getirdi. İki dedektif ta Cenevre'ye kadar bize eşlik etti.

Pazar öğlen gibi o yıl bir İsviçre fuarının gerçekleştirildiği bu sevimli kente vardık; sokaklarda büyük kalabalıklar, her yerde müzik ve geçiş törenleri vardı. İstanbul cehenneminden ve Marsilya'daki mahkûmiyetten sonra bu alışılmadık şenlikler beni kendime getirmişti. Dedektifler istasyonda bize veda edip ayrılmak istediler. Ben akşam yemeğine kalıp kalamayacaklarını sordum. Cafe du Nord'un ikinci kat salonlarından birinde yemek yemeye gittik. Birkaç kadeh şaraptan sonra gözlerimde yaşlarla Maximov'un dala-veresini, Fransız tercümanın yalanlarını ve bizlerin hayal kırıklıklarını anlattım polislere. Nasıl bir iç boşalmasıydı anlatamam! Son dört-beş haftadır gerilmiş sinirlerim tamamen boşaldı ve kendimi biraz rahatlamış hissettim.

Fransız dedektiflerle iyi arkadaşlar olarak vedalaştık ve yoldaşlarımızı bulmayı umarak *Troşag*'ın yazı işleri ofisine yöneldik.

Dediğim gibi günlerden Pazar'dı ve tatildi; ofiste kimse yoktu. Hraç'la fuar girişine gittik; bizim gibi fuara gelmiş bir grup Ermeni öğrenciyle karşılaştık. Aralık ayında Cenevre'ye yaptığımız ilk ziyarette bizi görmüş olan biri bizi tanıdı. Çevremizde toplandılar ve bizi bir kahvehaneye götürdüler. Birkaç başka öğrencileri çağırmaya koştu gitti. Kısa süre içinde neredeyse tüm Cenevreli Ermeniler yanımızda toplandılar. Rostom yemek sipariş etti ve uzun bir görüşmeye başladık. Gece yarısına kadar biz anlattık, onlar dinlediler.

Orada, yoldaşlarımızdan Levon, Vartan, Boris ve Marr'ın olaydan bir hafta sonra İstanbul'u terk etmiş olduklarını ve şimdi Bulgaristan'da bulunduklarını duyduk. İstanbul'da kalanlar Vramyan, Yekibdzsi ve Aşod'tu. Yine o gece Samatya'daki yoldaşlarımızın kahramanca öldüklerini öğrendik.

İki gün sonra Fransız hükümetinin, verdikleri söze uymayarak, on beş yoldaşımızı Buenos Aires bağlantılı bir kargo gemisine koyduklarını, yolculuk masrafları olarak verdiğimiz 5.000 franka el koyduklarını ve Güney Amerika'ya beş parasız gönderdiklerini öğrendik.

Bu, “şövalye ruhlu” Fransa’dan yediğimiz üçüncü kazıktı.

Çarlık Rusya’sının, 27 Ağustos’ta bizi çok zekice aldatan temsilcisi hiç olmazsa sözlerinden birini yerine getirme asaletini göstermişti; yaralı yoldaşlarımızı hastanelerinde aylarca tedavi ettikten sonra Türk hükümetinin aldığı her türlü önleme rağmen onları himayesine alarak Mısır’a göndermişti.

Yıllar sonra, 1909’da, Osmanlı Meclisinin bir üyesi olarak İstanbul’dayken, 1896’nın o kasvetli günlerinde *Le Journal Debats* gazetesi muhabiri olarak İstanbul’da bulunan ve Maximov’un çok yakın arkadaşı olan Fransız gazeteci Bay Georges Goulis’le görüşme fırsatını bulmuştum. Bana Maximov hakkında şunları anlatmıştı:

26 Ağustos 1896’da Maximov Osmanlı Bankası’nın işgalini öğleden sonra saat beşte duymuş, hemen Büyükdere’den vapura binmiş, kente gelmiş, ardından Padişahın ne yapmayı düşündüğünü öğrenmek için Yıldız Sarayı’na gitmek üzere bir faytona atmış. Yıldız’ın bahçesinde İstanbul’a gitme hazırlığı yapan Harbiye Nazırı (Savaş Bakanı) ile karşılaşmış. Maximov arabayı durdurup bakanla konuşmuş; kendisinden, Osmanlı Bankası olayını duyan Padişahın öfkeden nasıl gözünün döndüğünü ve bu utanç verici eyleme son vermek amacıyla Bahriye Nazırına (Denizcilik Bakanı) binayı havaya uçurmasını emrettiğini öğrenmiş. Hayrete düşen Maximov bakana, “Fakat bunun sonuçlarını tahmin edebiliyor musunuz?” diye sormuş.

Bakan kendisine hem kendisinin hem de diğer meslektaşlarının bu emre itiraz ettiklerini ve Sultam ikna etmeye çalıştıklarını, fakat başaramadıklarını anlatmış. Hatta son defasında Sultan yüzüne bir mürekkep hokkası fırlatıp bir an önce emrini yerine getirmesini söylemiş.

Maximov Savaş Bakanını yanına alıp saraya girmiş; orada da Padişahın emrini yerine getirmek üzere çıkmaya hazırlanan Denizcilik Bakanını yakalamış.

Maximov, destursuzca Padişahın odasına girmiş ve kendisine,

bütün Avrupa elçiliklerinin temsilcisi olarak, rehine tutulan Avrupalılardan birinin bile ölmesi halinde Avrupa savaş gemilerinin sarayı bombardımana tutacağını söylemeye yetkilendirildiğini iletti.

Padişah öfkeyle ayağa fırlamış ve bir yandan Maximov'la tartışırken bir yandan da salonu arşınlamaya başlamış. Uzun bir konuşmadan sonra önceki emrini iptal etmeye rıza gösterip olayı bildiği gibi halletmesi için Maximov'u yetkilendirmiş.

Padişah'tan bu yetkiyi kopartan Maximov Büyükdere'ye dönmüş ve diğer büyükelçilere danışmış. Ancak gece saat bir civarında yanımıza gelebilmiş.

Bay G. Goulis, bütün bu ayrıntıları anlattıktan sonra, Maximov'un, saraya yarım saat geç ulaşmış olsaydı Padişahın emrinin uygulanmış olacağını düşündüğünü ekledi. Bankanın bombalanması halinde, banka memurlarını korumak için askerler karaya inmeye mecbur kalacaklar ve Türk ve Avrupalı güçlerin karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz olacaktı.

Bu bizim planımızın esas hedefiydi, fakat küçük bir olay hesaplarımızı altüst etmişti.

Bizler İstanbul'dan gönderildikten birkaç gün sonra, Bay G. Goulis ve Maximov vapurla Büyükdere'ye gitmek üzere Boğaz'ı geçerken, Maximov'un gören Peralı büyük bir Levanten grubu İstanbul'u Ermeni haydutlardan kurtardıkları için şükranlarını sunmuş. Maximov sözlerini açıkça kesip şöyle demiş: "Beyefendiler, hayatlarını uluslarının hizmetinde tehlikeye atan adamlara haydut demenize izin veremem; onlar haydut değil idealist devrimcilerdi ve ben bir Rus olarak benim ülkemin devrimcilerinin onlar gibi olmasından mutlu olurdum."

ÖLÜM XV

1905 BOYUNCA KAFKASYA

Banka eyleminden sonra Fransız hükümeti 1900 yılına kadar Fransa'ya tekrar giriş yapmamıza izin vermedi. Dört yıl boyunca Cenevre'de kaldım ve fizikokimyasal bilimler dalında doktora çalışmalarımı tamamladım. Mezun olduktan sonra Amerika'ya gittim; sekiz ay sonra, 1901'in yazında Kafkasya'ya gitmek üzere ayrıldım oradan.

O günlerde bütün uzmanlar dolgun maaş karşılığında çalışmaya Bakû'ye gidiyorlardı. Bana da köklerimi oraya salmam tavsiye edilmişti. İki ay bunun için çabaladım, fakat orada yaşam pek yüzüme gülmedi. İşleri güçleri zengin kızların ve dolgun maaşların peşinde koşmak olan yabancılaşmış ve yozlaşmış bir entelektüeller sınıfının hüküm sürdüğü, altın yumurtlayan tavuğun mabediydi orası. Tiflis'e yerleşmeyi tercih ettim. Borç para alarak mütevazı bir laboratuvar açtım ve geçimimi sağlayabildim.

Yıllar geçti ve 1905 yılı geldi. Kafkas Ermenileri, Türk Ermenilerinin 1895'de yaşadıkları tehdidin benzerini yaşıyorlardı. Rus hükümetinin silahlandırıp kışkırttığı Tatar halkı Kafkasya'nın bütün kentlerinde Ermeni katliamlarına girişti. Irkımız fiziksel anlamda tehlike altındaydı. Yoldaşlarım gibi, ben de zamanımın çoğunu ulusal meşru müdafaa görevine vakfetmiştim.

Bir Pazar günü, laboratuvarımda çalışırken, birden birkaç yoldaş gayet neşeli bir havayla içeri girdi ve bana günün haberlerini ilettiler. Çarın 17 Ekim Anayasa Kararnamesini manşete taşımış gazeteyi gösterdiler. O günler Rusya çapında devrimci karışıklık günleriydi, bütün ülkede genel grevler yaşanıyordu. Çar yanlısı hükümet, bu

kışkırtmaları önlemek amacıyla, ödün vermeyi seçmişti.

Halk gösterilerini seyretmek üzere sokağa çıktık. Golovinskaya Ulitza insanlarla dolup taşmıştı; adım başında insanları ajite etmek ve onları aşırılıklara sürüklemek için ateşli nutuklar çekmekte birbirleriyle yarışan hatiplere rast geliyorduk. Günün kahramanı Sivas doğumlu olmasına rağmen Rusya'da büyümüş ve Sosyalist Devrim Partisi'nin üyesi olmuş Kaşmanyandır. Hatipler arasında hiçbiri demagog olarak eline su dökemiyordu. Kendilerinden geçmiş insanlar, alkışlar ve 'yaşa, varol' sesleri arasında, bütün Çar yanlısı görevlilerin meydanlardaki darağaçlarına götürülmesini istiyorlardı.

Kafkasya'daki muhafazakâr liderler Papaz Gyud Ağayan ve Spandar Spandaryan'ın meydanın karşısındaki binalardan birinin balkonundan Kaşmanyan'ın nutkunu nasıl alkışladıklarını bugün gibi hatırlıyorum.

Kitle psikolojisi herkesi etkilemişti. Yoldaşlarımız da aynı psikolojiye teslim olmuşlardı ve konuyu görüşmek üzere Sololak'taki evde toplantı istediler: Mevcut olaylara bizim (Taşnakların) yaklaşımımız ne olacaktı? Her yaştan otuz, kırk kişi toplandık; kitlesel miting kahramanlarının aşırı tekliflerinin havada uçtuğu bir dizi konuşma yapıldı.

Çoğunluk, bütün siyasi tutsakları özgür bırakmak için Metekh cezaevini basmamız gerektiğini savunuyordu. Gerçekten de Rusya'nın çeşitli kentlerinde benzer eylemler yapıldığına dair şayialar vardı. Biz Taşnaklar aşağı mı kalmalıydık?

Daha önce söylediğim gibi, Ermeni-Tatar çatışmaları sürüyordu. İlk katliamlar Bakû, Erivan ve Nahçıvan'da gerçekleşmişti ve her an Gandzak, Şuşi ve başka bölgelere de sıçramasını bekliyorduk. Tüm aktif Taşnak güçlerini vilayetleri savunmaya seferber etmiştik. Tiflis'in iç savunması bana verilmişti. Kumandam altında, irili ufaklı her türden ancak 200 kadar ateşli silaha sahip 500 kişilik bir bölük vardı.

Toplantıya katılanlar benden cezaevini ele geçirmek için gerekli silahlı personeli tahsis etmemi istediler. Ben çoğunluğun bu

kararına ve taleplerine kesin olarak karşıydım. Onlara ulusumuzun varlığına yönelik tehdidi hatırlatıp Metekh cezaevine saldırma planlarından vazgeçmelerini öğütledim. Sonunda da kumandam altındaki tek bir askerin bile böylesine bir macerada rol almasına izin vermeyeceğimi söyledim.

O güne ışık tutacak çok ilginç bir resmi hatırlatmalıyım. Genç yoldaşlarımızın çoğu, hatta kıdemliler arasında sözümona liderlerden birkaçı, 1896'da Osmanlı Bankası'nı işgal eden benim, nasıl olup da şimdi "karşıdevrimci" konuşmalar yaptığımı sordu alaycı bir edayla.

"Evet baylar, Osmanlı Bankası'nı işgal edenlerden biriyim ve aynı şeyi bugün de yapmaya hazırım, fakat sadece Ermeni halkının varlığını savunmak için, asla onlara bedel ödetmemek kaydıyla ve Rus devrimcileri memnun olsun diye değil. İstanbul Ermenilerine 'hos hos' (burnu büyük) diyorduk, fakat görüyorum ki 'hos hoslar' Tiflis'e göçmüşler."

Birkaç akli başında yoldaşın yardımıyla bizim salon kahramanlarımız evlerine gönderdik ve o gün Tiflis'teki hiçbir devrimci eylemde yer almadık.

Günler, haftalar gelip geçti. Vilayetlerden her gün kötü haberler geldi. Kasım'da büyük grevler yaşandı. 22 Kasım akşamı saat dokuz gibi kadın yoldaşlarımızdan biri bir arabayla geldi ve bana Tatar mahallelerindeki çatışmaların alevlendiğini ve yoldaşların meşru müdafaamızı örgütlemek için beni beklediklerini haber verdi. Aynı faytona atlayıp Dr. Minas Muradyan'ın Sololak'taki evine döndük.

Orada büyük bir kalabalık toplanmıştı, herkes hep bir ağızdan konuşuyor ve birbiriyle çelişen teklifler havada uçuşuyordu. Tatar mahallelerinden gittikçe daha fazla silah sesi geliyordu. Guizh Thados'a baktım.

"Thados, silahlı mısın?" diye sordum, olumlu cevap alınca da, "Öyleyse gidip ne olduğuna bir bakalım ve ona göre karar verelim," diye ekledim.

Thados ve ben çıktık, yolda savaşçılarımızdan ikisiyle karşılaştık. Onları da yanımıza alarak kapalı pazara gittik. Orada, korku içinde ağlaşan kadın ve çocuk tüm Ermenilerin Sololak ve Vera'ya doğru göçtüklerini gördük.

Pazara vardığımızda altı Tatar'la karşılaştık. Onlar ters yöne, Sololak'tan Tatar bölgesine doğru gidiyorlardı. Thados durmaları için bağırdı, vurmakla tehdit etti; itaat ettiler. Thados ve adamlarımızdan Sev Grigor onları aramaya kalkıştı. Biri hafiften geri çekildi. Thados ikisini aradıktan sonra ona yaklaşmaya kalkmıştı ki adam silahını çekti, Thados'a ateş etti ve kaçmaya başladı. Aynı anda Thados da iki el ateş edip adamı yere serdi. Silahsız olan diğer ikisini saldı.

Tatar'ın cesedinden silahı alıp ihtiyatla meydana doğru ilerledik. Çöl gibi ıssızdı, fakat Tatar evlerinden ve kervansaraylarından, meydana açılan sokaklardan, her yönden mermiler yağıyordu.

Bütün bunları gözlemledikten sonra yoldaşlarımızın toplandığı Dr. Muradyan'ın evine döndük. Kısa bir tartışmadan sonra bana iki yardımcı vermeye karar verdiler; biri, sadece askerî konularda yardımcı olmak üzere, Karabağ doğumlu, Rus-Japon savaşından yeni dönmüş Yüzbaşı Bağdasaryan, diğeriyse idari görevleri üstlenen, yaşlı yoldaşlarımızdan Mühendis Dikran Stepanyan'dı.

Üçümüz, kentin farklı kesimleriyle iletişimi sürdürecektik pek çok delikanlıyı komutamıza alarak X evinde karargâh kurduk. Erzak ve levazım sorumluluğunu, karargâhını Pridonov'ların boş evine kuran yerel Taşnak Komitesi üstlendi.

Böylece Tiflis'teki savaş Salı gecesi başladı. Atışlar gece ve ertesi gün boyu sürdü. Yüzer kişilik beş grubu silah altına aldık. Çarşamba gecesi Tatar ve Ermeni mahalleleri arasındaki tüm sokaklara, bazı yerlerde neredeyse bina yüksekliğinde barikatlar kurduk. Havlabar mahallesinin komutasını bizim yiğit Durbak'a verirken, Kur ırmağının sağ yakasının komutasını ben üstlendim.

Yirmi dört saat içinde askerî organizasyonumuz tamamlanmıştı. Kentin fiili yöneticileri biz olmuştuk. Kentin polis gücü

sokaklardan çekilmişti. Bizim devriyeler, Tatar mahallelerine silah kaçırmalarını diye Rus subayları bile durdurup arıyorlardı.

Tatar kesimi bizim silahlı güçlerimizce çepeçevre sarılmış, bitişik mahallelerdeki Ermenilerin büyük bölümü kentin daha uzak ve daha güvenli kısımlarına taşınmıştı.

Çatışmalar Perşembe sabahına kadar sürdü. Gürcü Sosyal Demokratlar Genel Vali Vorontzov-Daşkov'a başvurup bizimle Tatarlar arasında arabuluculuk yapmayı teklif ettiler. Yaşlı bir kurnaz tilki olan Rus saraylısı bu teklife atladı ve onlara 500 tüfek verdi.

Ansızın Tiflis'in her yerinde ateşli silah taşıyan Sosyal Demokratlar görünmeye başladı ve tüfek namlularındaki beyaz flamalarla bizim ve Tatar hatları arasındaki insansız alana yerleşmişlerdi. Bizimle el altından görüşüp "Rus Devrimi adına" ateş kesmemizi talep ediyorlardı. Resmen başvurup kavgaya son vermemizi ve hakemliklerinin sonucunu beklememizi de istiyorlardı.

Perşembe Gürcüler açısından "zafer" günü oldu. Rus Çar yanlısı hükümetinin sağladığı tüfeklerle donanan bu kılıç artığı şövalyeler, kenti "Büyük Rus Devrimi adına" teslim aldılar ve onlar gibi düşünmeyenlerin, daha doğrusu içi boş sloganlarını tekrarlamaayanların "karşıdevrimci" ve Rus Devrimi'nin düşmanı olduklarını ilan ettiler.

Bu tür hileler doğaldı ve onlara avantaj sağlıyordu. Rus Sosyal Demokratları maskesinin ardına gizlenen bu Gürcüler, Ermeni burjuvazisi karşısındaki ulusal çıkarlarını çok akıllıca korumak isteyen tutucu milliyetçilerdi.

Bir parantez olarak şunu söylemeliyim ki, bugün olduğu gibi o dönemlerde de bir Gürcü sosyalistinin gözünde her Ermeni bir burjuvayken, her Gürcü yoksul bir proleterdi.

Ancak hayat kendi zorlayıcı mantığı içinde bir grup entelektüelin heves ve beklentilerinden çok daha güçlüdür. Rus ve Alman üniversitelerine gidip 1901'de ülkelerine dönen bu tür bir grup Gürcü öğrenci, daha ortaçağ feodalizminin hüküm sürdüğü ve Rus tiranlığı himayesinde ekonomik alanda karmaşık bir mücadelenin

yükseldiği uygarlaşmamış Kafkasya ortamında Alman sosyal demokrat fikirlerin propagandasını yapıyordu. Bu taklitçi propagandanın sonu, Marksist teorinin yerel şartlara uyarlanması oldu.

Dediğim gibi, bu tuhaf durumdan dolayı, ister emekçi ister köylü, her Ermeni, Gürcülerin gözünde burjuva sömürücüsünü temsil ediyordu. Çar yanlısı asalak aristokrat Gürcüler bile, daha sonra 1917'de Bolşeviklerin ellerinde yeni bir *Kuran* olacak yeni Marksizm *İncil*'iyle Ermenifobilerini mazur gören Sosyal Demokratların bayrağı altında saflara katıldıklarını aklında tut.

Bu mantıksız durumun, Ermeni Devrimci Federasyonu'nun saflarında, özellikle genç unsurlar üzerinde etkisi büyük oldu yine de. Büyük Rus Devriminin ve yeni sosyalist *İncil*'in büyü, zihinsel ve ruhsal açıdan Rus gerçekliğinden beslenen bizim gençlerimiz üzerinde de fazlasıyla egemendi. Çoğu için, dünya çapında ilgilenilmesi gereken devasa sorunlar varken küçük Ermeni davasının ne önemi vardı artık? Herkesin, Gürcü ve Rus komşularımızın suçlamalarından yırtmak için sıg milliyetçi olarak değil de aşırı sosyalist olarak gözükmek istediği bir durum ortaya çıkmıştı. Ve Kafkasya'da Ermeni halkının fiziki bekâsının tehlikede olduğu günlerde durum buydu.

Ermeni-Tatar ihtilaflarının doruğa tırmandığı bu şartlar altında, gençlerimizin bir kesimi bir ikilik hali yaşıyordu. Bir yandan gençliği toplantı salonlarında ve halkın önünde sosyalist devrimci gibi gözükmeye iten entelektüel züppelik çok güçlüydü; öte yandan ırksal yükümlülükleri yerine getirme önceliğini görmezlikten gelmek de imkânsızdı.

Bu günler, bütün bunları gözleyecek gözleri olanlar ve zavallı halkımızın katlandığı haksızlıklara kayıtsız kalmak istemeyenler için zor ve sevimsiz günlerdi.

Ve Gürcü Sosyal Demokratlar işte bu şartlar altında bizimle Tatarlar arasında barış tesisini amaçladıklarını iddia ederek Tiflis'te arabuluculuk yapmayı önermişlerdi.

Perşembe tüfek sesi duyulmadan geçti. Tiflis'in her köşesinde

mitingler yapıldı ve nutuklar çekildi. Bizim Gürcü “yoldaşlar,” bu “kardeşin kardeşi katlettiği” savaşa son vermemizi ve Çar yanlısı hükümetle kapitalizme karşı mücadelede yer almamızı söyleyerek, babacan tavsiyelerde bulunuyorlardı. Sanki kışkırtan bizlermişiz gibi! Rus hükümetinin kışkırttığı Tatarların mütecaviz olduklarını, Ermenilerinse sadece kendilerini savunduklarını bile bile, bu Gürcü Sosyal Demokrat beyler, Tatarlarla ilişkileri bozulmasın diye halka bir kez bile gerçekleri anlatmadılar. Üstüne üstlük Ermeni-Tatar ihtilaflarından maddi ve manevi açıdan yararlananlar onlardı.

Evet, bu sahte tavırlı Gürcü partisine katılan bazı mugalatacı ve yozlaşmış Ermeniler bile vardı ve kendilerini tarafsız ideoloji adamları gibi göstermek için hem Ermenileri hem Tatarları aynı bakış açısıyla değerlendiriyorlardı. Böylece Gürcü Sosyal Demokratların saflarında büyük başarı kazandılar, öyle ki kendilerini Duma üyeliğine bile seçtirdiler.

Cuma günü de kavgasız, gürültüsüz geçti, fakat devriyelerimiz farklı yönlerden gelen silahlı Tatar ihtiyat birliklerinin Tatar mahallelerine girdiğini rapor ettiler ve Gürcü Sosyal Demokratların onların kente girişlerini engellemek bir yana onlarla özel ilişki geliştirmiş gibi göründüklerini söylediler. Gürcü eylemciler ve propagandacılar cuma sabahından gecenin geç saatlerine kadar kentin her köşesine haberler yaydılar; buna göre Tatarlar, mahallelerine hepsi de Rus *Mossin* tüfekleriyle silahlanmış büyük kuvvetler getirmişlerdi. Hesaplarına göre bu kuvvetler 14.000 savaşıdan oluşuyordu. Bütün gün herkes bunu konuştu.

“Yoldaşlar, Vorontzov bizi aldattı; bize sadece 500 *Aerdan* tüfeğiyle adam başına 10 şarjör verirken, Devrimin Kafkasya’daki kalesi Tiflis’i yerle bir etmeyi planlayan Tatarları binlerce *Mossin* tüfeğiyle teçhiz etti. Durum gerçekten de endişe verici; Tatarlarla barış yapmamın yolunu bulmalıyız, falan filan..”

Gürcüler bu propagandayı o kadar ustaca yapmışlardı ki bütün Ermeni halkı büyük bir panik yaşıyordu ve Sololak’la civar mahalleleri terk etmeye başlamıştı.

Bereket, bizler Gürcülerin tiyatroyarı hareketlerinin farkındaydık. Gözcülerimize göre, Perşembe ve Cuma günü Tatar mahallelerine ancak 1.500 adam girmişti; çoğu da büyük ganimet kaldıracıklarını uman, Borçalulu yağmacı tiplerdi.

Savaşın birinci günü komutam altında 200 silahlı adamımız vardı, fakat Cuma akşamı 500 Ermeni genci savaş pozisyonundaydı. Yeterince cephanemiz de vardı. Ermeniler arasında bulunan tüm iyi silahlara el koymuştuk. Bizim örgütlenmiş muvazzaf askerlerimizin yanı sıra, kentin çeşitli mahallelerinin kendi yerel kuvvetleri vardı; hepsi de bizim genel komutamıza bağlıydı. Askerî levazımın yönetimi de, kent halkının üstün desteği sayesinde mükemmel biçimde organize edilmişti.

Bu arada unutmayayım: Aynı günlerde Şuşi ve Gandzak'ta da çatışmalar alevlenmişti. Kuvvetlerimizin bir bölümünü Gandzak'a sevk etmek zorunda hissediyorduk kendimizi.

Cuma gecesi saat 3:00 civarında, iâşe subayı istasyonumuzdan Gürcü Sosyal Demokrat liderler Jordanya ve Ramişvili'nin bizimle Tatarlar arasında resmî görüşmeler yürütmek üzere oraya geldiklerini ve görüşmelere benim de katılmamı istediklerini bildiren bir telefon aldık.

Biraz geç kalmakla birlikte oraya gittiğimde, şunlara tanık oldum: Genç, yaşlı yaklaşık kırk yoldaşımızın çevresinde toplandığı ve gürültülü bir konuşmanın sürdüğü büyük bir masanın başına iki Gürcü diplomat-devrimci oturmuştu. Bütün yüzlere alıcı gözüyle baktım ve yoldaşlarımızın sapsarı kesilmiş olduklarını, Gürcülerinse kendilerini beğenmişliklerini yansıttıklarını fark ettim.

Ben girer girmez konuşmalar kesilmişti ve beni Gürcü temsilcilere bizim kadronun şefi olarak tanıttılar.

Gürcülerle benim arama oturan yoldaşımız Hamo Ohancanyan tercümanlık yapıyordu. Rusça'yı anlamama rağmen bir tercüman aracılığıyla konuşmayı tercih ediyordum.

H. Ohancanyan bana, Jordanya ile Ramişvili'nin kendilerini anlattıklarını aktardı: Durum umutsuzdu, Tatarların *Mossin*

tüfekleriyle silahlanmış 14.000 adamları vardı ve barış şartlarını kabul etmemiz için yirmi dört saatlik bir ültimat vermişlerdi, yoksa Tiflis'i yerle bir etmekle ve herkesi kılıçtan geçirmekle tehdit ediyorlardı. Gürcü beyler, hiçbir günahı olmamasına rağmen Ermeni-Tatar kavgasından mağdur olan kentin Ermeni olmayan nüfusunu -Gürcüler ve Ruslar- umursamama hakkımızın olmadığını da eklediler. Son olarak, Tiflis'in Devrimin Kafkasya'daki kalbi olduğunu söyleyerek, kendi *İncillerinden* birkaç şeyi dile getirdiler; Büyük Rus Devrimi adına, tavizler vermek ve Tatarların şartlarını kabul etmek zorundaymışız, falan filan.

Yoldaş Ohancanyan Gürcülerin bu önsöz niteliğindeki konuşmalarını bitirdiğinde, önerilen barış şartlarının ne olduğunu sordum ve aşağıdaki cevabı aldım:

1. Bütün Ermenilerin Katolikosu işlenen cinayetler için şahsen özür dilemek üzere Şeyhülislama gitmelidir;
2. Hem kiliselerdeki hem de sokaklardaki Ermeni din adamları cinayetleri kınamalı ve halka barış öğütlemelidirler;
3. Ermeni Devrimci Federasyonu benzer bağlamda broşürler dağıtmalı ve kentin farklı kesimlerinde aynı amaçla mitingler düzenlemelidir;
4. Yetmiş Tatar'ın cinayet failleri adil biçimde cezalandırılmak üzere derhal yetkililere teslim edilmelidir.

"Ne cevap verdiniz?" diye sordum yoldaşlarıma.

"Şu cevabı verdik ve Tatarların kabul edeceklerini umuyoruz:

"1. Hastalığı nedeniyle, Şeyhülislama yapılacak taziye ziyaretinde Katolikosu, Piskopos Satunyan temsil edecektir;

"2. ve 3. şartlar aynen kabul edilmiştir.

"4. Onları Rus hükümetine teslim edemeyeceğimizi, bunun yerine onları tutuklayıp kendi bildiğimiz gibi cezalandıracağımızı söyleyerek, bu şartı kabul etmedik."

“Cevabınız bu muydu?”

“Evet,” dediler hep bir ağızdan.

“Maşallah! Ve kırkınızın birden iki adamla yaptığı pazarlık bu yani. Çok yaşayın!”

Gürcü delegelerin gözleri bana kilitlenmişti; her hareketime bakıyorlardı ve arada bir “yoldaş Garo”nun ne söylediğini soruyorlardı.

Söylediklerime afallayan adamlarımız bu kadar çabuk öfkelen-diğim için beni eleştirmeye başladılar.

Gürcülerin cevabım için sabırsızlıkları giderek arttığından, şu anda hiçbir şey söyleyemeyeceğimi, fakat bir saat içinde karargâh-larına cevabımızı göndereceğimizi söyledim.

Bundan hiç hoşlanmadılar. Öte yandan yoldaşlarımız, zaten bir anlaşmaya vardıklarını ve Gürcü liderleri bu şekilde gönderme-nin yakışksız olduğunu söyleyerek bana baskı yapmaya başladılar.

Gürcüler ayrılmadan önce Tatarların ultimatoomunu tekrarla-dılar; cumartesi akşamına kadar bizden cevap alamazlarsa son bir güç gösterisi yapacaklardı: Anacaddelerde 250 atlı dolaştıracak, ardından da tehditlerini yerine getirmekte kendilerini özgür his-sedeceklerdi.

Cevabımızın bir saat içinde karargâhlarında olacağını söyledim.

Gürcüler ayrıldığında saat onu geçmişti. Herkes yorgundu. Genç yoldaşlarımız, gerekli kararı biz yaşlıların vermesini söyleye-rek gitmeye yeltendiler. Hemen kapıyı kilitledim ve onlara bu so-run hallolana kadar kimsenin gitmesine izin vermeyeceğimi söyle-dim. Herkesi yerli yerine oturttum ve özellikle genç yoldaşlarımıza hitaben bir vaaz vermeye başladım.

“Böylesine küstahça şartlar hakkında kafa patlatmaya utanmı-yor musunuz? Ulusal onurumuzun ayaklar altına alındığı provo-kasyonun farkına varamadınız mı? O kadar korkmuşsunuz ki her Gürcü yalanını hiç düşünmeden yutuyorsunuz. Siz, Kafkashılar, ye-rel şartları benden daha iyi bilirsiniz; 38.000 nüfuslu Borçalı’dan 14.000 silahlı adam nasıl çıkar? Bizim aldığımız bilgilere göre son

üç gün içinde sadece 1.500 Tatar gelmiş. Bu panik havası içinde benim Tatarların 14.000 adamı olduğuna inanmamı istiyorsunuz.

“Tiflis’teki 100.000’den fazla Ermeni’nin 5.000 sefil Tatar’ın tehdidine boyun eğdiğini öğrendiklerinde, sizin teslimiyetinizin vilayetlerdeki Ermenileri nasıl yıkacağını hiç düşünüyor musunuz? Daha bir ay önce sadece yirmi beş adamla 10.000’den fazla Rus askerinin bulunduğu Tiflis garnizonundan Metekh cezaevini almayı düşünen adamlar sizler değil misiniz? Bugün ne oldu da, Yedigarov adlı bir Tatar’a teslim oluyorsunuz? Ben bu utanca katlanamam. Ulusal onurumuz söz konusu. Gürcüler sizinle Büyük Rus Devrimi adına konuşurken ne istediklerini gayet iyi biliyorlar. Bu kadar küstahça şartlara cevap bile verilmez. İki gündür çatışma olmuyor. Tatarlar barış istiyorlarsa, silahlı çetelerini kentten yollasınlar. Biz saldırmayacağız. Başka da cevabımız yok.”

Arkasından benimle diğer 40 adam arasında çok şiddetli bir tartışma gelişti. Herkes Tiflis’teki diğer Ermenilerin tehlikede olduklarına ve eğer katledilirlerse vilayetlerdeki insanların tamamen savunmasız kalacaklarına beni ikna etmeye çalışıyordu.

Özellikle Peder Abraham ve Hovnan Davtyan, çoğunluğun görüşüne karşı durduğum için üstlendiğim büyük sorumluluğu vurgulayarak manevi etkilerinden yararlanmaya kalkıştılar. Tek başıma 40 adamı nasıl razı edebildim? Bir dakikalığına susturdum herkesi ve konuşmaya başladım:

“Dostlar, kısa keselim. Tek çocuğumun başı üzerine yemin ederim ki, bu şartlarla barış yaparsanız, yarın sadece 30 askerle Tatarlara saldırıp savaşı yeniden başlatırım. Ne kararınız ne de parti disiplini umurumda. Son sözüm budur. Şimdi gidin ve bildiğiniz gibi yapın.”

Ültimatolum etkili olmuştu. Hepsi hayretler içinde bana baktı ve sağlı sollu sorular gelmeye başladı: “Sonuç itibariyle sorumluluğu alıyor musun?”

“Evet, bütün sorumluluğu alıyorum. Şimdi evlerinize gidin. Kimsenin karargâha gelip başımızı ağrıtmamasını istemiyorum.”

İşte gecenin toplantısı böyle sonuçlandı. Saat dört sularında, kaleme aldığım cevabı Gürcülere götürmek üzere Kazak ve Topçuyan çıktılar. Jordanya ve Ramışvili cevabımıza çok sinirlenmiş ve eli kulağındaki tehlike için son bir uyarı daha yapmışlar.

Cumartesi sabahı, bütün cephe hattı komutanlarını gelebilecek Tatar saldırısına hazır olmaları için uyardık. Öğleden sonra tam dörtte her yönden saldırıya başladılar. Meydandaki Gürcü Sosyal Demokratlardan biri öldürüldü ve birkaçı da yaralandı. Gürcülerin paniğinden yararlanan bizim çocuklar onlardan kırka yakın tüfek kaçırdılar.

Derken Tiflis'te ikinci bir savaş başladı, ardından üç günlük bir ateşkes. Cumartesi gecesı, Pazar sabahının erken saatlerinde, Tatar güruh, "Ya Ali" diye bağırarak mevzilerimize birkaç kez saldırdı, fakat her defasında kaçmak zorunda kaldılar ve arkalarında çok sayıda ölü bıraktılar.

Pazar, bütün gün, bütün cephelerde sıcak çatışmalar arttı. Birkaç kesimde bizim güçler en tehlikeli Tatar mevzilerine karşı saldırıda bulundu. Durbak, kendi Havlabar cephesinde Tatar mevzilerini yakıp yıktı. Pazar gecesı Tatarlar en yakın Ermeni mahallelerinde yangın çıkarttılar fakat yangınlar hızla kontrol altına alındı. Aynı gece düşman kentten kaçmak için birkaç girişimde bulundu, fakat her seferinde devriye birliklerimiz onları kente geri sürdü.

Pazartesi sabahı düşman mevzilerinde beyaz bayrak gözüktü ve oralarda silahlar sustu. Adamlarımız hâlâ ateş ediyorlardı. Ve sonra sahneye Rus askerleri çıkıp bizimle Tatarların arasına girdiler. Bundan böyle çatışmaların yasaklandığı ilan edildi her yerde. Ruslar her yerde şöyle hareket ediyorlardı: Dostları Tatarların yenilmiş gördükleri anlarda hemen savaşa son vermek üzere müdahale ediyorlardı.

Tatar kayıpları 500 ölü ve yaralıya ulaşmıştı; bizimse 8 ölü, 60 yaralımız vardı.

Böylece Tiflis savaşı sona erdi.

Bir ay geçti ve karşımıza yeni bir problem çıktı.

25 Aralık günü, Moskova'da silahlı bir ayaklanma başlatan Sosyal Demokratların kenti ele geçirmiş olduklarına dair haberler geldi. Tiflis'teki Sosyal Demokrat Parti kentin tüm devrimci partilerini Tiflis'te de aynısını yapmak için bir mitinge çağırıyordu. Moskova'nın desteğiyle bir ayaklanmaya kesin karar vermiş oldukları konusunda bizi uyararak yirmi dört saat içinde bizden bir cevap bekliyorlardı; kendilerine katılmayan herkes "karşıdevrimci" sayılacaktı.

Bizim delegelerimiz Hamo Ohancanyan ve Işkhan Hovsep Argutyan'dı. Tüm seçkin yoldaşlar Taşnaksutyun Şubesinin genel toplantısına çağırılmışlardı. Delegelerimiz Sosyal Demokratların tekliflerini arz ettiler ve konu gündeme alındı. Tartışma çok hareketli geçiyordu. Sosyal Demokratların teklifinin reddi hakkında hiç kimse konuşmak istemedi. Herkes, neden reddedemeyeceğimizi söyleyerek coşku dolu ve ululayıcı sözcüklerle konuştu. Büyük Rus Devrimi başlamıştı; Moskova Sosyal Demokratların ellerindeydi. Rostov'un da hareket halinde olduğu söylentileri vardı. Hareket büyük ihtimalle tüm ülkeye yayılacaktı. Ondan sonra biz, o şartlarda sadece seyirci rolünü oynayabilir miydik? Biz de devrimci bir parti değil miydik?

Yoldaş Ohancanyan, gürcü Sosyal Demokratların devrimci ayaklanmaya katılmayan her kim olursa olsun karşıdevrimci sayılacakları biçimindeki tehditlerini bize sık sık hatırlattı; yarın devrimin başarılı olması halinde, ki bundan hiç kuşkusu yoktu, halkımızın durumunun dayanılmaz hale gelebileceğini ifade etti.

Çoğunluğun katılımdan yana olduğu iyice belli olduğunda, söz almak istedim ve şu soruyu sordum: "Gündemdeki konu üzerinde bir karar almadan önce, Rus askerlerine karşı dövüşmek isteyip istemedikleri konusunda askerlerimizin düşüncelerini öğrenmemiz daha iyi olmaz mı? Ancak ondan sonra uzun bir müzakereye geçmeliyiz."

Uyarılarım toplantıda şaşkınlık yarattı. Şubenin kararının tüm Taşnaksutyun askerlerini bağlayıcı olduğunu ileri sürdüler. Ve benimle çoğunluk arasında tatsız bir tartışma başlamış oldu. Tartışmaya son vermek için bir ay önce baş vurduğum taktiğin aynısına

başvurdum. Bu kez ben tutucuyken onlar devrimciydi. Kentteki Ermeni kuvvetlerin askerî komutam olarak askerlerimizin silahlı bir ayaklanmaya katılmalarına karşı olduğumu ve yarından tezi yok kararımı bildirmek için bütün birliklerimizi ziyaret edeceğimi kesin bir dille beyan ettim.

Askerlerimiz üzerindeki nüfuzumu kendi çıkarım doğrultusunda kullanmaya hakkımın olmadığını söyleyerek bana çullanmaya başlamışlardı. Kendimi tutamadım, “Bir ay önce, bu aynı ‘devrimci’ liderlere inanarak 5.000 çulsuz Tatar’a teslim olmaya kalktığınızda cesaretiniz neredeydi? Jordanya ve Ramişvili’nin uyardıkları 14.000 tüfekli Tatar’a ne oldu? Hepiniz bugün kahraman olmuşsunuz, 10.000 kişilik Rus ordusuna karşı silahlı ayaklanma planlıyorsunuz; çok iyi biliyoruz ki, Gürcülerin sadece 120 tüfeği var ve bizim de ancak 250 tüfeğimiz (Tiflis çatışmalarının sonunda Gandzak’a fazladan silah göndermiştik). Jordanya bize ‘karşıdevrimci’ yaftası vurmasın diye 100.000 Ermeni’yi topun ağzına yerleştirmeye hazırsınız. Onları bir ayaklanmaya sürükleyebilirsiniz. Ben bu işte yokum,” diye haykırdım.

Daha fazla uzatmayayım. Hararetli konuşmalarımızın sonucu, Gürcülere planlanan silahlı ayaklanmaya katılmayacağımızı bildirmek oldu. Bizim Gürcü biraderlerin bütün umutlarını bize bağlamış oldukları gibi basit bir nedenle ayaklanmanın hiç gerçekleşmemiş olması anlamlıdır.

Bu olaylardan birkaç ay sonra, Rus askerî makamlarının Tiflis’teki silahlı ayaklanmayı bastırmak için şu planı yapmış olduklarını öğrendik: Kentin Rus halkına, gökyüzüne bir havai fişek atılır atılmaz Genel Valinin bahçesinde toplanmaları önceden gizlice bildirilmiş. Aynı sinyalle tüm Tiflis garnizonu kente girip Ermeni ve Gürcü mahallelerini bombalayacakmış; bu arada saray çevresindeki Ruslar, Ermenilerle Gürcülerin saraya girmelerini engelleyecek Kazaklarca korunacaklarmış.

KALUST VE PETRO

Ermeni-Tatar çatışmaları sırasında Tiflis'te bulunurken A. Melik Azaryan'ın Ğazakh'daki bakır madenlerinin araştırma faaliyetlerini yönetmiştim; ayda beş ile altı günü orada geçirmek zorundaydım. Çatışmalardan önce, Tauz İstasyonu'ndan hareketle Şemşedyan dağlarına bir buçuk günlük yolculuk yapıyordum. Ancak çatışmalardan sonra madenlere daha uzun fakat daha güvenli bir rota izlemek zorunda kalıyordum; Karakilise, Dilican ve Kervansaray üzerinden üç gün sürüyordu.

Aylık seyahatler yapıyordum. Güzel manzaranın tadını çıkartmak için gece Dilican'da kalırdım. Yatak olarak posta istasyonundaki üstü pire dolu bankları kullanırdım. Yemeğimi, sokağın karşısında, muhteşem şiş kebabı olan Ermeni dükkânında (meyhane-sinde) yerdim.

Bir gün, akşam yemeğimi yerken, iki kişi içeri girdi, bara dikilerek *arak* (pirinç rakısı) içmeye başladı. Biri Rustu, diğeriyse, bumburuşuk ve tabaklanmış deri gibi bronz bir yüzü olan, yaklaşık elli beş yaşlarında, tıknaz posta arabacısı Kalust'tu. Dilicanlı Kalust, otuz yıldır gündüz, gece Ermenistan güneşi altında arabacılık yapıyordu; buna sadece kösele dayanabilirdi.

Kalust'u önceden tanıyordum. Posta arabacılarının en kıdemlisiydi ve çok nüktedan bir ihtiyardı. Onu ne zaman Dilican'da bulsam, onun arabasıyla yolculuk yapmayı tercih ederdim. Zaaflarını bilirdim; normal bahşişin yanında, yirmi kapık (rublenin yüzde biri) karşılığında bir şişe *arak* satın alırdım ona ve Tarsa-Chia arasındaki iki saatlik yolculuğu konuşarak, gülererek bir saatte bitirirdik.

Beni gören Kalust *papakını* (kalpağını) çıkarttı ve benim onun ağası ve çok iyi bir adam olduğumu söyleyerek arkadaşı Petro'yla tanıştırdı. Petro, Dilican'ın Rus mahallesinde yaşıyormuş. Sarhoş olmadığı zamanlar bir marangoz olarak çok ustaymış. Fakat ırkına has bir zaafi varmış onun da; bütün hafta sıkı çalışır, fakat biraz para kazandığında içmesini kimse engelleyemezmiş.

Kalust ve Petro arasında yıllardır süren dostluk bağına anlatılır bana. Bunu dükkân sahibi anlattı bana, onlar da teyit ettiler:

Hikâye şöyle: Petro işi karşılığında birkaç ruble aldığı her seferinde, posta istasyonuna koşar ve bin bir küfürle Kalust'u dışarı çağırırmış. Kalust genelde atlarını yemlemekle meşgul olur, bundan ötürü hemen Petro'ya katılamazmış. Kalust her yeri kuru ot ve saman kaplı ahırdan çıkana kadar Petro'nun küfürleri giderek galizleşirmiş. Sonunda iki adam dükkâna girer ve her zaman aynı atışmayı yaparlarmış.

“Petro, kaç paran var?”

“Sana ne *şan vorti* (köpekoğlu), istediğin kadar iç, ben öderim.”

Böylece *arak* bardakları birbirini kovalarmış. Sohbet giderek hararetlenirmiş. Her içkiden sonra küfür sağanağı artarmış. Bardaki Rus-Ermeni dostluğu!

Her zaman Petro ödermiş, fakat tahmin edebileceğin gibi, cebi imparatorluk bankası değil nihayet. Son kapiklerini meyhaneciyeye verdiğinde, Kalust'a dönermiş, “Senden ne haber, köpoğlu, sen bana ne zaman ısmarlayacaksın?”

Ve Kalust her defasında üstünde bir kapik bile olmadığına yemin billah edermiş.

Petro hiç doymaz ve meyhaneciden hesaba yazmasını istermiş, fakat nafiye; meyhaneci borca içki vermezmiş. Çaresiz kalan Petro ayakkabılarını mezada çıkarırmış. Ve her zaman olduğu gibi dostu Kalust yirmi veya otuz kapik ödeyerek almış. Son bir tane daha içerler, zavallı Petro ayakkabılarına parayı ödeyenin Kalust olduğuna uyanmazmış.

Sonunda Petro eve gitmek üzere meyhaneden çıkarmış, fakat o

kadar sarhoş olurmuş ki zar zor çeşmeye gidermiş. Su içtikten sonra derenin kenarında sızarmış. Kalust'a gelince, o, posbıyıklarım koluna siler, Petro'nun ayakkabıları elinde, bir şarkı dilinde, aldığı malı yemliğe saklamak üzere ahırının yolunu tutarmış.

Petro'nun karısı ve kızı gece geç saatlerde onu aramaya çıkarlar, ona sıkı bir sopa atarlar, eve götürürlerken de Kalust'a lanet okurlarmış. Ertesi sabah Petro'nun karısı verdiği parayı ödeyerek kocasının ayakkabılarını Kalust'tan geri almış.

Bütün bunları duyduktan sonra şaşkınlık içinde Kalust'a hikâyenin doğru olup olmadığını sordum.

"He, ağa, hepsi doğru."

"Peki, parayı geri almaya utanmıyor musun? Sen ve Petro, birlikte içiyorsunuz."

"Kim diyor ona beni içmeye götürmesini? Sonra ben üç rublelik *sabogları* (potinleri) yirmi kapike iade ediyorum, daha ne ister benden?"

Ermenice'yi iyi bilen Petro, bunları dinledikten sonra, "Gördün mü, bu Kalust ne köpoğlu adam, mister?" dedi ve kafasına bir şaplak attı; bir toz bulutu yükseldi kafasından.

"Petro, madem Kalust bu kadar kötü bir herif, niye onunla takılıyorsun?"

"Bilmiyorum, mister, içmek istediğimde bu hergelenin yüzü karşımda olsun istiyorum; kötü bir herif olduğunu biliyorum ama onunla içmeyi seviyorum."

Bu hikâyeyi dinledikten sonra Dilican'a her gittiğimde Petro'yla Kalust'u çağırıp her ikisine de içki ısmarlardım. Onlarla saatlerce oturur, sohbetlerini dinler ve Rus müziği ile Ermeni arabacının tiplerini incelerdim.

Ve kendi kendime düşünürdüm, "Petro Kalust'un sağduyusundan azıcık yararlanırken Kalust da Petro'nun yüce gönüllülüğünü biraz paylaşılabilseydi ne iyi olurdu," diye.

BÖLÜM XVII

SARKİS USTA

1916 Ocak ayında, Büyük Suçun boyutları tüm ayrıntılarıyla açıklığa kavuştu. Her yeni gelen mülteci sınır boyunca işlenen terör eylemlerinin yeni ve daha müthiş bir resmini çiziyordu. Acılarımıza tamamen kayıtsız kalan Ruslar, Türk Ermenistan'ına Rus göçmenleri yerleştirmek için bir dizi önlem almaya giriştiler.

Ruhumun derinliklerinde, bu kadar fazla adaletsizliğin cezasız kalmayacağına, bu kadar kanın boş yere akmış olamayacağına ve nihayet, tarihin Türk ve Rus imparatorluklarının belasını önünde sonunda vereceğine inanmama rağmen, ruhsal sarsıntı ve hayal kırıklığım o denli büyüktü ki kendimi kaybetmiştim, uyku uyuyamıyordum. İnsanlar gözüme hayvan gibi gözükmeye başlamışlardı; hiç kimseyle konuşamıyordum.

Harap olmuş sınırlarımı yatıştırmak için kayınbiraderim Hovsep Melik-Begleryan Bey'in Gandzak'daki evinde inzivaya çekildim. Beni kendi başıma bırakmalarını, ziyaretçilerimi bile kabul etmemelerini rica ettim.

Odamdan günlerce çıkmadım. Durmadan sigara içtim ve odada bir ileri bir geri volta attım. Yorgunluktan bitap düşüp de uyuklamaya başladığımda korkunç rüyalarla yatağımdan fırlıyordum. Gözümün önüne ceset yığınları geliyordu; aralarından benim tatlı annemin güzel gözlerini ve yüzünü, kız ve erkek kardeşlerimin sevimli gözlerini fark ediyordum. Hıçkırarak kalkıyor ve gece boyu okumaya çalışıyordum.

Odam sevgili ev sahibemin odasına bitişikti. Her sabah iyi uyuyup uyumadığımı soruyordu. Evet diyordum; yüzüme kuşkuyla

bakıp başka soru sormaya cesaret edemiyordu.

Uykusuz geçirdiğim geceler sağlığını bozmuştu. Bazen yürürken gözlerim kararıyor ve sanki etrafımda her şey fırıl fırıl dönüyordu. Gayri ihtiyari gözlerimi kapatıyor ve başımın dönmesi geçene kadar dakikalarca öylece bekliyordum.

Yıpranan sinirlerimi iyileştirmek için biraz fiziksel faaliyet göstermeye karar verdim ve bunun için Melik-Begleryan'ın harabeye dönmüş su değirmeninin onarımını üstlendim. Usta bir marangoz ve birkaç da işçi tuttum. Sabah saat altıda değirmene varıyor ve işçiler gelmeden önce çalışmaya başlıyordum.

Bütün gün ya meyve bahçesini sürerek ya da Ohannes Usta'yla ağaç yontarak ciddi fiziksel azap çekiyordum. Öğle yemeği için eve gidiyor, sonra işimin başına dönüyordum. Altı ay böyle geçti.

Çalışmaktan o kadar yoruluyordum ki artık rüya bile görmüyordum. Normal olarak uyumaya ve meyve bahçemle değirmenimde kendimi iyi hissetmeye başlamıştım. Fakat ne zaman pazara gitsem ya da eve ne zaman misafir gelip de sıkıcı konuşmalara girseler, çok canım sıkılıyordu.

Sıkılmadan saatlerce oturabildiğim tek adam, Gandzak'ın en marifetli demircisi Sarkis Usta'ydı. Değirmenin mekanizmasının eksik parçalarını almak için ona giderdim.

Onlar iki kardeştiler; yaşlısı İvan (Ohannes), genci Sarkis'ti. Babaları da vasıflı bir adamdı. İvan daha güçlü kuvvetli biriydi ve örsteki ağır işleri yapardı; Sarkis'se çok daha becerikli ve zevk sahibi işçiydi, makine işlerini yapardı. İvan ve Sarkis her şeyi yaparlardı: Değirmenin parçaları, arabanın demir aksamı, motor tamirâtı, vb. Kısacası zanaatlarının gerçek ustalarıydılar.

Alman ustalarla rekabet içindeki bu iki mahir Ermeni zanaatkârı büyük bir zevkle izliyordum. Alman göçmenler herhangi bir makinenin bozuk parçalarının yeniden yapılmasını Sarkis'ten isterlerdi, sanki aralarında vasıflı Alman makinistleri yokmuş gibi.

Haftada bir ya da iki kez Sarkis'e gider, saatlerce bir kütüğün üstünde otururdum ve savaş, politika, zanaat gibi hemen her konuda

konusurduk. İşinde, kimya ve geometri uygulamalarına ilişkin pek çok pratik şey öğrettim ona. Sarkis bana Garo Ağa diye hitap ederken, ben de ona Sarkis Usta diyordum. Ara sıra kim olduğum ve ne iş yaptığım ile ilgili sorular sorardı. Ben de bu sorulara cevap vermekten kaçınırdım hep. Konuşmalarımın, benim Kafkas'ın yerlisi olmadığımı çıkartmıştı; Ermenistan'dan olduğumu biliyor, fakat özgeçmişim ve geçmişim, Gandzak'ta ne yaptığım veya Hovsep Bey'in su değirmenini niye onardığım hakkında hiçbir şey bilmiyordu.

Bir gün ben dükkândan çıkarken, eski hizmetkârımız Kevork içeri girdi. Sarkis onu sorguya çekmiş, özgeçmişimle ilgili bilgileri aldığıında büyük şaşkınlık yaşamış.

Bu olaydan birkaç gün sonra ben tekrar görmeye gittiğimde Sarkis Usta birkaç adım yaklaştı, gözlerini gözlerime dikti ve biraz da çıkışarak, "Garo Ağa, kim olduğunu bize niye söylemedin? Biz seni Ermenistan'dan gelen mülteci göçmenlerden biri sanıyorduk," dedi.

"Elbette ben de o göçmenlerden biriyim. Benim evim de tahrip edildi; buralarda bir garibim."

"Demek istediğim bu değildi. Bir kere sen bizim gibi değilsin; bunu bilmediğim için sana bir din kardeşi gibi muamele ettik."

"Çok da iyi yaptınız; tabii ki, biz din kardeşiyiz."

O günden sonra Sarkis ve İvan bana olan tutumlarını değiştirdiler. Ben aynı kaldım. Eski samimiyetimi sürdürdüm. Sarkis nerede öğretim gördüğümü ve mesleğimin ne olduğunu öğrenmek için yanıp tutuşmaya başlamıştı. Anlayacağı dilde bir şeyler anlatmaya çalıştım. Bunun üzerine bana şunları söyledi:

"Nereden nereye Garo Ağa, büyük büyük ıskollarda (okullarda) okumuşsun, bizim doktorlara, mühendislerle denksin; şimdi kalkmış bizimle saatlerce konuşmaya, bize bir şeyler öğretmeye, belki bizden bir şeyler öğrenmeye buraya geliyorsun. Bizim büyük okullarda okumuş beyefendilerimiz yanımıza bile uğramazlar, sanki biz Türkmüşüz onlar da Rusmuş gibi. Sonra birisiyle konuşurken öyle yüksekten uçarlar ki, bakakalırsın."

Sarkis Usta'nın dedikleri beni çok düşündürdü.

Söylediklerinde gerçeklik payı çok fazlaydı. Fakat yabancı Rus eğitiminden etkilenen Kafkas Ermenilerine has karmaşık durumu bu saf zanaatkâra nasıl açıklayabilirdim? Bunu, dil problemi, bizim Rus Ermenistan'ı entelektüellerimizin Ermeni köylülerine reva gördükleri tarz ve Ermeni esnafının acil problemleri üzerinden açıklamaya çalıştım. Fakat Sarkis cin fikirli bir çocuktur; bana katılmadı.

“İyi söylersin de, onlarda başka bir şey var, Rus okulları bizim çocukları insanlıktan çıkarıyor. *Furaşkasına* (kasketine) Rus *kokardası* (kokartı) takan herkes *haramzade* (züppe) oluyor, bırak bizim gibi yoksulları, kendi anne babasıyla bile konuşmayı zül sayıyor.”

Ama, biraz uzakta, büyük kentlerde, özüne yabancılaşmış bu entelektüeller kendilerini Ermeni köylüsünün ve esnafının çıkarlarını savunan sosyalistler sayıyorlar.

Sarkis Usta'nın kulakları çınlasın. Ulusal sınırlarımızın ötesinde, uzakta yaşayan Ermeni entelektüelleri arasında ne ahlaksızlıklar yaşandığını bilseydin, onları teker teker örsüne yatırır, kafalarını çekiçle ezerdin.

BÖLÜM XVIII

TALAT PAŞA'YLA SON GÖRÜŞMEMİZ

1914 Haziran ayının son günleriydi, A. Vramyan ve ben, Halil Bey'in evinde Talat Paşa (o sıralar Talat Bey) ile tasarı halindeki Ermeni reformları hakkında son bir siyasi tartışma yapmıştık.

Ancak, bu önemli görüşmeyi aktarmadan önce 1908-1914 olaylarından kısaca bahsetmenin gerekli olduğunu düşünüyorum.

Bilindiği gibi, 1908 Türk devriminin amacı ülkede gerçek anayasal düzen kurmak değil, Türk İmparatorluğu'nun çöküşünü geciktirmektir. Bu harekete, Türk hükümetinin köktenci reformlar dönemine girmiş olduğunu ve sonuç olarak Türkiye'deki tebaaların azınlık haklarını korumak için dış müdahaleye artık gerek kalmadığını dış dünyaya göstermek üzere her şeyi yapmayı amaç edinen bir grup vatansever Türk liderlik ediyordu. Öte yandan, Türk "devrimciler"i, anayasal rejimin özüne aykırı olarak, imparatorluk dahilinde Türk ırkının egemenliğini pekiştirmek için mümkün olan her aygıttan yararlanıyorlardı.

Jön Türkler, altı yıldır, bu imkânsız hedefe ulaşmak için her türlü kurnazlığı yapıyorlardı. İlk iki yıl tebaa azınlıklarının haklı taleplerini kısmen karşılamak için bazı kararsız girişimlerde bulunmuşlardı. Fakat her defasında muhafazakâr Türk unsurlarının aşırı direnciyle karşılaşmışlardı. Ve Jön Türkler sonunda 1910 Selanik kongrelerinde Türkçü, daha doğrusu Turancı planlarını benimsemişlerdi.

O zamana kadar biz Ermeniler, geçmişten ders alan Türk liderlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu kaçınılmaz yıkılıştan kurtarmak için son bir hamlede bulunma akıllılığını göstereceklerini umut

edip durduk. Tek çıkar yol tebaa halklarla ortak bir anlayış zeminini yaratmaktı. Jön Türklerin seleflerinin politikasını hayata geçirmeye ve bedelini tebaa azınlıklar ödemek üzere asalak düzenlerini sürdürecektik yeni yöntemler denemeye başladıkları 1910'da bütün umutlarımız söndü.

Bu tarihsel komedinin süremeyeceği ve er geç Türklerle kozlarımızı paylaşacağımız açıktı. Bu yüzden var gücümüzle halkımızın meşru müdafaasına hazırlanmaya başladık. Bu arada, tüm dikkatlerini Makedonya'ya odaklamış Türklere karşı saldırgan bir tutum izlemekten kaçınıyorduk. Bunu tercih ettiğimizden değil, Abdülhamit rejimi sırasında vilayetlerimiz iliklerine kadar sömürülmüş olduğundan, biraz huzura ihtiyaç duyduklarından dolayı kaçınıyorduk.

1895'den 1908'e kadar Hamit halkımızın direnme ruhunu yok etmek için her şeyi yapmıştı. Tüm imparatorluğu olağanüstü yasalarla yönetmişti ve Ermeniler en tehlikeli tebaalar sayılmışlardı. Yaşamı başta Ermenistan'dakiler olmak üzere, Ermeni halkı için dayanılmaz kılmak için her yolu denemişti. Bizim devrimci eylemlerimizin yoğunlaştığı Garin, Bitlis ve Van eyaletleri özellikle büyük acılar çekmişti.

Bu eyaletlerin Ermenileri o kadar kötü sömürülmüşlerdi ki, 1908 Türk devrimi dolayısıyla sayesinde yerel halk biraz nefes almaya başladı. Yaklaşık 50.000 mülteci, enkaz haline dönmüş evlerini yeniden yapmak için Kafkasya'dan bu üç eyalete dönmüştü. Yanlarında ciddi miktarda para ve çok sayıda yük hayvanı getirmişlerdi. 1904'den beri buğday ekmeği tatmamış olan Muş Vadisi üç, dört yıldır eski refahına kavuşmuştu.

Ben bölgeyi 1913'de ziyaret edip halkımızın ekonomik durumunu kendi gözlerimle gördüm. Muş'un yerlileri, çekmiş oldukları yoksullukları ve özgürlük hareketine hizmet yolunda yapmış oldukları fedakârlıkları anlattılar bana. Bütün Muş Vadisinde Ermenilerin elinde sadece dört at kalmış. Ve sadece Muş'ın Gaspar Ağa'nın evindeki yaklaşık 100.000 köylü arasında birkaçının yatak takımı varmış, kalanları keçe üzerinde yatarmış. Kürt ve

Türk askerleri her şeyi alıp götürmüşler. Şimdi, 1913'de Patrik Zaven Muş vadisinden geçerken, kendisini 800 Ermeni atlısı karşılıyordu. Beş barış yılı halkımızın kendisini toparlamaya yetmişti.

Bundan dolayı biz, İstanbul Meclisindeki Taşnak milletvekilleri 1912'ye kadar Jön Türklerin yönetimine pek direnç göstermedik. Muhallif Türk unsurların esas olarak Sultan Hamit'in politikasının takipçisi olduklarını ve iktidara geldiklerinde bu politikayı uygulamaya sokacaklarını biliyorduk.

Derken 1912'de Balkan Savaşı patlak verdi. Bir kez daha Türkiye'nin parçalanması söz konusuydu. Avrupa diplomasisinde bizim ulusal reformlara ilişkin program tekrar sahneye sürüldüğü için, doğal olarak biz Ermeniler de kayıtsız kalamazdık. Jön Türkler Avrupa denetimini duymak bile istemiyorlardı ve denetim konusunda ısrarlı olduğumuz için katliam imalı tehditlere başlamışlardı.

Aralık 1913'de reformlar hakkında yaptığımız görüşmeler sırasında Cemal Paşa bir gece Vartkes Serengülyan'ı çağırıp "Eğer Avrupa denetimlerinde ısrarlı olursanız, onları kabul etmek zorunda kalırız, fakat sonunda bu altı vilayetin Müslüman halkı ayaklanır ve üç, dört yüz bin Ermeni katledilir. Büyük ihtimalle de durumdan yararlanacak Ruslar bu eyaletleri işgal ederler," demiş.

Bütün bu şeyleri kendisine niye anlattığını soran Vartkes'e şöyle demiş: "Gidip insanların akıllarını başlarına devşirmelerini söyleyin diye."

Vartkes bu haberi getirdiğinde, bir toplantı yapıp Küçük Sarkis'le benim Jön Türklere gitmemizi ve bu konuyu Merkez Komitelerine sunmamızı kararlaştırdık.

Ertesi gün Merkez Komitenin ileri gelen üyelerinden ikisiyle Pera'daki bir kahvehanede bir araya gelmek üzere randevulaştık. Mithat Şükrü ile Küçük Kemal'e, tehditlerine Ermeni Devrimci Federasyonu'nun şu tehditle cevap verdiğini aktardık: "Vilayetlerde herhangi bir katliam halinde derhal İstanbul'da devrimci eylemlerimize başlayacağız ve bunun sorumluları da bizden paçalarını kurtaramayacaklar."

Tehditlerimiz iki arabulucuyu afallattı. Yemin billah ederek, Cemal'in aptalca, yetkisi olmadan konuşmuş olduğunu falan söylediler.

Cemal'in tehdidi ve bizim cevabımız Avrupa basınında ses getirdi. Birkaç gün sonra, Türk hükümeti ana fikri kabul etti, fakat Avrupa denetimini lafta bırakmak için her çareye başvurdu.

Sonunda, Şubat 1914'de, Ermenistan'ın iki kesime bölünmesini ve tasarlanan reformları uygulamak için iki Avrupalı müfettişin davet edilmesini öngören anlaşma imzalandı.

Bu anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, olmazsa olmaz Dr. Zavriyan ve de ben seçilen müfettişlerle tanışmak ve kendilerine sorunlarımızı anlatmak üzere Avrupa'ya gittik.

Bu günlerde, ülkede meclis seçimleri hazırlıkları vardı. Kuşkusuz Jön Türkler benim yolculuğumun amacını biliyorlardı. Ve tam da bu nedenle ve Garinli Ermeni seçmenlerin isteği hilafına benim yeniden aday gösterilmemi reddedip Madatyan adlı birini seçime soktular (Bölüm 6'daki kişi).

Haziran ayında genel müfettişlerimizle birlikte İstanbul'a döndüm. Müfettişlerle Babıâli arasında bir dizi görüşme başladı. Müfettişlerin ellerinde Türk hükümetinin imzaladığı bir planın kopyası vardı. Avrupalı olarak, biri Norveçli Bay Hoff, diğeri Hollandalı Bay Westeneng planı uygulama hak ve görevlerinin değiştirilemeyeceğini ileri sürdüler. Bu saf Avrupalılar Talat Paşa ve yardımcılarının şahsında Türk zihniyetiyle ilk kez karşılaşıyorlardı.

Onları cesaretlendirmek için her sabah ve akşam Tokatlıyan Oteline uğradım, Talat'ın komplolarından umutsuzluğa düşmesinler ve haklarına sahip çıksınlar diye.

Paris'ten beri her ikisi de bize ve davamıza sempatiyle yaklaşıyorlardı. Benim Avrupa'da öğrenim görmüş eski bir milletvekili olduğumu biliyorlardı. Her ikisi de Bitlis ya da Garin'e giderken kendilerine refakat etmemi istiyordu. Bitlis'i tercih ettim ve Türk hükümetinin onay vermesi kaydıyla Bay Hoff'a bu konuda söz verdim. O da dört gayri Müslim yardımcısından biri olarak adaylığımı

Talat'a sunmuş birkaç kez. Ancak Talat her defasında, bana büyük saygı duyduğunu falan tekrarlayarak kaçamak cevaplar vermiş, fakat politik nedenlerle benim uygun olmadığını hissettirmiş.

Bu görüşmeler haftalarca sürdü. Müfettişler ne zaman Talat'la yaptıkları bir toplantıdan dönseler, fazlasıyla çökmüş görünürlerdi. Rus ve Alman büyükelçilerinin kayıtsızlıklarından yararlanan Talat'ın giderek cüretkârlaştığını ve onaylanan planın temel noktalarından herhangi birini uygulamak için ciddi herhangi bir adım atmadığını raporlarından çıkartıyorduk. Örneğin, resmî personelin Müslüman ve gayri Müslim üyeleri arasında eşitlik ilkesine uyulmamıştı. Planda her müfettişin, dördü Müslüman dördü gayri Müslim olmak üzere sekiz yardımcısının olacağı planda gayet açık yazmasına rağmen, Talat bu şıkkı uygulamanın yersiz olduğunu ileri sürmekteydi; bundan dolayı her müfettişin kadrosundaki iki gayri Müslim yardımcıyı kabul etmediği rapor ediliyordu.

Bu görüşmeler sırasında Türklerin dik başlılığından cesareti kırılan ve biraz da adaylığıma ilişkin teklifi reddedildiği için küskün olan Bay Hoff, bir akşam Babiâli dönüşünde, ertesi günü Talat'a bir ultimatom vermeye kararlı olduğunu ve şartlarının kabul görmemesi halinde derhal istifa edeceğini söyledi bana. Ültimatom şartları şuydu: Talat'ın teklif etmiş olduğu iki gayri Müslim yardımcı yerine, biri mutlaka ben olmak üzere üç kişi talep edecekti.

Kendisine beni adaylıktan muaf tutmasını fakat dört Ermeni yardımcı için kayıtsız şartsız ısrar etmesini istedim. Bunun şahsi mesele olmaktan çıkıp ilke meselesi haline geldiğini, Talat'ın kendisini reddetme hakkı olmadığını vurguladım.

Teklifimi duyan Bay Hoff, bizi asıl ilgilendiren şeyin makam veya mevki olmadığına, sadece ulusal haklarımızın savunulmasını istediğimize iyiden iyiye ikna oldu ve düşüncelerimi çok daha ciddiye almaya başladı.

Gazetemiz *Azadamart* Ermenistan marzpanları (müfettişleri) hakkındaki bir dizi makale nedeniyle askerî mahkemece yakın zamanda kapatılmıştı.

Vartkes, bir daha olmayacağına söz vererek, emrin iptali için Talat'a bizzat başvurmuştu. Talat, gazetemize tanınan ayrıcalıkları suiistimal ettiğimizi söyleyerek saygısızca reddetmişti.

Azadamart üç gün çıkmadı ve yoldaşlarımız fazlasıyla tahrik oldular.

Bizim sevgili Ruben Zardaryan yazı işlerinde beni yakaladı ve Talat'tan benim ricada bulunmamı istedi ısrarla. Herhangi bir şey için Jön Türklere yalvarmak istemiyordum; Talat'a veya diğerlerine küçük bir iyilik için bile başvurmayı reddetmiştim kaç kere. Fakat Zardaryan o kadar çok yalvardı ki artık reddemezdim, Babıâli'nin yolunu tuttum.

1913 güzünden beri Talat'la karşılaşmamıştım. O yıl Ermenistan'dan döndüğümde, onunla sadece bir kez karşılaşma fırsatı bulmuş ve zihniyetini hiç sevmemişim. O yılın Ocak ayındaki darbe eskiden tanıdığım Talat'ı tamamen değiştirmişti. İktidar sarhoşluğu içinde ve başarının getirdiği kibirle tam bir Türkoğlu Türk olmuştu. Benimle konuşurken sergilediği yapmacıklıktan öğreniyordum.

Dahiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı) salonuna girdiğimde, kâtip Fuat Bey kartımı hemen içeri gönderdi. Az sonra hademe geri geldi, beni içeri aldı.

Talat her zamanki gibi çok sıcak ve teklifsiz karşıladı beni. Yanında bazı eski ve yeni milletvekilleri vardı, hemen hepsiyle kavgalıydım; Talat onların insani zaaflarından yararlanmayı iyi bilir ve her birine küçük bir iyilik yaparak dizginlerini eline alabilirdi. Geçtiğimiz altı yıl boyunca birkaç kez bakanlık rüşvet ederek beni de bağlamaya çalışmış, fakat başarılı olamamıştı. Ve bu nedenle yüz yüze geldiğimiz her defasında bana derin saygı duyardı.

Bugünkü toplantıda, Garin'de partisinin üyelerinin aleyhimde kampanya yapmış olmalarından ve benim seçim adaylığımı reddetmiş olmasından duyduğu üzüntüyü dile getirdi ve beni Bitlis'ten seçtirmeye karar verdiğini ekledi. Benim rızam olmadan böyle bir şeye kalkışması halinde kamuoyuna açık bir mektup yazarak bunu reddetmek zorunda kalacağımı, ayrıca kendisi hakkında sevimsiz

pek çok şeyi kaleme alacağımı söyleyerek sözünü kestim. Talat dediğimi yapacağımı bilirdi, bu yüzden hemen geri adım attı.

Ziyaretimin amacını sordu; *Azadamart* adına geldiğimi söyledim.

“Fakat siz çok ileri gidiyorsunuz,” dedi gülerek.

“Siz çok daha ileri gittiniz, epeyden beri,” diye cevapladım, güya şaka yollu.

Misafirleri gittikten sonra askerî makamlara telefon açtı ve emirlerini iptal ettirdi.

Bu iş bittikten sonra, Talat, “Bilirsin Garo, bana öyle geliyor ki, yollarımız artık ayrılıyor; birbirimizin dilini artık anlayamayacağımız günler yakın gibi.”

“Bana göre, epey uzun zamandır, yani Türkçü politikayı başlattığınız günden beri birbirimizi anlayamıyoruz,” diye cevap verdim.

“Bizi yanlış anlıyorsunuz. Örneğin reformlar konusunda çok yanlış yerlere sürüklendiniz. Bunu ciddi biçimde tartışmak daha iyi olacak.”

“Pekiye,” dedim.

“Zamanın olduğunda iki adam gönder. Konuşalım.”

“İyi, bu akşam sana uygun mu?”

“Tamam, bu akşam saat sekizde, Halil Bey’in evinde.”

Bu kısa konuşmadan sonra ileri gelen bütün yoldaşlarımızın toplandığı yazı işlerine gittim. Ziyaretimin sonucunu haber verdim. Görüşmelere Vramyan’la benim gitmeme karar verildi.

Akşam saat sekizde, Halil’in evindeydik; Talat ve göbekli Halil bizi bekliyorlardı.

Talat, kendi arzuları hilafına, ülkede, okullarda Ermeni memurların sayısında artış ve benzeri taleplerimizi şimdiye dek niye karşılayamadıkları konusunda bizi ikna etme çabasıyla uzun bir giriş yaparak konuşmaları başlattı. Sonra, reformlar konusuna gelerek, onlarla ortak bir anlayış geliştirmek yerine dış müdahalelere bel bağlamakla suçladı bizi.

Vramyan, ifadelerinde ciddiyet olmadığını söylemek için sık sık sözünü kesti. Halil Bey, yardımcılarının eşit sayıda olmasını kabul etmenin niye imkânsız olduğunu Vramyan'a anlatmaya çalıştı.

Talat, bu bağlamda Hoff'la yaptığı konuşmalara göndermede bulunarak, benim Hoff'un yardımcılarında biri olarak gitmem halinde gerçek müfettişin Hoff değil, benim olacağım gibi basit bir nedenle adaylığımı reddettiğini söyledi.

Vramyan konuyu kesmek için, benim adaylığımdan bahsetmenin gereksiz olduğunu söyledi, çünkü ben Hoff'tan adımlı listeden çıkartmasını istemiştım zaten. Fakat eşit üyelık ilkesinin hayata geçirilmemesi, onların bir kez daha hokkabazlığa başvurduklarının ve ilk fırsatta imzalamış oldukları reform planından vazgeçtiklerinin iyi bir kanıtıydı.

Saat sekizden on bire kadar, üçü tartıştı. Ben Talat'ın yüzünü çok yakından izledim ve o akşam anlatılamayacak kadar huysuzdu. Sakinliğini kaybeden Vramyan ne zaman Talat'a bazı nahoş şeyler söylese, kendinden emin insanlara has şeytani bir sırıtış yayılıyordu yüzünde.

Nihayet benim tek kelime konuşmadığımı dikkatlerini çekti. Talat sordu, "Garo, sen bu gece niye konuşmuyorsun?"

"Ne söyleyeyim ki, son başarılarınızdan dolayı çok kibirlisiniz ve bizimle oynamaya çalışıyorsunuz," diye cevapladım.

"Söylediklerini protesto ediyorum, bunu kanıtlaman gerek."

"Eğer Vramyan sizi ikna edemiyorsa, ben hiç edemem. Ama şunu söylemeliyim ki, tuttuğunuz yol yanlış; gidişat Osmanlı İmparatorluğu'nu uçuruma sürüklüyor. Başarılar başınızı döndürmüş; kendinizi Napolyon ve Bismarck sanacak kadar megalomaniye kaptırmışsınız."

"Bismarck benim," diye araya girdi Talat, gülümseyerek.

"Evet, öylesin ve böyle sanarak büyük hata yapıyorsun. Topunuz cahilsiniz, bu imparatorluğu nereye sürüklediğinizi anlamaktan acizsiniz. Kanıt mı istiyorsun? Kısa bir süre önce Kürtleri Türkleştireceğinizi Vramyan'a söyleyen sen değil miydin? Nasıl

yapacaksınız bunu? Hangi kültürel yeteneklerinizle? Birazcık tarih bilseydin, bu kadar saçmalamazdın. Unutma ki, siz Türkler topraklarımıza geleli daha beş yüz, altı yüz yıl oldu; siz gelmeden önce başka pek çok ulus, örneğin Persler, Romalılar, Araplar, Bizanslılar gelmiş ve bizi de Kürtleri de etkilemeye çalışmışlardı. Hiçbiri Kürtleri asimile edemedi, siz mi edeceksiniz? Geçen yaz bizim üç vilayeti dolaştım; koskoca bölgede üç köprü gördüm. İki tane eski Ermeni yapısı, üçüncüsünü de Lenktimur (Timurlenk) yaptırmış. Sizin uygarlığın izine bile rastlamadım. Bu kadar ciddi problemleri hafife alamazsınız.

“Davamıza gelince, hiç de samimi değilsiniz. Vaatlerle bizi uyutacağınızı sanıyorsunuz; ayrıca Ermenilerin Ermenistan’ı boşaltması için öyle politik-ekonomik şartlar yaratıyorsunuz ki, böylece Ermeni sorunundan bir an önce ve kökten kurtulacaksınız. Bu da cehaletinizin ikinci kanıtı. Hesaplarınızda yanıyorsunuz. Planlarınızı öyle kolay gerçekleştirmenize izin vermeyeceğiz. Ulusal bilincimiz o kadar gelişkin ki, Ermenistan’ı Ermeni’siz bırakmanıza izin vermektense, Osmanlı İmparatorluğu denen bu büyük yapıyı yıkmayı tercih ederiz. Biz de bu harabenin altında kalırız, büyük kayıp veririz, biliyorum. Fakat son tahlilde siz koca bir imparatorluk kaybedersiniz, bizse kanlı molozların altından kazar çıkarız, üstelik sizden de kurtulmuş oluruz.”

Ben lafımı bitirdiğimde, Talat, “Neler söylüyorsun Garo? Sen çok değişmişsin.”

“Eğer değişmiş birileri varsa o da sizsiniz; kendinizi büyük adamlar sanıyorsunuz. Bizler eski zamanların Ermeni devrimcileriyiz; hep söylediğimiz şeyleri söyleyeyim bir daha: Bizim çalışkan insanlarımızı göçebe Kürtler ve Rumelili muhacirler yararına kadim topraklarımızdan sürmenize izin vermeyeceğiz.”

Talat’ın yüzü kıpkırmızı oldu ve kol saatine baktı. Birden ayağa fırladı ve saat on birde bir randevusu olduğunu söyledi ve başka bir zaman tekrar bir araya gelmek istediğini söyleyerek çıktı.

Talat ayrıldıktan sonra Halil Bey sohbeti sürdürmek istedi, fakat ne benim ne de Vramyan’ın bunu yapacak mecali kalmıştı.

Bir daha hiç karşılaşmadık.

1914 Haziran'ının son günüydü. Bir ay sonra I. Dünya Savaşı başladı. Talat ve işbirlikçileri şeytani planlarını uygulamak için bu fırsattan yararlandılar.

Sonuçsa biliniyor.

VARTENİS'İN YALNIZ LEYLEĞİ

1913 yılının güzel bir Temmuz sabahıydı; Bitlis, Muş ve Surp Garabed'e gitmek üzere üç atlı Ahtamar'dan yola çıkmıştı:

Pek de fazla olmayan idealist Ermeni gençlerimizin müstesna temsilcisi, İstanbul doğumlu Vramyan-Onnik Derzakyan; halkımızın özgürlüğü için yirmi yıl aralıksız ve yorulmadan mücadele ettikten sonra 1915 trajedimizin ilk şehidi oldu.

İkinci adam, 1890'lardan başlayarak, tüfek omzunda -Der-sim'den Sasun'a, Sasun'dan Zangezur'a, Van'a, Erzincan'a- halkımız nerede tehlikede, oraya koşan ve sonunda 1918'de görevi başında kahramanca ölen neşe dolu Gayzak Arakel'imiz, daha doğrusu Bayburtlu Arakel Ağa'mızdı.

Ölümsüz anılarına saygıyla!

Üçüncü atlı bu satırların yazarıydı.

Bizi uğurlamak adına sevgili Aram'ımız ve mağrur İşkhan Van'dan Ahtamar'a kadar bize eşlik etmişlerdi. Tanrı'm, ne kadar güzel günlerdi, nasıl da umut ve enerji doluyduk! Ve kara günlerin bu kadar yakın olduğunu kim bilebilirdi?

O yıl, Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Genel Kurulunu Surp Garabed Manastırı'nda toplamak ve de alfabemizin bulunuşunun 1400. yıldönümünü kutlamak üzere eski anıtlarımızı ziyarette gitmeyi seçtiğimiz yıldır.

Bizim vazgeçilmez Rostom'umuz da öğrencileriyle birlikte Surp Garabed'te bize katılmak üzere Garin'den yürüyerek gelmişti; oradan da hep birlikte (Ermeni alfabesi ve yazılı edebiyatının

kurucuları) Surp Sahak ve Surp Mesrob'un kabirlerini onurlandırmak üzere Aşhişat'a gittik.

Gördüklerimiz, duyduklarımız hakkında ciltler yazılabilir, fakat kısa geçelim ve bizim Vartenis'in 'Yalnız Leyleği'ne dönelim.

Vramyan, Arakel ve benim Muş Vadisindeki Vartenis köyüne ulaştığımızda güzel bir akşam yaşanıyordu. Eski savaşçılarımızdan biri olan Vartenisli Hasrat bizi büyük bir sevinçle karşıladı ve köy okulunun damında ağırladı. Birkaç dakika içinde bütün köy çevremizde toplanmıştı. Vartenis, Vartenis olalı böyle misafir görmemişti; kolay mı İstanbul'dan büyük *baronlar* (efendiler) köyü görmeye gelmişlerdi. Sorularının haddi hududu yoktu. Köylülerin merakını bitmez tükenmez enerjisiyle ancak Vramyan giderebilirdi. Başka köylerde de olduğu gibi burada da Vramyan neredeyse bütün programın üstünden geçti: Toprak reformu, Kürtlerle ilişkilerimiz, resmî yolsuzluğa karşı mücadele, ulusal meşru müdafaamız, vb. Ben sedire yaslanmış, köylülerin suratlarını, ifade tarzlarını izleyerek sessizce oturuyordum.

Dikkatimi çeken ilk şey Vartenis'de fazlasıyla bulunan leyleklerdi; her ev damında birkaç yuva vardı, servi ağaçları leylek doluydu; bizim oturduğumuz okulun damında bile yirmiden fazla yuva vardı.

İyiden iyiye karanlık çökmüştü; her yuvada çiftler çiftler oturan leylekler tüylerini temizlemekle meşguldü.

İkinci acayiplik Ermeni köylülerle leyleklerin arasındaki dostluktu; Muş Vadisindeki leylekler tavuklardan çok daha evcil gözüküyorlardı. Sokaklarda veya damlarda, kendilerini evlerinde hissedincesine badi badi yürüyor, kesinlikle insanlardan kaçmıyorlardı; hatta Leylek Hatun geçsin diye köylüler yollarını değiştiriyorlardı bazen.

Bu acayiplikleri gözlerken çan kulesi duvarındaki bir yuvada bir başına duran leyleği fark ettim. Yanımdaki yaşlı köylü, benim, bütün vücudu çamur içinde, gayet üzgün görünüşlü, bu yalnız leylekle ilgilendiğimi fark etti.

Vartenisli yaşlı adam bu üzgün leylek hakkında bana bir şeyler anlattı: “*Baron can* (efendiciğim), dokuz yıl önceydi; Sasun kılıçtan geçirilmişti. Şu karşıdaki evi gördün mü (derken bir köy evini işaret ediyordu)? O evin bahtsız gelininin bir dişi bir erkek kazı vardı. Dişi kazı, dört yumurta yaptıktan sonra bir manda ezdi. Gelin, yumurtalar boşa gitmesin diye bir gece onları leylek yuvasındaki yumurtalarla değiştirdi. Üç hafta sonra kaz yavruları yumurtadan çıktı. Görmek lazımdı, *Baron can*, köye sanki çığ düştü. Bu leylek ve dişisi çığlık atmaya ve köydeki bütün leylekleri çağırmaya başladı. Birkaç dakika içinde, on beş, yirmi leylek haberi bütün köye yaymak için havalandı. Yarım saat geçmemişti ki köyümüze leylek doldu; ben diyeyim 5.000, sen de 10.000. Yeni gelenler yuvanın üstünde turladı, kanat çırpıp, gıdıkladı, sonra uçup bir yere kondu. Leylekler her kapıda öttü ve her yer onların çığlıklarıyla doldu.

“O *şan ağçig* (köpeğin kızı) birkaç kez yavruları kaçırmaya çalıştı, fakat leylekler izin vermediği için beceremedi. Kısa keseyim *Baron*, uzun uzadıya *muşavara* (müşavere, görüşme) sonrasında bütün leylekler o eve geldi, bu yavruları gagaladı, kanlı vücutlarını yuvadan attı, sonra dişi leyleğe saldırdı ve başını gagalayarak onu da öldürdü ve ardından hepsi kendi yuvalarına döndü.

“O günden sonra bu garip hayvan dul kaldı; her bahar bu dama gelir ve güze kadar tek başına kalır, sonra da diğer leyleklerle beraber Bağdat’a ve Basra’ya göçer.

“Talihsiz gelin büyük bir günah işlemiş oldu. Affolunmak için bütün türbelere gitti, fakat nafil; ne yaptıysa olmadı.”

Sonra yaşlı adam, başını sallayarak, önce yaşlı leyleğe ve sonra küçük eve baktı.

“*Baron can*, leylek en kutsal ve en güzel hayvandır,” diye bağladı lafını ve konuyu değiştirdi.

O günden beridir, Ermeni köylüsüyle leylek arasındaki manevi bağa çok önem veririm. Ermeni köylüsü leyleğe aile namusunun ve baba ocağına sevgi ve sadakatin sembolü diye bakar.

Ve Şimdi,  zelde Ermeni köylüsü ve genelde Ermeni halkı, karakterlerinin ayırt edici nitelikleri bağlamında bu leyleğe benzemiyor mu?

Bizim yuvamız da leyleğinki gibi kurulmuŐtur; çok yükseklerde, yeryüzünün çatısında. Son derece mütevazıdır, çalı  ırpıyla,  aputla yapılmıştır, fakat bizim kendi yuvamızdır; d Őmanlarımızca yüz kere yıkılmıŐtır, ancak atalarımızca yüz kere yeniden yapılmıştır.

YıkılmıŐ yuvayı yüz kere yeniden kurmak bizim kaderimizdir; elimizi çabuk turalım, fakat bu kez öyle bir kuralım ki düŐmanlarımız bir daha asla yıkamasın.

ERMENİLER MÜCADELE ETMESELERDİ

Ermeniler 1914'te kaderlerini Alman-Türk tarafının kaderine bağlasalardı, aynı Bulgarların 1915'de yaptıkları gibi, Yakındoğu'daki olayların gidişatı nasıl etkilenirdi acaba?

Her şeyden önce Ermenilere yönelik korkunç katliam gerçekleşmezdi. Tam tersine, Türkler ve Almanlar savaşın sonuna kadar Ermenilerin hatırını yapmak için ellerinden geleni yaparlardı.

İkincisi, Gürcüler ve Tatarlar, 1918 olaylarının kanıtladığı gibi, Türkler ve Almanlarla işbirliği yapmakta son derece hevesliyen, Ermeniler de, Rus ordusunun arkasındaki demiryollarını keserek, 1914'de onlarla birlikte hareket etselerdi, Kafkasya toprakları Ruslardan kopartılır ve Türklerle Almanlar o yılın sonbaharında Bakû'ye ulaşırlardı.

Kafkasyalı Ermeniler, Gürcüler ve Tatarlar, Kafkas dağlarını Ruslara karşı savunmak üzere 700.000 kişilik bir orduyu kolaylıkla seferber edebilirlerdi. Ardından Türk ordusu hemen Asya'nın içlerine ilerleyebilir ve Asya Rusya'sının on yedi milyon Müslüman'ıyla güçlerini birleştirirdi. Açıktır ki, böylesine büyük bir Türk başarısı karşısında ne İran ne de Afganistan tarafsız kalabilirlerdi.

Bu durumda Rusya silahlı kuvvetlerinin büyük bir bölümünü Batı'dan Doğu'ya nakletmek zorunda kalır, böylece Batı cephesini savunamaz hale gelirdi. Sonuç olarak, Almanların Rus Polonya'sını işgal ettikleri 1915 yazında Rusya büyük ihtimalle parçalanırdı.

* Bkz. *Why Armenia Should Be Free*, Dr. G. Pastırmacıyan (Boston: Hairenik Publishing Company, 1918).

Dahası, Büyük Britanya yeni organize ettiği kara kuvvetlerinin büyük bölümünü Hindistan'ın savunmasına kaydırmaya mecbur kalır ve dolayısıyla Fransa'nın savunmasındaki kadar büyük bir gücü nakledemezdi.

Yine, büyük ihtimalle, ne İtalya ne de Romanya, bu şartlar altında, tarafsızlıklarını sona erdirirlerdi.

Kısacası savaş, 1915 veya 1916'da, en azından karada İtilaf Devletlerinin zaferiyle sonuçlanırdı.

EK

OSMANLI BANKASI'NI İŞGAL EDEN ERMENİLERİN TALEPLERİ

TÜRKİYE. No. 1 (1897) – Ağustos 1896'da İstanbul'daki karışıklıklara ilişkin yazışmalar. Majestelerinin emriyle meclise arz edilmiştir. Ocak 1897.*

* TÜRKİYE. No. 1 (1897), Ermeni devrimcilerinin mektuplarının, İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliğinin Londra'daki Britanya Dışişleri Bakanlığına gönderdiği mesajların ve Avrupa devletlerinin İstanbul Büyükelçilikleri ile Babıâli veya Padişah arasındaki Müşterek veya Sözlü Diplomatik Notlarının bir derlemesidir. Bunların yetmişe yakını Osmanlı Bankası'nın işgali ve Ermeni devrimcilerinin talepleriyle ilgilidir.

Bay Herbert'tan Salisbury Markisine
Tarabya, 27 Ağustos 1896

(Alıntı)

Sayın Lordum,

DÜN Galata'daki Osmanlı Bankası silahlı bir grup Ermeni tarafından işgal edildi ve on iki saatten fazla işgal altında tutuldu..... İlk korku nöbetini atlattıktan sonra Banka çalışanları işgalcilerle iletişim kurmaya başladılar. Hedeflerinin Büyük Devletlerin dikkatini çekmek olduğunu açıklayan işgalciler, Bankayı kırk sekiz saat tutmayı amaçlıyorlardı. Eğer o sırada Büyükelçiler belli siyasi reformlara dönük taleplerini teminat altına almasalardı, Bankayı kendileri ve içerdekilerle birlikte havaya uçuracaklardı.

Bu talepler, Devrimci Komitenin Büyükelçiliklere yazdığı, birincisi olaydan önceki günün tarihini taşıyan, ikincisi işgal sonrasında Bankada bulunan ekteki mektuplar okunduğunda görülebilir. Sadece Fransız Maslahatgüzarına hitaben yazılan üçüncü bir mektup da Bankanın tesliminden sonra gönderilmiştir ki yazarının hâlâ serbest olduğundan kuşkulaniılmaktadır.....

(imza) MICHAEL H. HERBERT

(Fransızca'dan Tercüme)

No. 25'deki Ek 1

***Ermeni Devrimci Komitesinden Büyükelçiliklere
İstanbul, Ağustos 1896***

Majesteleri,

TÜRK Hükümetinin Ermenistan'daki kardeşlerimizi katletmelerinin üstünden çok zaman geçmedi daha. Şimdi de başkentinde siyasi haklarımıza acımasız bir saldırıda bulunmuşlardır.

Babîâli tarafından tanınan Ermenistan anayasası kapsamında ki Patriğimizizin seçimi, Ermenistan Ulusal Meclisince seçilen laik ve ruhban üyelerden oluşan bir Konsey tarafından yapılmıştır. Türk Hükümeti, komplolar sonucunda Patrik Matteos İzmirliyan'ı istifaya zorladıktan sonra, son Meclisimizce seçilen Karma Konseyi son derece keyfi bir eylemle lağvetmiş ve yerine "yedek vekil" olarak Saray görevlisi bazı sivilleri ve papazları getirmiştir; onlara da, Türklerin bile konuşmaya tenezzül etmediği, Kilisemizin son derece liyakatsiz Baş Rahibi Bartolomeos'u seçmeleri emredilmiştir.

Ermeni ulusu anayasaya ve bugüne kadar saygı gösterilmiş kadim haklara yönelik ihlali kesin dille protesto etmektedir. Ne Bartolomeos'u ne de Konsey üyeleri olarak bir şeylere zorlanan -Nuryan ve Abraham Paşa benzeri- liyakatsiz adamları tanımamaktadır. Bu vesileyle Türk Hükümeti cezasız kalmış suçlar listesine hakareti de eklemiştir. Tutumları itibariyle Büyük Devletler Babîâli'nin suç ortakları olmuştur. Cellatlarımız, aynı Ermenistan'da olduğu gibi, Girit'te de Hıristiyanların taleplerine itibar etmemiştir. Fakat ezilmiş ulusların sabrının da sınırları vardır.

Bizler, yakın zamana kadar Ermeni kilise ve şapel kapıları kendisine kapalı olan bir Baş Rahibin, dünyaya, 100.000 insanımızın ölüm emrini imzalamış olduğu elini öptürdüğü görüntüsü vermesine Ermeni ulusu adına izin vermeyeceğiz.

Ermenilerin öfkeleri bir kez daha taşmak üzeredir; sergilenecek eylemlerin sorumluluğu Padişaha ve Büyük Devletlerin Temsilcilerine ait olacaktır.

(Ermeni halkı)

No. 25'deki Ek 2

Ermeni Devrimci Komitesinden Büyükelçiliklere

BİZLER, Türk zorbalığı karşısında Avrupa'ya sürekli uyarılarda bulunduk, fakat haklı itirazlarımız sistematik olarak reddedilmiştir.

Sultan Hamit'in cevabı kanlı bir öç duygusu yansıtmaktadır; Avrupa bu korkunç suçu izlemiş ve sessiz kalmıştır. Avrupa, cellatların ellerinde oyuncak olmakla kalmamış, bizi saygısızca teslimiyete zorlamıştır.

İnsan olarak hakkımıza razı olmayarak bize hakaret etmişler ve itiraz çılgınlıklarımızı kendi kanımızda boğmaya çalışarak ulusal onurumuzu ciddi biçimde yaralamışlardır.

Kanımızla kutsanmış taleplerimize, şimdi bir hayalet gibi önümüze dikilen kutsal öç sabit fikriyle yaklaşmıştır.

Avrupa, ölümcül bir kayıtsızlık içinde bize "Her şey yoluna girer," demiştir; insan olarak haklarımızdan yoksun kılınmış bizler, Padişahın zalim boyunduruğundan kurtulmak için her çareyi denemek üzere bilime başvurmak zorunda kaldığımızı düşünmekteyiz; artık bütün bunlara dayanamıyoruz.

Diplomatik gösteri zamanı geçti artık.

100.000 şehidimizin kanı bize özgürlük isteme hakkını veriyor. Düşmanlarımızın bütün imalarına rağmen gerekli olanın dışında hiçbir şey talep etmedik ve etmeyeceğiz:

1. Ermenistan'a, Altı Büyük Devletin seçeceği, Avrupa köken ve uyruklu bir Yüksek Komiser atanmasını talep etmekteyiz.

2. Valilerin, Mutasarrıfların ve Kaymakamların Yüksek Komiser tarafından atanmasını ve Padişah tarafından onaylanmasını talep etmekteyiz.
3. Yerli halktan oluşturulan milis, jandarma ve polis örgütlerinin Avrupalı subayların komutası altında olmasını talep etmekteyiz.
4. Adli reformların Avrupa sistemine göre yapılmasını talep etmekteyiz.
5. İbadet, eğitim ve basın özgürlüğü talep etmekteyiz.
6. Ülke gelirlerinin dörtte üçünün yerel ihtiyaçlara harcanmasını talep etmekteyiz.
7. Tüm vergi borçlarının iptalini talep etmekteyiz.
8. Beş yıl boyunca vergilerden muafiyet ve sonraki beş yıl boyunca Padişahın hükümetine ödenecek verginin yakın geçmişin sıkıntılarının yol açtığı zararların tazminine tahsisini talep etmekteyiz.
9. Gasp edilen gayri menkulların acilen iadesini talep etmekteyiz.
10. Ermeni göçmenlerin serbestçe dönmelerini talep etmekteyiz.
11. Siyasi suçlardan mahkûm edilen Ermenilere genel af talep etmekteyiz.
12. Ermenistan'ın belli başlı kentlerinden birinde kurulmak ve yukarıda belirtilen Maddelerin yerine getirilip getirmediğini gözlemek üzere, Büyük Devletlerin temsilcileri tarafından geçici bir Komisyon oluşturulmasını talep etmekteyiz.

Taleplerimiz bunlardır. Bunları elde etmek için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacağız. Genel seferberlikte kader kurbanı olabilecek yerli veya yabancı bütün kayıplara şimdiden yas tutuyoruz. Onlar için çok üzgünüz, fakat evrensel feryat karşısında kısmi matemlere yer yoktur.

Bizler öleceğiz, biliyoruz, fakat Ermeni ulusunun özüne sinmiş olan devrim, en insani haklarımızı elde edemediğimiz sürece ve tek bir Ermeni kalana kadar Padişahın saltanatını tehdit etmeye devam edecektir.

(“Taşnaksutyun” diye bilenen
Ermeni Devrimcileri Cemiyeti'nin İstanbul Merkez Komitesi)

No. 25'deki Ek 3

***Ermeni Devrimci Komitesinden
Fransa Maslahatgüzarına***

BİZLER, burayı iki gün boyunca terk etmeyeceğiz.

Taleplerimiz:

1. Uluslararası müdahaleyle tüm ülkede barışın sağlanması.
2. "Taşnaksutyun" diye bilenen Ermeni Devrimcileri Cemiyeti İstanbul Merkez Komitesi tarafından sunulan taleplerin kabulü.
3. Bize karşı güç kullanılmaması.
4. Burada bankada bulunanların ve kentteki karışıklıkta rol almış olanların canlarının emniyete alınması.

Taleplerimiz yerine getirilene kadar Bankanın demirbaş ve parasına dokunulmayacaktır; olumsuz şartların gelişmesi halinde, para ve tüm ticari belgeler imha edilecektir ve bizler, memurlarla birlikte, Bankanın kalıntısı altında ölümle buluşacağız.

Bu sert önlemleri almak zorunda bırakıldık.

İnsanlığın kayıtsızlığı bizi bu eyleme itmiştir.

***("Taşnaksutyun" diye bilenen
Ermeni Devrimcileri Cemiyeti'nin İstanbul Merkez Komitesi)
(5 Ermeni'nin imzası.)***

No. 43

Sir P. Currie'den Saisbury Markisine
İstanbul, 16 Eylül 1896

(Alıntı)

Sayın Lordum,

GEÇEN Perşembe Büyükelçiliklere gönderilen tehditkâr bir mektubun kopyasını tarafınıza iletmekten onur duymaktayım. Bu mektubu imzalayan Komitenin -Hıncak- Osmanlı Bankası'nı işgal eden kişiler olmamasına ve onların, doğru ya da yanlış, daha az tehlikeli olduklarına inanmamıza rağmen, Büyükelçiler son zamanlarda yaşananlardan sonra bu mektubu göz ardı etmenin mümkün olmadığını düşünmekteler. Bu itibarla onu hemen Dışişleri Bakanına gönderiyor ve Hükümetten kamu güvenliği yolunda önlem almasını talep ediyoruz.

(İmza) *PHILIP CURRIE*

No. 43'e Ek 1

Hınçak Komitesinden İstanbul'daki Büyükelçilere
İstanbul, 10 Eylül 1896

Ekselansları,

BÜYÜK Devletlere Ermenistan'daki reformları hatırlatmayı ve bu reformların hayata geçirilmesini sağlamayı amaçlayan bir eylemin ardından, binlerce Ermeni kırk sekiz saat boyunca kıyıma ve talana uğramıştır. Bu kanlı öç eylemlerinden tatmin olmayan Saray, kendi imha sistemini sürgün ve tutuklama biçiminde hâlâ sürdürüyor. Kentte ve taşrada polis marifetiyle her ev aranmakta ve her sokak izlenmektedir. Aile reisi olmaktan başka suçu olmayan her yaştan Ermeni erkekleri, hatta kadınları, tutuklanıp cezaevine alınmakta, paralarına el konulmakta ve bilinmeyen bir yere gönderilmektedirler. Büyükelçilikler bir kez daha Saraya yardakçılık yapıyor ve ölümden kurtarma bahanesiyle Ermenilerin İstanbul'dan sürülmelerine yardımcı oluyor. Bize, Hükümetlerinin Avrupa barışı uğruna taleplerimizi feda etmeye kararlı olduğunu açık açık söylüyorlar veya anlamamızı bekliyorlar.

Ancak Büyük Devletlerin, birlikte ve kararlı hareket ettiklerinde, Saraydan elde edemeyecekleri bir şey olmadığı açıktır. Halbuki, bizim hayat ve memat sorunumuzu ikinci plana atma hakkına sahip olmamalarına rağmen çıkarları gereği, Yıldız'daki, Ermeni halkının imhasını amaçlayan katil ve haydutlar hizbinin oyuncağı olmuşlardır.

Çiftçiler, esnaflar, imalatçılar, doktorlar, avukatlar, düşünce adamları ve eylem adamları, kısaca, bütün bir ulus olarak (sesiminin kendi ülkelerinizin emekçi sınıflarında yankı bulacağı umuyla), sesimizi yükseltiyor ve zalimlerimize karşı yürüttüğümüz eşitsiz mücadelede, vilayetlerde, hatta başkentte gördüğünüz olumsuz unsurlara karşı uygarlığın yanında yer almanızı istiyoruz.

Askerler, Saray hafiyeleri, papazlar, serseriler, Tanrı'larına Hıristiyan kanı kurban etmek ve yüzyılların emeği pahasına birikmiş sermayeyi bir gecede imha etmek için birleşmişlerdir.

Ermeni davasının başarısı sadece onur meselesi değil, Avrupa'nın güvenlik ve gelişim meselesidir de. Barbarların ıssızlığa terk ettikleri yollar, ovalar ve vadiler ticaretinize, sanayinize ve girişimlerinize ancak bizim tarafımızdan açılabilir.

Bu bir yalvarma değildir; Ermenilere yönelik zulmü sizlere aktarırken, sizlere son defa Hıristiyanların koruyucuları olarak görevlerinizi hatırlatmayı amaçlıyoruz.

Büyük Devletlerin Temsilcileri, ellerini çabuk tutarak, Ermenilerin toptan sürülme ve tutuklanmalarını durdurmalı ve "Taşnak" kardeşlerimizin kaleme aldıkları reformları derhal uygulamaya sokmalıdırlar.

Ulusumuzun yaşama gücünü sergileyeceği yeni bir hareketin hazırlığı sürmektedir. İşbu bildiriden sonra etkin bir adım atmazsanız, mücadeleyi bir kez daha ölümle taçlandıracağımızı göreceksiniz.

Davamızın ve taleplerimizin haklılığına ve kötülüğün olumlu sonuçlarına inanan bizler, kendimizi ve yanımızdaki herkesi bu büyük viraneden kurtaracak ve Doğu'nun başkentini paylaşmamızı imkânsız kılan zayıflığınızdan kaynaklanan üçüncü, fakat kesinlikle sonuncu olacak bu şiddet eylemini izleyecek korkunç olayların sorumluları olduğunuzu kamuoyuna ilan edeceğiz.

*Ermeni halkı adına,
Hınçak Komitesi*